

Клим
Поліщук

Гуляйпільський «БАТЬКО»

Роман
у двох частинах

Видавничий центр
«ФЕНІКС»
Львів • 1991

Роман Кліма Поліщука «Гуляйпільський батько» вперше побачив світ 1925 року у видавництві «ОКА» в Коломиї і відразу викликав великий читацький інтерес. Для роману відбувається під час громадянської війни, в складний період історії українського народу, коли брати нерідко опинялися у ворогуючих таборах. «Червоні», «білі», «зелені», «петлюрівці», «махновці» — в цьому середовищі живуть, борються, кохають і гинуть герої роману.

Після приєднання Галичини до Радянської України всі твори письменника були заборонені і вилучені з бібліотек.

Непересічний талант Кліма Поліщука гідний того, щоб зайняти належне йому місце в літературному процесі України.

Редколегія: Н. Бічуя, Я. Грицак, С. Гунько, Я. Дашкевич, Р. Іванчук, Я. Ісаєвич, О. Коваль, Р. Крип'якевич, Л. Крушельницька, В. Олейко, А. Павлишин (головний редактор), П. Якобчук.

Друкується за виданням:

Клим Поліщук. Гуляйпільський «батько». — Коломия: Вид-во «ОКА», 1925.

П 4702640201-004
91 Без оголошення

ISBN 5-7707-0624-4

© Видавничий центр «Фенікс»,
Львів, 1991

Про автора

Клим Поліщук народився 25 листопада 1891 року у місті Краснопіллі Житомирського повіту, у селянській родині. Читати навчився Клим од батька і перечитував все, що потрапляло до рук. Потім спробував записувати почуті від матері казки, легенди, давні народні пісні. На життя заробляв — маляючи крамничні вивіски.

У 1905 році декілька віршів Кліма Поліщука, без його відомо, потрапило до українських часописів «Рідний Край» та «Громадська Думка», що звернуло на нього увагу Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, Г. Барвінок та деяких інших. І так розпочався його шлях у літературу.

Після вибуху жовтневого повстання 1917 року Клим дуже перейнявся соціалістичними ідеями, працював по різних революційних організаціях, але придержувався національного табору і, переслідуваний на Житомирщині, дістався до Галичини, де займався виключно письменством, з котрого ледве міг вижити. У Львові знайомиться Клим Поліщук із своєю майбутньою дружиною, Галиною Орлівною. Тут народжується в 1922 році їх дочка Леся.

Львівський період дуже плідний у творчості Поліщука. Одна за одною виходять друком його книжки «Жменя землі. Галицькі легенди», «Веселе в сумному», «Скарби віків. Українські легенди» (1921 р.), «З виру революції. Фрагменти спогадів про «літературний» Київ 1919 р.» (1923 р.), повість «Світ червоний» (1923 р.). Життя ніби налагодилося, але прагнення до змін погнало Кліма Поліщука назустріч своїй долі до столиці Радянської України — Харкова.

У 1931 році за наклепом заарештовано дружину Поліщука, Галину Орлівну, талановиту письменницю,

звинувачену в тому, що вона трактує колгоспний рух як кріпаччину.

Згодом заарештовано Кліма. Його вислали до Казахстану і, мабуть, розстріляли. Невідомі дата його смерті і місце поховання. Всі сліди загубилися. А советські власті потурбувалися й про те, щоб заховати від людей Кліма Поліщука — письменника. На довгі роки його твори були замкнені за залізними дверима «спецхрану».

А проте Клим Поліщук займає видатне місце в літературному процесі України 20—30-х років. Його творчість надзвичайно цінував Осип Турянський, котрий писав: «Мова Поліщука дуже гарна. Про неї можна сказати те саме, що й про Коцюбинського, при читанні якого придніпрянець каже, що це чиста мова Великої України, а галичанин має враження, що так і в Галичині говорять. Оце секрет єдиної літературної мови... Ось яке літературне обличчя Кліма Поліщука: оригінальний психолог, могутній майя тайних тремтінь людської душі, поет боротьби й віри в сонце. Ця віра в сонце відрізняє його від московських письменників-нігілістів і робить його близьким і рідним українському серцю».

Частина перша БЕНТЕЖНИЙ ДУХ

I

То була надзвичайно дивна весна... Весна першого року революції, коли, здавалося, цвіли й розцвітали не тільки одні дерева, але й сумні лиця віками гноблених людей... Тієї весни майже ніхто не помітив, коли саме зникли останні сніги, а на широких Запорізьких степах загули й загомоніли зелені шуми, які, єднаючись зі співами Революції, заглушали в людських серцях найменше чуття смутку й наповнювали їх буйною радістю волі.

А той смуток усе ж таки був, і йшов він десь із даліни німої, де безупинно лилася кров, де ніхто не довірявся несподіваній радості і де всі дивилися в страшне лице неблаганної смерті, яка байдуже, як призначення долі, блукала попід плотами прифронтових сіл, сміючись й глузуючи з тих прапорів, що червоними маками цвіли над рядами революційних військ, які в ім'я Революції продовжували ту огидну забаву, що розпочали гнобителі людства. Тривога й непевність наповнювала мільйони сердець сірих людей, і вже ніхто з них не знав — де початок правди, де кінець брехні, а тільки з огнистою вірою в сліпий керунок долі дивилися на свої нові прапори й терпляче ждали якогось кінця..

Дехто, більш сміливий і нетерпеливий, починав галасувати:

— Геть ганебну війну!..

Інші, що були твердіші, мовчали й чекали.

Були ж і такі, що вже нічого не хотіли ждати, а як сновії пленталися полями й лісами у глибини країни, де всі п'яніли красою весни й радістю Революції, несучи з собою сонну силу великого бунту, якому ще не настав час повстати, але який уже вико-

нувався в лоні мільйонної, важко ображеної, народньої душі. І коли такі сновиди приходили в село, то вже ніхто не називав їх дезертирами, як то було раніш, а разом із ними гомоніли про якусь помсту, у відповідь на що линули з міста тривожні свищики заводів й запально кликав рішучий голос робітника:

— Бережіть Революцію!..

На широких просторах запорізького степу стелилася тепла весняна ніч. Велике село Гуляй-Поле спало і не спало. Натомлені за довгий день польовою роботою, статечні господарі сиділи коло своїх хат і цікаво прислухувалися до того, що говорила між собою молодь. Завтра першого мая, і гуляйпільці ще заздалегідь почали святкувати його. Хто прийшов з вугляних копалень, хто приїхав із січеславських заводів, а хто сновидою сумною з далекого фронту вернувся, і враз усе село задрожало від завзятого гомону, бо не дарма ж кажуть старі перекази, начебто колись, як ще Великий Луг був, один гулящий запорожець тут собі зимовник поставив. Про його життя й буття старі люде знали багато казок усяких, але напевно відомо, що як із славного Запорожжя залилася одна тільки слава, то тут ціле село стало, яке чомусь назвалося Гуляй-Поле і таким залилося аж до весни першого року Революції.

Колись, кажуть, гуляйпільці жили собі вільно. Одні вдома господарювали, другі в Дніпрі рибу ловили, а треті в Крим по сіль їздили, і ніхто не знав біди ніякої, аж заки не зміцнилися нові порядки й не запанували царські жандарми. Однак це ще було півбіді, бо хоч і важко давалося чумакам — чумакування, а рибалкам — рибальство, але все ж таки можна ще було якось жити.

Справжня біда прийшла щойно тоді, коли через Гуляй-Поле провели залізницю, яка невідомо де починалася і не знати де кінчалася, а тією залізницею наїхали в степи вчені пани й стали чогось нищпорити... Люди гадали, що вони запорізьких скарбів шукали, але скоро виявилось, що це була неправда, бо замість скарбів старих знайшли поклади камінного вугілля та заліза, а з того часу серед степів з'явилися цілі вугляні гори, які добувалися з-під землі руками колишніх чумаків та рибалок, і тільки одні господарі, що коло землі працювали, затрималися ще на своїх давніх місцях...

Літа за літами минали, одні люди родились, другі вмирали й мало-помалу стали забуватися давні звичаї, замість яких виробився славний на всю Запорізьку землю «гуляйпільський норв», а тоді гуляйпільців стали знати — в степу при косовиці, в копальнях при важкій тачці з вуглем, в чавуннолитних заводах при пекельно розпаленій печі, в шинку за квартою горілки, в тюрмі за залізними ґратами та на етапі каторжників, що йшли на Сибір у важких кайданах... Бачили ще їх і на барикадах у Січеславі в часи революційної борні 1906 року, і ще бачили їх також — сумних і тихих — у церкві при святому причастю у великий піст... А через це саме ніхто не міг їх назвати — ні ледачими, ні працюючими, ні злодіями, ні богобійними, але всі казали:

— О, то гуляйпільці!..

І от, перша весна Революції і перше революційне свято першого мая!..

II

У просторій хаті вчителя Воленка, яка знаходилася в новому, касарняного типу, мурованому будинку сільської школи, було шумно і весело. Тут зібралася чимала громадка людей, яка, розмістившись навколо круглого стола, пила заправлений цукром «гуляйпільський» самогон і провадила між собою жваву розмову. Кімната була свіжо вибілена крейдою, дерев'яна підлога вимальована червоною фарбою, в правому від дверей кутку кімнати стояло скромне ліжко господаря, над яким висіли рядочком три малюнки олівцем, що уявляли собою портрет молоді, з виразом незрозумілої тривоги в очах, чудової жінки. Осторонь від цих малюнків, посередині стіни, висіли невеличкі портрети Льва Толстого й Тараса Шевченка, зверху яких визирав із хмари тютюнового диму великий портрет творця анархистичного руху — князя Кропоткіна. В лівому кутку, коло кафльової грубки висів на всю стіну чорний прапор з білим людським черепом, посередині якого був напис: «Руйнуй, щоб будувати!». На столі, за яким засідало товариство, між пляшками самогону та мисками закусок, лежали цілі купи різнобарвних брошур, декілька аркушів чистого паперу і два бравнінги. Господар кімнати, високий і сухорлявий, середніх літ

мужчина сидів осторонь від стола на маленькому деревляному стільчику й безупинно говорив. І коли говорив, то в його, трошки приплюснених, золотокрих очах світилося щось середнє між високим розумом і низькою хитрістю, а його буйні чорні кучері та смагляве гладенько виголене лице нагадувало собою лице сектантського фанатика або мандрівного актора.

Поруч нього сидів низький та міцний понурий парубок, який своєю одежою, як вузькими, діагоналевими синіми штанами, так сірим френчем, нагадував військового писаря. Його кругле, як місяць у підпівня, лице було байдуже й невиразне, тільки одні маленькі сірі очі гостро позирали на присутніх, наче в чомусь підозрювали їх. Говорив він мало, а все більше слухав, і тільки тоді, коли хто із товариства звертався чого-будь безпосередньо до нього, він повільно повертався в його бік і здвигав раменами:

— Н-н-не знаю...

Присутні майже не звертали на нього ніякої уваги, тим більше, що господар заздалегідь попередив усіх, що «Петрик, — як звали понурого парубка, — переживає важку духову кризу»...

Натомість увага всіх скупчувалася коло молодого, стрункого, з гарним чорнобровим лицем матроса Ляща, який навіть, сидючи за столом, пишався своєю матроською шапкою, пояснюючи це тим, що «надзвичайно» любить морський простір, який начебто мав якийсь зв'язок із його шапкою.

З ним цікаво перекидалася жартовливими словами молода, повна краси і сили дівчина, яка сиділа поруч нього. Лице цієї дівчини нагадувало собою лице тієї жінки, що було на малюнках, лише з тією різницею, що замість тривоги в її очах світилася очайдушна пристрасть, наче в очах дикої пантери, яка щойно вийшла із лісових хащів на осяяний сонцем степовий простір.

Проти неї сидів довгий і худий, з блідим нервовим лицем і довгенькою рудою борідкою, одягнутий в шифоку чорну блюзу, посланець Січеславського «совіту» військових та робітничих депутатів, — робітник Гурко, який, нахилиючися через стіл, намагався відвернути її увагу від молодого матроса в той спосіб, що раз у раз задавав їй одне і те саме питання:

— Чи знаєте ви, товаришко Орісю, в чому саме зміст Революції?

Молода дівчина на хвилину поверталася до нього лицем і неухважно кидала:

— Дух руйнуючий є дух будуючий!.. Але ви, товаришу, цього не зрозумієте...

— Я?!.. Чому?!.. — спалахував Гурко, а Оріся вже знову говорила з матросом.

Мовчки також сиділи й позирали на неї багатьох жовнірів у сірих блузках, серед яких особливо цікавим здавалося лице невеличкого й жилюватого жовнірика, який, дивлячися кудись понад голови присутніх, задумливо пив самогон.

— Чому не розумію? — все ще допитувався Гурко, але його рішучо перебив сам господар:

— Тому, що Революція для вас є лише засіб, а не мета! Ви, соціалісти, бачите в Революції лише те, що дає вам змогу створити у ній свою владу, а тим самим витворити новий режим і змусити всіх терпіти його, що фактично рівняється контрреволюції!..

— Почекайте! — закричав Гурко. — Я дійсно не розумію цього, товаришу! Ми боремся за право робітничої й селянської маси для того, щоби вона стала вільною, що є цілком ясным і зрозумілим, але бачити в цьому якийсь новий режим, що рівнявся б контрреволюції, дійсно щось незрозуміле! Скажіть ліпше, як ви це розумієте?..

— Просто!.. — сказав господар. — Як усе, що повстає із вимог життя, а не із теорій...

— Наприклад?

— Без усяких прикладів! — стрепенув буйними кучерями господар. — Адже ж ясно, що революція виникнула сама собою, з волі маси, а тому нічого перешкоджати їй. Усякі спроби в цьому напрямку рано чи пізно, а скінчаться повною невдачею. Вже й тепер бачимо ознаки тієї невдачі, а коли вони сунуться, ми виступимо і візьмемо кермо до своїх рук...

— Чи не кермо бунту?.. — скривився нервово Гурко.

Господар презирливо всміхнувся:

— Як хочете, але мусите знати, що коли ви приїхали так освідомляти гуляйпільську громаду, то вам нічого робити тут...

— Чому? — здивовано глянув Гурко. — Адже ж знаєте, що приїхав я сюди для того, щоби належно поінформувати населення про хід Революції, бо, як

вам відомо, у Києві створилася якась Національна Рада, яка руйнує наш єдиний революційний фронт в той час, як у Петербурзі розвиває свою діяльність приїзжа з Німеччини група соціальних максималістів, які пропагують негайний мир...

— Ну, товаришу! — озвався грубим голосом понурий парубок. — Очевидно, ви самі як слід не знаєте, коли гадаєте, що Рада веде руйнівну роботу або що та група соціальних максималістів мусила приїхати аж із Німеччини!.. Отже, скажу вам так, що Рада є цілком природна революційно-національна, народня організація України, а ота група максималістів, яку ви обвинувачуєте у пропаганді миру, є стара робітнича партія, якій я цілком співчую.

— Не треба війни!.. — запально крикнув невеличкий жовнір, шпурнувши чарку на розкидані по столу брошури. — Не треба нам ні війни, ні Ради, ні максималістів, ні чогось іншого, що лягало б на нас ярмом державних обов'язків! Ми надто довго терпіли, щоби тепер згодитися на нове поневолення!..

— Але ж, товаришу, соціалістична держава нікого не поневолює! — повернувся до нього Гурко.

— Брехня! — скрикнув той. — Кождий державний лад поневолює, бо у той час, як маса слухняно тягне ярмо обов'язків, купка політичних крутіїв сидить при владі й користує з праці державного мурашника...

Гурко, стиснувши кулаки, намагався бути спокійним:

— Адже ж яка б вільна держава не була, але все мусить мати свій уряд і належно утримувати його...

— Розумію! — хитнув головою жовнір, захоплюючись. — А через те саме нам не треба ніякої держави!..

— Ну, ви просто бунтовщик, товаришу! — розвів Гурко руками.

— Бунтовщик! — грізно підвівся з місця жовнір. — Бунтовщик через те тільки, що вільно висловлюю свою думку і стою в незалежності від ваших партійних параграфів... От, подумайте! Припустимо, що ми вже створили якусь республіку, а в ній взяла верх якась одна політична партія. Що тоді застається нам робити?.. Тоді, звичайно, ми мусіли б закласти свою партію і вести боротьбу, метою якої було б лише захоплення влади, не більше... Отже, чи чули б себе громадяни такої держави дійсно вільними?..

— А чому ні?! — запалювався Гурко. — Все, що ви сказали, є не більш як звичайнісенські обивательські міркування!.. Ви ліпше візьміть на увагу те, що громадяни такої держави мають широке виборче право й користуються ним так, як каже їм їх політичне переконання й громадянське сумління!..

— Товарищі! — раптом закричала Оріся. — В нас сьогодні не мітинг, а товариська вечірка, на якій маємо обговорити справу з поворотом Нестора!..

— Нестора?! — спитав Гурко, нахилиючися через стіл. — Якого то Нестора?

— Махна, брата мого! — попереджуючи відповідь Орісі, сказав невеличкий жовнір.

Гурко здригнувся, і його бліде лице ще більше зблідло. Повернувся до жовніра і, стараючися змінити свій недавній тон, м'яко спитався:

— Так то ваш брат?.. Де ж він тепер перебуває?..

— Був на каторзі у Зарентуї, а тепер напевне десь у дорозі.., — неохочо відповів жовнір.

— Наскільки пригадую, так це, здається, справа з 1906 року?.. — так же м'яко допитувався Гурко далі.

— Так! — озвався вже сам господар. — То справа з 1906 року! Тоді ви друкували й розпихали в полях по полукіпках якісь дурні відозви, а я і Нестор були активними борцями. Бажаючи визволити декого навіть із ваших, що сиділи у Січеславській тюрмі, зорганізували збройний напад на Бердянську повітову скарбницю. Нас було четверо, і напад був би цілком вдалий, бо ми цілком щасливо забрали гроші і стали втікати, але по дорозі один із нашого товариства, Сокіл, попав до рук поліції і зрадив...

— Сокіл, кажете? — схопився Гурко. — Чи не той тамий, що з наказу Національної Ради приїхав на Запоріжжя з якимось полковником Григоренком, щоби організувати тут якийсь вільне козацтво?

— Той самий! — хитнув головою господар. — Знаю, що він тут, але чорт із ним! Головне, що зрадив, і нас посадили в Бердянську тюрму. Мені пощастило втікти, але Нестора перевели у Херсон, звідки годі вже було втікати... Весною 1907 року судив його Таврійський округовий суд і, як «останнього злочинця й розбишаку», засудив на дожиттєву каторгу. Спочатку вислали його в московську централю, потім — Акатуй, а останніми часами — Зарентуй... Зоставшись на волі, я постарався очистити себе і став

пробувати, як би і його визволити. Двічі посилали до нього своїх післанців, зі слів яких знаємо, що він декілька раз пробував утікати і одного разу йому пощастило вирватися навіть із каторжної копальні, але варта зробила облаву і знайшла його в хатині дроворуба. Озброївшись сокирою, він довго і завзято боронився, але нарешті мусив здатися на ласку ворогів, і з того часу його стали так пильнувати, що якби не Револуція, то напевне нічого було б і згадувати його... Тепер же, після амністії, чекаємо його тут з дня на день...

— А як же із Соколом? — хитро спитався Гурко. — Бачите, справа в тому, що тепер дехто з моїх партійних товарищів намагаються втягти його до партії, щоб таким чином збільшити свій вплив на Національну Раду...

Господар рвучким рухом руки відкинув з чола буйні кучері і махнув рукою:

— Нічого!

— Все ж таки?.. — процідив крізь зуби Гурко, не знаючи, як саме зрозуміти сказане.

— Легкодух він, — говорив Воленко далі. — А тому ми не хочемо ніякої — ні карі, ні помсти... На мій погляд, найкраща для нього кара — це ваша партія... Вступить до неї й покарається... Нам же плювати і тільки!..

— Перепрошаю! — образився Гурко. — Судячи по ваших словах, можна подумати, що ви зумисно повстаєте проти нашої партії, а тим часом вона — авангард Револуції і...

— Ха-ха-ха! — голосно зареготалися присутні. — Можна подумати, що він приїхав до нас лекції читати!..

— Інтелігент... — бовкнув понурий парубок, сплюнувши набік.

Гурко схопився:

— Товариші! Я ж зовсім не заслужив на таке відношення! Крім того, як вам відомо, я уповноважений партією і мушу завтра виступати перед гуляйпільською громадою...

— Ну, товаришу, зайва річ! — спокійно й твердо сказав господар.

— Чому!?

— Тому, що гуляйпільська громада давним-давно знає оте «борітеся — поборете», яке виявляється

у формі загального, рівного і таємного голосування... Це, товаришу, стара казка.

— А все ж таки... — нервово скубнув себе за борідку Гурко. — Все ж таки це досить дивно...

— Товариші! Покиньте ж ви нарешті свої пусті змагання! — крикнула Оріся, беручи пляшку й наливаючи всім чарки. — Давайте, вип'ємо за скорий поворот нашого Нестора!

— Батька нашого! — промовив господар. — Так його на каторзі прозвали, і так його й ми будемо звати!..

— Добре! Добре! — закричали присутні, тільки один Гурко сидів мовчки, й на його блідому лиці виступили червоні плями.

Господар узяв чарку й виголосив:

— Хай живе дух руїни, бо він є дух будови!

— Хай живе батько Махно! — закричали всі. — Хай живе!..

Оріся випила перша й навіть не скривилася, а за нею стали пити всі — хто скільки хотів і хто скільки міг.

Суперечки змінилися веселою гутіркою, серед якої раз у раз чулися повні завзяття вигуки матроса й хрипкі викрики жовнірів:

— Війна!.. Револуція!.. Чорт видумав!..

Господар кидався від одного кінця стола до другого і все щось пояснював:

— Головне відчувати і прийняти... головне скинути ярмо й визволитися... в нас глибоко сидить вайлуватий гайдамака або кислий космополіт... товаришка Оріся — емансипантка і тільки... товариш Гурко — доктринер, який одною своєю присутністю наводить задуму на товариша Петрика, і той починає вагатися й сумніватися... життя — рух... револуція — вогонь і кров... інше ніщо і тільки... плюнув і тільки...

— Значиться, не так, як на фронті, що тут тобі свобода і тут тобі смерть... — плентали язиками жовніри.

Невеличкий жовнір, схилившись до Гурка, суворо говорив йому:

— Щоб ви знали, що за справжню волю життя мало дати, а кров і вогонь, що каже Воленко, — дурне!.. Все дурне!.. Правду кажу вам!..

За криком та галасом ніхто не помітив, як у кімнату ввійшов хтось незнайомий. Одягнутий у синій козацький жупан, скорше нагадував собою драматичного актора в історичній ролі, ніж військового. Його

висока й крем'язна постать була трохи згорбатілою, що свідчило про характер праці, яка вимагала довшого сидіння над письмним столом, а гарне й рухливе лице виявляло незломну волю й енергію. Глибокі сині очі цікаво розглядали веселе товариство, і в той же час, як ліва рука повільно розглажувала довгі чорні вуси, права — твердо спочивала на золотому держальні кривої шаблі. По мірі того, як він дивився, його міцно стиснуті уста кривилися іронічною усмішкою, тонкі ніздрі рівного носа здригалися, як у норовистого коня, а високе шляхотне чоло прорізалося двома глибокими зморшками.

Орися саме наливала чарку, але як глянула на нього, так і застигла.

— Пугу! Пугу! — з усмішкою гукнув незнайомий.

— Хто тут?! — метнувся господар.

— Козак з Лугу! — промовив незнайомий, здіймаючи шапку.

Присутні глянули й тільки роти порозкривали від здивування.

— Як?! З козацьким чубом?! — спиталися всі в один голос.

— Це, шановне товариство, не більш, не менш, як той самий оселедець, якого носили колись ваші гуляйпільські прадіди! — промовив твердо незнайомий, згортаючи за ліве вухо оселедця.

— Хохол, значиться... — шепнув до Орисі Ляш, але вона наче не чула нічого. Подаючись усім своїм гнучким тілом вперед, схвильовано спиталася:

— Хто ж ви такий?..

— Я полковник першого полку Вільного Козацтва! — вклонився їй незнайомий. — З наказу Національної Ради маю закласти пару полків на Запоріжжі, а знаючи гуляйпільців, гадаю набрати собі тут неабияку сотню молодців.

— Почекайте! — перебив його Ляш. — А ви документ маєте?..

— Ось мій документ! — показав полковник на свою шаблю. — Сам же я називаюся Микола Григоренко...

Ляш підскочив, наче його гадюка вкусила. Схопив зі стола бравнінг і, не цілячися, вистрілив. Присутні схопилися на ноги й кинулися до нього, але раніш, ніж встигли його схопити за руки, блиснула шабля, й револьвер полетів під стіл.

Матрос, блідий аж синій, повільно присідав до полу.

— Що ви зробили?! — кричав Воленко. — Яке маєте право?!..

— Я маю його право! — спокійно промовив полковник, нахилиючися до матроса й беручи його за руку. — Треба ж було вибити з його рук таку непевну цяцьку... Однак, раніш, ніж говорити, прикладіть йому зимний оклад, бо хоч я його вдарив лише лезом, але рука спухне, як колода...

В той час Ляш прийшов до себе і, бачучи, що полковник тримає його за руку, ніяково всміхнувся:

— Ну, й ловкий же ви!..

Настрій присутніх раптом змінився. Орися перша скористала з цього.

— Сідайте, товаришу! — показала на вільний стілець коло себе. — Вам з дороги випити й закутити треба, а не показувати нам свою зручність...

— Дякую! — сказав полковник. — Ви дуже привітливі, але я волів би раніш спочити... Бачите, завтра рано я мушу ще говорити з гуляйпільцями...

— Ви думаете, що вони потребують цього? — роздратовано якось озвався Гурко. — Або, може, гадаєте виступити без попередньої згоди цього товариства?..

— А що таке? — цікаво повернувся до нього полковник.

— Ви раніш повинні мати дозвіл місцевої революційної влади...

— Всяка місцева влада підлягає центральній, а я приходжу з доручення центральної влади... — сказав полковник. — Потім, я зовсім не маю говорити про владу, а про засоби боротьби за волю...

— Значиться, ви проти влади?! — з палаючими очима кинувся Воленко.

— Ні! — всміхнувся полковник. — Я тільки проти тієї влади, яка є чужа нашому народові...

— Наприклад?..

— Наприклад, я тепер організую вільне козацтво, що є могутньою народньою силою...

— Для чого?

— Для того, щоби нарід мав чим боронити свої права...

— А чому тоді не скористати з готового війська, яке тепер марнується на фронті?

— Готове військо до боротьби не годиться... Воно мусить розвалитися, як розвалилася Російська імперія.

— Ви, здається, шовініст?...

— Ні! Я, запорізький козак нашого часу, знаю, що нарід наш поневолений і що він мусить визво-литися...

— Чи не шляхом війни з революційною Росією? — ехидно закинув Гурко, але Воленко перебив його:

— Ну, так ви спробуйте говорити про це із гуляй-пільцями... Мусите навіть говорити!

— А так, так! — понуро бовкнув мовчазний Пет-рик. — Запорожці були анархистами, і це було б дуже цікаво, щоби...

В той час ізнадвору почувся якийсь крик і голос, крізь який сумно й тривожно гули гвалтові дзвони. Велике вікно у хаті враз запалало червоною загра-вою величезної пожежі, при світлі якої, здавалося, забігали й закричали самі хати селянські. Воленко, покинувши говорити, метнувся до вікна й дріжущим голосом урочисто вирік:

— Ось вона, Революція!.. Ось її свято першого мая!..

Присутні захвилювалися. Крик і галас на дворі все зростав. Хтось великий і чорний пробіг поуз вікно, кинувши одне тільки слово:

— Фронтовики на залізниці спирт палять!

— Ходім і ми туди!.. — заклопотався хтось із жовні-рів, але Воленко зупинив його.

— Мало випив?! — сказав суворо.

Хвилюючися і штовхаючи один одного, вийшли всі на двір і зупинилися. Горіло на другім боці села, але здавалося, що горить у декількох кроках. Небо нагадувало велетенську полонінну піч, на челюстях якої блідим кружком повис повний місяць.

Невеличкий жовнір стояв, дивився й безтямно шептав:

— Вогонь... Вогонь... Кров буде потім... Кров по-тім...

— Кров буде тоді, як твій брат повернеться! — дружно плеснув його по плечу Воленко. — А тепер, братухо Грицю, ходімо в широке поле та глянемо збо-ку, як то це все виглядає!..

Взяв жовніра за руку й потяг за собою. Всі інші піш-ли слідом за ними, тільки один полковник Григорен-ко, пройшовши пару кроків, зупинився й важко зіт-хнув. В його голові блискавицею промайнула думка про те, — чи варто тратити тут такий дорогий час,

коли його все Запоріжжя чекає... Хвилина — і він уже був готовий повернути назад, коли тут хтось узяв його за руку, й ніжний жіночий голос забринів коло самого вуха:

— Чому ж ви не йдете разом зі всіма?..

Глянув, і побачив коло себе Оріску. Осяяна загра-вою пожежі, стояла перед ним чудово-прекрасна, як сама Революція, а її піврозкриті уста дихали палю-чою згагою життя, від чого починало солодко зами-рати серце й тупо паморочити мозок.

— Хто ви? — спитався він замість відповіді.

— Я Оріска... Була колись жидівкою, а потім вихре-стилася і стала гуляйпількою... — сказала вона.

— То має означати вашу національність?.. — всміх-нувся Григоренко.

— Ні, то означає, що я є анархисткою...

— З яких часів?! — як із пістоля, випалив він, ди-вуючись зі свого раптового хвилювання.

— Сперед війни, як була вчителькою у Бердянських Петрівчанах... Там же й Махно вчителював.

— Ви його товаришка?

— Наречена...

— Любите?...

— Ха-ха-ха!.. — засміялася дивно. — Що за пи-тання?...

— Я... нічого... — змішався Григоренко. — Я так тільки...

— Отже, коли хочете знати, так він згвалтував мене!.. — якось просто й несподівано кинула йому в лице, але враз голос її обірвався і, вже ледве чутно, прошептала: — Тепер я тут і жду його...

— А ви не могли б звідси виїхати кудись?.. — сказав Григоренко, дивуючися, що говорить щось цілком інше від того, що хотів би сказати.

— На жаль! — зітхнула вона. — Мені тільки й застається, що тут бути!..

— Хіба у вас нема рідних і близьких людей?

— Всі мої рідні і близькі були жиди, а як жиди, то й загинули...

— Чому ж то так?

— В дев'ятсот шостому, коли був погром у Бердян-ську, я вчилася у гімназії, а щоб не загинути, християнкою стала й на село пішла... Тоді стрінулася із Мах-ном й стала його нареченою, але то вже від жадоби помсти!..

— Нічого! — заспокоюючо промовив полковник. — Тепер, коли навколо нас є стільки творчої праці, смішно говорити щось про помсту!... Потім повернетесь наречений, і ви ще щасливо будете...

— Щасливою?! — звела здивовано брови. — Де руїна, там нема щасливих!... Ви думаєте, що я не відчуваю цього, що діється тут?... Відчуваю й знаю, що це лише страшне акторство морально звихнених людей, але воно подобається мені... Властиво, цікаво мені знати, як із ним полагождать ті, що називають себе здоровими й міцними, як от ви, наприклад?...

— Я не розумію, про що саме ви говорите, — озвався полковник, — але коли ви маєте на увазі анархистів, то я їх поважаю за ту безоглядну відданість, яку вони виявляють у своїх змаганнях!...

— Ви помиляєтеся! — скрутила вона головою. — От, чи помітили ви у кімнаті на стіні мої портрети олівцем?

— А що таке? — спитався надтріснутим голосом, почувачи в собі якесь дивне тремтіння.

— Їх малював проводир нашої групи Воленко... Цей, як ви кажете, безоглядний страдник ідеї хотів сподобатись мені... Спеціально для мене написав повчаючий твір «Анархія пола», за що дістав по морді.. Тепер сей відданаць ідеї пише войовничі вірші й береже мене для свого товариша...

— Так ви не любите їх?! — скрикнув захоплено.

— Тихше... — прошептала, стиснувши його руку. — Вони недалеко і можуть почути...

Аж тепер тільки полковник Григоренко побачив, що були вже аж за селом серед широкого поля, по якому в світлі пожежі танцювали їх довгі, чорні тіни. Перед ними на високій татарській могилі стояло все товариство, посередині якого шарпалася й метушилася неспокійна постать Воленка, який захоплено розмахував руками і щось таке говорив.

— Знаєте? — шепнула Орися. — Я не радила б вам виступати в Гуляй-Полі...

— Чому? — так же пошепки спитався він...

— Тому, що...

Гримнули раз за разом два вистріли, й кулі просвітали над їх головами.

— На коліна!.. На коліна!... — божевільно кричав на могилі Воленко.

Вистрілив ще раз, і ще раз полетіла в простори буйна куля. Все товариство на могилі, не виключаючи й Гурка, стало на коліна, а над ними, як жрець невідомого Бога, стала нерухомо розхрістана постать Воленка. З хвилину стояв він так, а потім простягнув до неба озброєну руку й вистрілив.

— Чуєш, ти! — почав глухим, придушеним голосом. — Якщо тільки ти існуєш і якщо цей світ дійсно належить тобі, так знай, що ми його зруйнуєм! І слухайте ви всі, що ради радите в цей час і марите гуртом життя своє творити, загинете й розсиплетесь від нашої руки! Зітрем на порошок скрізь міста, розгорнем села у простори, й стане чоловік — як звір, звір — як чоловік, а тоді настане наша воля!...

— Що він, збожеволів?... — спитався Григоренко в Ориси.

— Не знаю, що найшло на нього... — відповіла та і, нахилившись, шепнула: — Візьміть мене ізвідси!... Візьміть!...

З такої несподіванки він просто заціпенів, але глянув на її лице і все зрозумів.

— Вони мене силоміць тримають тут, — прошелестіло коло вух і відгукнулося аж у серці.

— Ходім! — сказав просто. — Ходім! Не гаймо ні хвилини...

І низько зігнувшись, стали тихо прокрадатися в село, стараючись якнайскорше зникнути з очей тих, що грізним шумовинням шуміли на степовій могилі і полум'ям червоної пожежі гріли свої вистужені душі...

III

Духотно-темна липнева ніч остудилася і стомлено стелилася сивими туманами. Мовчазна досі, сувора сибірська тайга повільно заворушилася і враз загомонила незліченними голосами пташок, які весело заметушилися між густими вітами кедрини та ялини. Продираючись крізь віти вікових дерев, зазирнуло у лісовій хащі блідо-рожеве світло світанку й переливним перламутром заграло в срібній поверхні струмка, який самотньо буркотав свою безконечну пісню.

Недалеко від струмка, на густій зеленій траві, розсілося трое дивних з вигляду людей. Один із них, здоровий, крем'язний і міцний, з густою щетинистою

бородою і з скривленим лицем горили; другий — довгий і худий, з рябим лицем і довгою цапиною борідкою, а третій був той, кого назвали «батьком». Був це невеликого росту, з гладенько виголеним, мідяним худим лицем чоловік, у короткій колушці й великій сибірській «папасі», з-під якої спадало на плечі довге чорне волосся. З верхнього вигляду можна було подумати, що це циган, якого знесилила довга мандрівка, або передягнутий чернець, який відбував важку покуту. І тільки невеликі, темно-сірі очі, з попруженим залізним поглядом, який не змінювався навіть тоді, коли сміялося лице, свідчили про те, що ця людина крем'язної вдачі, могутньої волі, сили та пристрасти, що вирує десь у глибині її душі, і що під її зовнішньо спокійним, смаглявим лицем відбувається якась скрита й запекла боротьба. Його розмова свідчила про те, що він не любить тратити слів, бо коли говорив, то ясно й коротко, що товарищі знали відразу, чого він хоче. Скаже їм своє «і тільки», а ті вже все знають. Хвилинами, коли його уста кривилися тонкою презирливою усмішкою, тоді погляд його очей робився колючим, як гадюче жало, й товарищі ніяково починали дивитися в землю.

Остеронь від цього гуртка горіло багаття, а над ним, на приніжнику з патику висів чималий казан, коло якого клопотався грубий і незграбний, з тупим безвиразним лицем й великою кудлатою бородою, старший уже чоловіг. Він раз у раз похлопиво озирався навколо себе й тихо зітхав:

— Ех, біда, біда!...

Товариші його тільки позирали й презирливо всміхалися:

— Горобців ним лякати...

Тут же коло вогню ледачо скубав траву сухоребрый, гнідий кін і лежало чотири деревляні бочівки, від яких нестерпимо несло хинською «ханжою».

— Чалий! — гукнув той, кого звали «батьком». — Чи скоро звариться отой «кандьор» проклятий?

— Зараз, батьку! — поспішно відповів Чалий і, знявши з вогню казанок, попрямував з ним до товаришів.

— Призволяйтеся! — сказав і, вийнявши із-за халяви велику ложку, став їсти. Інші зробили так само, за винятком «батька», якому подав ложку той, що з цапиною борідкою.

Якийсь час їли мовчки і тільки сьорбали, але далі розговорилися.

— Бодай тебе, батьку! — півжартом і півповажно заговорив з лицем горили. — Тож якби ми не блукали, так досі вже десь на Україні були!..

«Батько» всміхнувся:

— Сам ти батько! Старий, як чорт, а молодцем себе називає...

— Ну, ну... — забурмотів з лицем горили. — Не в літах справа, а той...

— Дурень ти! — гостро перебив його з цапиною борідкою. — Ти, краще, спитайся батька, куди ми зараз підемо і де ми тих грошей дістанем на дорогу? Таж не будемо вертати, як справжні каторжани!...

— Йдемо до Лисячих копанень, а там усе вже буде видно! — сухо промовив «батько», кидаючи набік ложку.

— А хіба там можна буде щось таке дістати? — спитався з цапиною борідкою.

— Ну, ти, Цапе, мовчи та диш! — сказав з лицем горили. — Хіба ти не знаєш, що коли батько розжився на коня та ханжу, так уже розживеться й на зодото, а там його до бісового батька назбиралося!..

— Але ж там і варти до бісового батька стоїть!.. — похлопиво вмішався в розмову Чалий.

— Ти, чоловіче, мабуть, і мишей боїшся? — іронічно звернувся до його «батько», і всі голосно зареготалися.

В той час кінь підняв голову, насторожився і тривожно заіржав.

— Певне, сукин син, десь своїх чує! — сказав з лицем горили. — Розлучився з ними, можна сказати, неждано й негадано...

Кінь неспокійно затупав ногами і знову заіржав.

Всі схопилися на ноги й насторожилися, а чоловік з цапиною борідкою взяв на плечі рушницю й пішов у куші. Той, що називався «батьком», швидко впакував на коня всі чотири бочівки й став у вичікуючу позу. Чалий побіг до струмка, набрав повен казан води й залив багаття. Через хвилину чоловік з цапиною борідкою вернувся назад, шепнув щось «батькові» на вухо, і той сказав:

— А ну, Чалий, виліз на дерево!

Чалий незграбно видрапався на сосну і зразу ж нагнувся униз.

— Уральці *!.. — крикнув.

В той саме час почувся близький тупіт кінських копит. Чалий майже злетів із дерева і миттю схопився за свою рушницю.

— Готуйтеся! — прошипів «батько».

Між деревами показалося троє вершників у високих сибірських «папах», які обережно зближалися до струмка. І коли тільки вони виїхали із-за дерев, «батько» тихо скомандував:

— Цілься!...

«Цап», цілячися, спіткнувся об якийсь корч і, стараючися не впасти, випустив із рук рушницю.

Трах-тах-тах!... — залунав на весь ліс наглий вистріл. «Батько», заглушаючи звук вистрілу, закричав:

— Стріляй!... Стріляй!...

Але коні вершників шарпнулися назад, і кулі пролетіли мимо них. Козаки заметушилися, повернули коней і стали втікати. Здавалося, що їм цілком уже пощастило втікти, але знову гримнули два вистріли, які злилися в один, і один вершник, випустивши з рук уздечку, впав на землю. Другий вершник тільки захитався й поїхав далі, але гримнув із кущів ще один вистріл, і він, одчайнно розмахнувши руками, вилетів із сідла. Третій вершник, схопивши за уздечку коня вбитого товариша, погнав щосили вперед. Заторохтіли безладно рушниці, засвітали кулі, але ні одна із них не могла його наздогнати, і він зник у лісі.

Все це сталося так швидко й несподівано, що «батько» і його товариші не могли опам'ятатися і все ще продовжували стріляти, як у той час із кущів вийшов якийсь худий, одягнений у брудне лахміття, волоцюга. Підійшовши до товариства, промовив:

— Та годі вже вам, батьку, в білий світ стріляти! Хіба не бачили, як я зсадив того другого?..

«Батько» опустил рушницю й пильно став приглядатися до волоцюги.

— Невже Грива?! — промовив нарешті здивовано.

— Він самий, батьку! — задовольнено всміхнувся в бороду волоцюга.

— Ну, братва! — повернувся «батько» до своїх товаришів, які здивовано оглядали дивного чоловіка. — Нічого вовками дивитися! Це мій старий і добрий то-

* «Уральцями» називали державну охорону копалень золота на Сибірі, яка звичайно складалася із уральських козаків.

вариш! Справжній каторжник, але сумлінний... Колись ми з ним діла робили, а потім разом із Акатуйської каторги втікали...

Товариші засяли:

— Ну, як так, то хай й так!... Сильніша банда буде!...

— Та я не сам! — озвався волоцюга. — Маю ще товаришів одного, а як приймаєте мене, то вже й його прийміть до себе... Друг мій... Життя якось мені врятував...

— А хто ж він такий? — спитався «батько».

— Щуць називається, а сам — наш хохол і дезертир настоящий...

— Гм... — здвигнув «батько» плечима. — Цікаво...

Волоцюга заклад у рот чотири пальці і по-розбишацькому, двічі, свиснув. У відповідь на його свист заворушилися кущі, і перед товариством станув молодий, стрункий та високий чоловіча, безвусе лице якого скорше нагадувало лице молоденької дівчини, ніж дорослого чоловіка. Однак його темно-карі глибокі очі світилися відвагою, а грізно навислі над ними густі чорні брови свідчили про те, що цього юнака ніщо вже не може — ні лякати, ні дивувати...

— Звідки? — спитався «батько», проймаючи його своїм гострим поглядом.

— Із Січеслава! — відповів юнак.

— А чого ти тут?

— У Владивостоці в матросах був...

— Ну?! — кинув «батько» суворо одне тільки слово.

— Капітана вбив... — коротко відповів юнак.

«Батько» ще раз оглянув його від стіп до голови й сказав:

— Зоставайся!... Балакати потім будемо... — І, повернувшись до товариства, гостро наказав:

— За діло, братва!...

Всі, як були, кинулися до трупів убитих козаків і стали їх роздягати.

— Ось, як я його!... — похвалився Цап, показуючи на криваву пляму на грудях убитого козака.

— Та й дурень же ти, Цапе! — озвався «батько». — То ж не ти, а Грива присадив!...

Цап почервонів і ніяково став ховати до своєї торби те, що дісталася на його пайку.

«Обчистивши» вбитих, уся громада подалася в лісову гущавину, стараючися якнайскорше заплутати свої сліди й заховатися від можливої погоні.

Щойно смерклося, як охорона Лисячих золотих копалень, смачно повечерявши, вклалася спати. Тільки один молодий уралець, що стояв самотою на варті, старався перемогти дрімоту й стомлено проходжувався вздовж копальняної загороди. Як за годину, він сів у своїй будці, голосно позіхнув і спокійно став собі дрімати. В той час із-за дерев показалися дві темних тіни, які помалу стали наближатися до будки вартового.

— Цапе... — шепнула одна тінь до другої. — Ти підеш просто в барак і скажеш робітникам, а я тут...

В той час вартовий заворушився, але кремезна тінь повалялася вперед і схопила його у свої залізні обійми.

— Хто тут?!.. Хто тут?!.. — пробував крикнути вартовий, але залізні обійми кремезної тіни стислися ще міцніше, і вартовий затих. Рушниця його впала донизу й відкотилася набік, а він сам занімів і так дивився в темне лице когось невідомого й чорного, з хвилини на хвилину чекаючи смерті, але тут з'явилася друга тінь і шепнула:

— Вже...

Шепнула і зникла, а разом з нею зникла рушниця вартового. Кремезна тінь повільно розняла свої обійми й прохрипіла:

— Смерть, якщо скажеш слово!...

Потім відступила пару кроків і як крізь землю провалилася. Вартовий, zostавшись сам, довго ще не міг прийти до пам'яті, а коли опам'ятався, то схопився й побіг просто до копальняної контори. Розповідь вартового збентежила всю копальняну адміністрацію. Управитель, блідий як смерть, бігав по робітничих бараках і допитувався — чи не було когось із тайги, а варта всю ніч стояла на ногах і пильно стерегла брами. На ранок, коли час було братися за звичку роботу, тривога ще збільшилася, бо виявилось, що в складах «золотого пісочку», де лежали здобутки цілого тижня праці, було майже порожньо, а більша половина робітників лежали в бараках смертельно п'яні. Начальник копальняної охорони, старий сибірський «вояк», зразу догадався, що саме діється, й вирядив на розшуки злочинної ватаги цілий відділ бувалих козаків,

суворо наказавши їм — «здобути або живими не бути»...

Наслідком такого гострого наказу того ж самого дня вернувся на копальні лише один козак із усього відділу, який приніс вістку про те, що — «ворог зовсім не такий, як то думають» і що «всі дочиста трупом лягли»... Це змусило старого «вовка» задуматися трохи над засобами боротьби з невідомими руїниками копалень, і він, заки що, вирішив установити пильний догляд за самими робітниками. Однак уже на другий день праця на копальнях припинилася, і з хвилини на хвилину сподівалися бунту. «Золотий пісочок» із складів кудись висунувся, а давніші запаси в самородках потай були перенесені в помешкання управителя, де також стояла й варта. Однак гаятися далі було злочинством, і вже сам начальник вирушив, щоб знищити злочинців.

Пообмотувавши ганчірками коням ноги, сильний відділ козаків помалу посувався вздовж копальняної загороди. Навколо їздців була мертва тиша і спокій, тільки инколи вискакував із кущів сполоханий заяць або тріщав десь сухий сучок, але очі і вуха старого «вовка» все бачили і все чули.

— Стій! — прошипів він, стримуючи коня.

Відділ зупинився, й козацькі вуха стали ловити ледве чутну розмову:

— Батьку! — хрипів один голос. — Чи не час нам уже кінчити цю всю комерцію?...

— Мовчи, Цапе! — продзвенів твердий голос. — Адже ж ще «самородочки» * чекають нас...

— Так, так!... — зітхнув грубий голос. — Тільки вони переховані...

— Знаю! — коротко продзвенів твердий голос. — Однак, вони будуть в наших руках...

— А з пісочком як?..

— Пісочком робітникам за послугу заплатимо...

— Шаблі наголо! — скомандував старий «вовк» і перший кинувся вперед.

І коли тільки перший ряд вершників порушився з місця, як із кущів гримнуло декілька пострілів — і все змішалось.

— Плі!.. Плі!.. — заметушився старий «вовк».

* «Самородочки» — самородні золоті камінчики, що знаходяться між «золотим піском».

— Трах-тах-тах!.. трах-тах-тах!.. — озвалося знову з усіх кущів.

Козаки нашвидку, не цілячися, стали відстрілюватися на всі боки, але в той же час старий «вовк» голосно скрикнув й випустив із рук шаблю. Два вершники підскочили до нього, щоб допомогти йому, але він тільки зіпнув і став хилитися із сідла. Побачивши себе у пастці, козаки швидко розсипалися на всі боки і стали відходити до копаень, залишивши на місці сутички декількох ранених і вбитих. Однак на цей раз їх уже не було кому грабувати, бо на наказ «батька» все товариство стало лагодитися до скоршої втечі.

— Ей, треба ж було нам такого!... — чухався Цап у потилиці. — Казав же я, що вистане з нас і одного «пісочку»!...

— Добре, добре! — гримнув залізним голосом «батько». — А де ж це Грива та Щуць поділися?

— Я тут, батьку! — слабым голосом озвався із-за куща Грива.

«Батько» кинувся до раненого.

— Що з тобою?! — спитався стривожено.

— Гину... Будь здоров, батьку-товаришу!.. Щасливої тобі дороги!.. — через силу, запинаючися, заговорив Грива. — У кущах Щуць... Молодий... Рятуй його... Месник буде... Перехрести мене... Легше стане... Бог простить...

«Батько» схвильовано нахилився над ним і невміло, тричі перехрестив його.

— Якщо тільки той Бог є, то ти скоро з ним сам побалакаєш, а на цьому світі зможу й я віддячитись за тебе!.. — сказав зворушено до вмираючого, але той уже не чув його.

З широко отвертими очима, наче бачив перед собою безконечно довгий арештантський етап серед дикого поля або страшну безодню людського терпіння в чорній дірі каторги, він одчайсно вимахнув руками, наче скидав із них ті кайдани, сліди яких zostалися на обох його руках, дико шарпнувся назад, витягнувся й зацікавився. «Батько» швидким рухом руки закрив йому очі й замислився. На хвилину перед ним стало давно минуле, страшне і незабутнє дитинство, коли батько завіз його до Маріуполя і віддав на «науку» жорсткому побожному крамареві Гуркові, який збиткувався над ним, як сам хотів, і хто знає, чи жив би навіть досі, якби не Грива, який зацікавився ним і забрав його до

друкарні, де сам працював. Там він перший раз пізнав світ і людей і навчився розуміти їх так, як розумів Грива і Воленко, які й були його першими вчителями...

Довга низка важких днів завзятої праці над самим собою. Гаряче бажання боротися за визволення всіх поневолених зробило його помітним між робітниками, а тоді наглий арешт і висилка на село. Потім учительства в глухому, як лісова печера, селі... Ота дивна дівчина, а ще дивніша любов... Противилася... Зборов... Така вже вдача, щоби бороти... Однак любив її над усе і не для кого іншого, як тільки для неї пішов на такий одчайдушний вчинок, як напад на повітову скарбницю... Гадалося, що здобутими грішми товаришів повизволяють, а самі попалися... Боронилися... Була кров і смерть... Потім тюрма і каторга... Грива також із ним... В Акатуйській каторзі спільна тачка була... Як хотіли втікати, — розлучили... Опинився у Заретуї самісенький... І ось... воля... Довгождана воля й поворот на рідні степи, де буває думкою неприборканий Воленко й тужить пристрасно дивна дівчина... Але спи!.. Спи, товаришу!.. Нема часу!.. Годі!.. Нові товариші чекають!...

І не помітив «батько», як із його зимних очей розтопленим оловом ринули гарячі сльози й залили все суворе лице, а його товариші, вже цілком готові до втечі, дивилися й дивувалися.

— Невже плаче?!.. Невже?!..

Але це було не більше одної хвилини. Ось він вирівнявся і вже забув за все, що зворушило його серце. Метнувся сюди й туди по кущах і враз знайшов раненого приятеля свого товариша.

— Братва моя люба! — повернувся до товаришів. — Мусимо врятувати цього парубка!.. Це воля небіжчика!..

Цап і незграбний Чалий підбігли до раненого, взяли його на руки і винесли з кущів. Спробували було посадити на коня, але бочівка з «ханжою» перешкаджала йому сидіти. «Батько» вийняв ніж, відрізав її від сідла і одним ударом закаблука висадив із неї дно. Чоловік з лицем горили тільки зойкнув:

— Ой!..

Нахилився до бочівки й хотів було пити, але «батько» запалив сірника й кинув його просто на розлитий спирт.

— Гайда!.. — крикнув і погнав коня.

Плутаючись між кущами, шукали захисного місця, щоби відпочити добре й обговорити справу повороту на далекі Запорізькі степи, де родилися й виростили і звідки їх всіх закинула сюди сувора доля. Йшли так цілий день, а вечером опинилися над якоюсь великою рікою, де й зупинилися.

«Батько» довго стояв і чогось прислухався, а потім раптово повернувся до своїх товаришів і сказав:

— Смердить димочком і небо ясніє... Майструймо скорше пліт та перебираймося на той бік, бо тут напевне довго не висидимо.

— А хіба що? — спитався полохливий Чалий.

— Нічого... Засмажимося... — спокійно відповів «батько» і перший узявся за сокиру.

Коли пліт був скінчений і спущений на воду, то вже цілком стемніло і вода в річці стала чорною, як сажа. В такий пітьмі годі було щось робити, і вирішили заки що заночувати на цьому боці. Розпалили вогнище й хотіли було покластися спати, коли тут, між кущами, щось загомніло і, як із звіринця, стали бігти лісові звірі й кидатися просто в ріку.

— Ну, коли нас звірі доганяють, козакам напевне не догнати... — промовив Чалий, приладжуючи над багаттям казанок.

— А так, так!... — озвався «батько», подивившись у бік покинутих копалень. — Не до поросят, коли свиню смалять...

І справді! Годі було тепер копальняній сторожі думати про якусь погоню, коли вся тайга тріщала, а небо вгорі пекельним вогнем палало. Товариші довго дивилися на невидане досі явище вогненного гніву, й на їх лицах малювалася незвикла радість.

— Аж тепер ми як слід відпочинемо! — сказав Цап, але так і заціпенів з розкритим ротом.

Щось подібне на велетенське вогненне жало висулося з лісової гушавини й лизнуло струнку сосну. Та зашипіла від болю й спалахнула ясним смоло скипом.

— На пліт! — крикнув «батько», кидаючися до раненого.

Але не встигли його перенести, як уже весь берег палахкотів під вогнем. Усі розгубилися й метушливо стали кидати на пліт усе, що тільки попадало під руки, цілком забувши за коня.

— Ех, зволові ви, зволові! — крикнув «батько». — А звірину нещасну нащо кидаєте?!...

І не звертаючи уваги на те, що пліт уже рушив з місця, вистрибнув на берег, сів на коня і кинувся у річку. Обгорнуте смертельним жахом створіння миттю догнало пліт, і «батько», схопившись за кинутий з нього мотузок, став тягти до другого берега. Ріка була широка і глибока, і вже недалеко від берега кінь став вибиватись із сили. Тоді «батько» пустив коня напризволяще, а сам поплив попереду, ні на хвилину не випускаючи з рук мотузка. Але ось кінь не витримав і пішов на дно, і це наче відбилося на силах «батька». Він ледве-що рухався і цілком не міг тягти важкий пліт, але все ще змагався з хвилями і перемагав їх. Цап не витримав.

— Як собі хоч! — крикнув він до Чалого, що розгублено сидів на мішках із «золотим пісочком». — Марш у воду!...

Чалий завагався, але майже одночасно з Цапом бовтнувся у воду. Полегшений пліт легко подався вперед і через хвилину був уже коло берега.

«Батько», хитаючись, мов п'яний, упав на землю й зараз же заснув, а його товариші довго ще сиділи й грілися тим вогнем, який ішов їхніми слідами і яким тепер, здавалося, палала вся земля на тім боці річки, а в уяві, як сонне марево, виринали широкі степи далекого Запоріжжя.

V

Вже аж тоді, коли в спустошених полях залишилося одне лише темно-зелене просо, одного тихого вечора, на маленькій залізничній станції «Гуляй-Поле» висіли з поспішного поїзду «Січеслав-Херсон» четверо невідомих людей. Одягнуті в новісеньку спортсменську одягу, здавалися звичайними собі підпанками, але револьвери коло їх поясів свідчили про щось цілком інше. Тримавши в руках маленькі шкіряні валізки, які, як видно, були досить важкі, вони повільно подалися вздовж залізниці, очевидно не бажаючи стріватися з людьми, що товпилися на платформі станції. Відійшовши кроків двіста від станції, де вже було чисте поле, вони зупинилися й заговорили між собою.

— Дивно навіть, що ми тут, а не чорт знає де!.. — промовив один із цапиною борідкою, розглядаючись навколо себе...

— Так, брате! — всміхнувся другий, молодий і стрункий юнак. — Тим дивніше, що навіть моя нога перестала боліти, хоч рана не зажила і досі!..

— Ну, хлопче! — понуро бовкнув третій, з лицем горили. — Час би тобі думати й про інших, а не все про себе!..

— Так, так! — озвався твердим голосом невеличкий, із мідним лицем, що в сутінку вечора здавалося цілком чорним. — Прогулялися для своєї приємності чимало, а тепер час і за діло братися! Ось, не далі, як за годину, будемо серед моїх давних товаришів, завзятих бунтарів думки, і треба нам подумати про те, щоби ту думку зробити ділом і дати їй змогу помститися за себе і за все те, що гнобиться і топчеться ногами, як гнобилися й топталися ми!..

— Добре, батьку! — почувся згідливий голос чет вертого, що незграбно переступав з ноги на ногу. — Ти нас спас із кайданів неволі і ти нас можеш вести, куди сам забажаєш!..

— Присягаємо «золотим пісочком», яким взолотився наш шлях на Запоріжжя, що ми твої слухняні раби! — патетично вигукнув з цапиною борідкою.

— Не говори дурниць, Цапе! — озвався юнак. — Хіба можна жартувати там, де йде поважна справа!.. Які можуть бути раби у того, що сам є рабом?

— Що?! — задзвенів суворий голос невеличкого. — Яким рабом?!..

— Рабом безмежної волі й великого хотіння!.. А коли ми хоч крихітку любимо волю, ми мусимо бути вірними побратимами того, хто йде до цього!..

— Чи всі так думаєте? — спитався невеличкий, блискаючи в п'яті очима.

— Всі!.. Всі, батьку!.. — озвалися в один голос.

— Добре! — коротко сказав невеличкий. — Тепер я мушу взяти все до своїх рук і повести справу так, щоб вона не гнила в мудрих мізківницях моїх старих товаришів, а при вашій допомозі горіла в моїх міцних руках!..

— Все, що хочеш! — крикнули у відповідь.

— Ну, а тепер звернемо в поле і підемо просто, куди нам треба, — сказав невеличкий. — А там уже самі все побачите й будете знати, як триматися!..

— Слухаємо!..

Після цього всі звернули із залізничного шляху й пішли сірими стернями в напрямку далекого вогника, який то спалахував, то згасав, як спалахувала й згасала в грудях Махна затаєна надія притиснути до себе ту єдину, що звалася Орісею і що була колись нареченою.

Але ось вогник заблимав часто-часто і враз погас. Глуха тривога охопила його серце, і він не витримав:

— Знаєте, братва! — промовив зміненням голосом. — Я мав наречену тут, і коли з нею що сталося, то помстимося!..

На хвилину всі стали, як укопані, й ніхто нічого не сказав на те. Тоді він пильно подивився їм у лиця, потім глянув у той бік, де був вогник, і рішучо махнув рукою:

— І тільки!..

Рушили вперед прискороною ходою, наче боялися, що чогось не застануть, а за ними спішилася чорна ніч і вкривала їх сліди першими осінніми туманами.

VI

Не дивлячись на те, що було ще не дуже пізно, село спало, наче вмерло. Інколи тільки гавкне десь собака та нечутною ходою пробіжить під тином сполоханий кіт, і знову все мовчить як зачароване. Ідучи попереду свого товариства, Махно все надавав ходу, чуючи в собі неясне чуття тривоги, як то було лише тоді, коли йшов назустріч смертельній небезпеці. Разів тричі його права рука рвучко падала до пояса й судорожно стискала важкий та холодний револьвер, який здавався йому розпаленим залізом. Хвилинами він пробував заспокоїтися й починав думати про те, як то втішиться його поворотом старий друг і приятель Воленко, але в той же час його мозок пронизувало щось страшне, як божевільство.

— Що?!.. Зрадила?!.. Тож любила, здається!.. Особливо після «того»... А «те» жінок зв'язує, як кажуть, і так мусить бути!.. Інакше — помста і смерть!.. Страшна смерть!..

І знову надає ходу, і знову судорожно стискає руку важкого револьвера. Товариші ледве-що встигають за ним, але ніхто з них не каже нічого й не дивується.

Кожний чує й знає, що мусить щось таке бути, але що саме, — ніхто не насміяється вгадувати.

Аж ось перейшли вже майже через ціле село й вийшли на майдан до церкви, коло якої виднівся будинок сільської школи, куди й повернули. Проходячи повз церковну браму, Махно на хвилинку зупинився й наче замислився. Товариші стали також і здивовано дивилися на свого «батька», чекаючи, що він заговорить їм про те; — як безсумлінно одурюють темну народну масу годовані дурисвіти і як саме треба їх нищити, щоб зігнати з народних очей страшну полуду...

Але враз Махно зірвав із себе шапку й швидко-швидко почав хреститися.

— Коли дійсно ти щось можеш, то зроби! — чують вони його залізний голос, і моторошні мурашки біжать поза їх плечима.

— Батьку! — тихо озвався юнак. — Не треба так!... Не треба...

Махно наче й не чув нічого.

— Схочеш золота, дам тобі стільки, скільки не дасть мільйон твоїх вірних...

— Ха-ха-ха-ха!... — зареготалося щось на старій дзвіниці заразливим сміхом.

— Б-бах... б-бах... — гримнули раз за разом два стріли.

— Батьку!.. Не треба, батьку!... Ми ж щойно вертаєм!... — заговорили збентежено ті, чиї серця, здавалося, давно вже стали камінням.

— Мовчіть і тільки!... — як залізом по залізу вдарив.

— Б-бах...

— Ш-ш-ш... — пролетіло щось над їх головами в напрямку школи.

— Сова! — крикнули здивовано.

Махно подивився вслід нічної птиці і спокійно промовив:

— І тільки!...

Сховав револьвер і пішов далі.

Ця коротенька сценка коло церкви цілком змінила настрої його товаришів, і кождий із них готовий був прийняти її всім своїм еством, щоби доказати йому свою вірність.

А він, наче відчуючи їх думки, помалу йшов собі вперед і вже не спішився, пірнувши десь у спогади свого минулого, так тісно зв'язаного з цією запо-

шеною нерівною дорогою і з цими маленькими сонними хатками. Чуття тривоги спліталось з чуттям невідомої радості, аж ось — вогнистою блискавкою блиснуло йому в очі яскраве світло близько захисту. На хвилину осліп наче й зупинився.

— Прийшли!... — шепнув до товаришів.

Якась висока чорна тінь пройшла поуз них і також зупинилася.

— Чого треба? — спитався хтось із товаришів.

— А ви хто такі? — перепитала тінь, і Махно впізнав голос Воленка.

— Якщо ти такий відважний, то сам вгадай! — сказав Махно.

— Несторе! Батьку! — скрикнула тінь і кинулася в обійми того, кому не судилося навіть тепер знати радості.

VII

— А де ж Орися? — тривожно спитався Махно, озираючись по кімнаті і не звертаючи ні на кого ніякої уваги.

— Замість Орисі є у нас Комуна! — сказав Воленко, лагідно всміхаючися.

— Яка комуна? — суворо промовив Махно до нього.

— Наша... Анархо-Гуляйпільська...

Махно поблід і мовчки став оглядати присутніх.

— Це Петрик, це Ляш, а це новонавернений «раб Божий» Гурко, син того Гурка, який тебе колись за чуба тягав... — почав було говорити Воленко, але Махно повернувся до своїх товаришів і сказав:

— Як бачите, все є, але вона пропала і тільки!...

— Бачиш, брате мій! — заговорив Воленко. — Вона не пропала, а виїхала... Виїхала неждано й негадано, саме тоді, коли ми щойно почали скупчуватися в одну силу...

— Як?! Зрадила?! — блиснув Махно очима.

— Закохалася очевидно... — буркнув Воленко й за-тих, глянувши на Махна.

Той стояв перед ним чорний і темний, як злобний дух пекельний, а його залізні очі палали вогнем безмежного гніву, від якого, здавалося, зблідло яскраве світло лампи.

— Кажи!.. — прохрипів через силу.

— Вона тепер не з нами, але, щоб брати так до серця вчинок баби, то...

— Мовчи! — скрикнув Махно. — Сам знаю!.. Ти скажи мені, куди і з ким вона втікла?.. Для мене це найперша й найважливіша справа!..

— Вірю! — сказав Воленко. — Однак це справа така, що зразу всього не розкажеш... Раніш спочити й повечеряти треба, а потім уже балакати про це...

— Ну, добре! — стримано вже сказав Махно. — Як вечеряти, так вечеряти! Тим більш, що від самого Січеслава нічого не їли...

Воленко затурбувався:

— От біда! А тут крім самогону й ковбаси, нема нічого!...

— Давай, що маєш, що там ще балакати? — нетерпеливо сказав Махно і зробив знак своїм товаришам, щоб ті сідали.

Воленко, наливши першу чарку, підніс її високо вгору й виголосив:

— За майбутність нашого діла, батьку!

Махно прикро скривився:

— Я шукав любові, товаришу!...

Всі переглянулися і стали пити. Махно майже ні до чого не доторкався, а лише час від часу кидав суворо допитливим поглядом на Воленка, чекаючи, заки він скінчить з вечерею. Однак як самогону, так і ковбаси було стільки, що вечеря тяглася до безконечности, і хоч настрої у всіх був не зовсім бадьорий, але пили багато й завзято, що виводило його із терпіння й змушувало раз у раз хапатися за револьвер. Нарешті не витримав. Схопився з місця й обурено крикнув:

— Ну й свині ви всі, як я бачу!..

— А що таке?! — занепокоївся Воленко.

— Сидять, їдять, і мовчать, як позакладали!.. Не дивуюся зі своїх товаришів, бо вони дійсно голодні, але твої комунари!..

— Ш-ш-ш-ша!.. — таємничо прошипів Воленко. — Я вже сказав, що раніш повечеряти треба... Справа, батьку, така, що мої хлопці також неабияк голодні... Три дні підряд метеорами літають...

— Чого?! — здивовано підніс Махно брови.

— Гм... — розсудливо почав Воленко. — Як відомо кожному в Гуляй-Полі, ми боремося з ватагами вільних козаків...

— Яких таких козаків?..

— Тих самих, яких творить бувша наша товаришка Оріся і бувший наш товариш Сокіл...

— Як?! Сокіл і Оріся у спілці?!...

— Ні! Вони тільки на послугах полковника Григоренка, який порятує на Запоріжжі з доручення Національної Ради...

— З доручення Національної Ради?!..

— Так!...

Махно схопився, як опечений. Стиснув рукою свій револьвер і схвильовано пройшовся по кімнаті. Враз плеснув себе рукою по лобу й сказав:

— Так, ось де закопано собаку! Ну, давайте, буду пити і я!..

— Слава батькові! — закричали всі і в одну хвилину йому налили цілий кухоль.

— П'ю за гнів свавільний і жорстокий! — сказав він. Товариство захоплено стало пити, й аж тепер тільки розв'язалися язики до дружньої розмови.

Воленко сів поруч Махна й заговорив:

— Знаєш, батьку! Справа така, що мусимо щось таке видумати! Заки що гуляйпільці з нами, але не сьогодні, так завтра можуть перейти на бік того гайдамаки, а тоді кінець нам усім. З парєю дезертирів та так волоцюг усяких Комуні не зробиш! Якби ще так із тим гайдамакою не було Орісі або Сокола, які чудово знають нас усіх, то ми не потребували б турбуватися. А так кождо годину мусимо чекати такої несподіванки, як три дні тому. Наїхала ціла ватага й хотіла нас виарештувати. Звичайно, за нами вся громада стала, але все ж таки три дні по болотах та верболозах мусіли блукати...

— Гм... — замислено озвався Махно. — А де ж зброя ваша?

— У нас одні лише револьвери... — відповів Воленко. — Але я думаю дещо взяти пропагандою... Знаєш, отой гайдамака, складаючи своє вільне козацтво, якісь вольности обіцяє всім і землі ті, які в панів були... Я знаходжу його засоби примітивними і, щоб казати їх, думаю скласти таку відозву, якою додержави є революційним абсурдом...

— Гм... — знизав плечима Махно. — Що цікаво, то цікаво, але мені здається, що відозва нічого не допоможе там, де є дві третини темних, як осіння ніч... Передо-

всім треба захопити до рук отих темних, а тоді вже хай хтось інший займається відозвами...

— Я розумію! — заметушився Воленко. — Це цілком правдива думка, але щоб здійснити її, то раніше мусимо якось замаскуватися перед тою одною третьою, яка вже уявляє собою організовану силу...

— Ну, годі вже, годі! — спинив Махно його красномовність. — Ти, краще, скажи мені зміст задуманої відозви! Треба, щоб вона була чимсь подібним до маніфесту, а це зробить своє вражіння...

— Так, так! — схопився Воленко. — Приблизно, щось таке я вже склав і можу прочитати...

— Ну, ну... — всміхнувся Махно одними куточками вуст, а лице його ще більш потемніло і ще більш суворими стали його залізні очі.

Воленко швиденько дістав з кишені невеличкий, у шкіряній оправі записник, розгорнув й нахилився з ним до Махна так, начебто хотів розповісти йому якусь найбільшу таємницю.

— Отже! — зачав сухим голосом. — Отже, що таке революція і свобода? Що саме треба в цьому розуміти? Як можемо говорити про свою свободу, бачучи низку політично-економічних і соціально-національних комбінацій, які зв'язані в одну строгу систему, вимагають підпорядкування собі всієї маси, нав'язуючи їй загальну назву «громадянство»? З цього ясно, що ніякої свободи ніхто не матиме, як би ту державну тюрму не перемальовувати, бо так чи інакше, але хто тільки підлягає якійсь системі, тратить свою волю яко одиниця, а стає часткою того організму, який носить назву «держави». Так само й воля віри. Не церква, а Бог! Не прописні обряди й освячені віковими традиціями ритуали, а чисте й отверте чуття душі! Добре є, коли хтось відмовляється платити державний податок і не хоче слухатися урядових наказів, бо у тім, власне, істотність особистої гідності. Тому людина над усе і її воля, — вища воля! Всяка ж інша воля, яка лежить у певних рамцях державної системи, є звичайним політичним шарлатанством, яке, часто буває, відкидаючи смертну кару, визнає війну, або — встановлюючи восьмигодинний робітничий день на фабриках та заводах, цілком обезправлює дома розпусти, хоч праця повії нічим не легша від праці фальшовщиці, наприклад... Далі ще питання чисто фізіологічного характеру, що в рівній мірі є болючими для всіх соці-

альних класів, які може вирішити тільки вільна людина, а не зв'язаний системою колектив. Отже, геть усяку теоретику, вчені міркування, забобони, традиції та парламентарні засідання! Хай живе чоловік, як дійсно вільний із вільними, і рівними із рівними, як вільна й рівна у космосі кожна планета!...

— Ну, ну... — всміхнувся Махно знову своєю характерною усмішкою. — Написано цікаво, але написано так, як пишуть ті, що сидять у Національній Раді і творять строгу систему... Цим ти нікого не переконаєш, бо знайдуться такі, що ще більш ґрунтовно скажуть противне, а так, як помимо слів, матимуть ще й силу, то постараються знищити нас, як звичайних бунтарів — бандитів і тільки... Тут потрібна акція... Безпосередній чин... Негайне ділання...

— Але на це треба часу і грошей! — сказав Воленко.

— Ніякого часу на те, щоб гідно заявити свою волю, а що до грошей, то коли тільки буде діло, то вони самі собою з'являться. Гаяти ж часу не маємо права. Стільки людей, скільки маємо, цілком вистачить для того, щоби створити з них ядро, а тоді, коли потрібно буде, «раклів» * до себе наwerbueм і підем війною...

— Війною?! — здивовано видивився Воленко. — Я гадав, що сила нам потрібна лише для захисту комуни, а поширення її ідей відбудеться само собою...

— Ніщо, мій друже, не перемагає, коли стоїть без руху! — промовив Махно. — Мені здається, що ми не тільки мусимо оборонятися, але й самі нападати, бо тільки так можна означити свою лінію. Потім, наша боротьба, як усяка боротьба, метою якої є якась певна ідея, мусить провадитися по строго наміченій системі.

— Системі! — аж підвівся Воленко. — В чому ж тоді суть анархизму?...

— Очевидно, не в тому, щоби на самому початку боротьби загубилися його основні принципи... — промовив Махно нетерпеливо. — А коли ми будемо уявляти собі нашу боротьбу так, як кому забажається, то ручу своєю головою, що крім твоїх відозв нічого іншого від нас не зостанеться...

* «Раклами» називають на Слобожанщині та Запоріжжі звичайних босаків.

— Дивні твої розумовання! — сказав Воленко. — Я, можна сказати, учив тебе колись, а тепер ти мене хочеш вчити!...

— Ну, про це вже ліпше нам не говорити! — сухо відрубнув Махно. — У тебе пальчики в чорнілі, а в мене на руках не зажили ще рани від кайданів! Ти снуєш свої надії мізком, а моє серце горить жаданням помсти. І тут, скажу тобі просто, мудруй, міркуй, складай, пиши і скільки хоч проповідуй, але активний бік справи провадитиму я і тільки я!...

— Почекай! — поблід Воленко. — Адже ж це не в'яжеться з характером комуни...

— Тоді я завтра сам заявлю свою волю! — вдарив Махно кулаком по столу.

— В чому річ, батьку! — схопився на ноги Цап.

— Ось яка справа, братва! — повернувся Махно до всього товариства. — У кожного із нас є свої вимоги, але спільна справа, яка в'яже нас, мусить на якийсь час стати нашою метою! А так, як наша справа є наша власна воля, якої за нами не визнає навіть останній сільський голова, а не тільки щоб ще визнавав член Національної Ради, то ми мусимо негайно боротися!...

— Аж небо стане червоне! — захоплено скрикнув чоловік з лицем горилиці.

— Мовчи, Чалий! — сказав до нього юнак.

— А ти, Щуцю, також помовчав би краще! — повчачо промимрив Воленко.

Петрик, Ляш і Гурко стояли й тільки переглядалися. Вони ніяк не могли зрозуміти того, щоб так нагло була якась боротьба, коли їм весь час говорив про це Воленко неясними натяками, як про якусь далеку й чисто бунтарну справу. Махно глянув їм просто в очі й, побачивши в них жах, тривогу й зацікавлення, вирішив скінчити все відразу.

— Завтра творимо боеве ядро і розпочинаєм працю! Ваша воля — Ви! Ваше сумління — Воленко! Ваш ватажок — я і тільки я! — промовив він з натиском на останньому слові.

Воленко зробив рукою одчайний рух, наче хотів щось відштовхнути від себе, але зразу ж якось не природно закашлявся й потягся до пляшки.

— Вип'ємо, чи що з такої нагоди?... — проговорив тихо, і його товариші почули, що давнього Воленка, який був до приїзду Махна, вже немає. Натомість

перед ними стояв їх новий ватажок, дивлячись на якого, почували себе сміливими, відважними й на все готовими. Одночасно якось потяглися до пляшок, і одночасно налилися по самі вінці чарки й гримнуло однодушне:

— Живи, батьку Махно!...

Вітаючи так свого ватажка, ніхто з них навіть не смів думати про те, що колись-то буде його не тільки Запорожжя, але й навіть Слобожанщина та Гетьманщина. Однак він сам десь наче вже передчував те все і відповів їм так, як тільки міг відповісти великий вождь або нечуваний бунтар.

Підняв свою чарку і сказав:

— Братва! Ми йдемо перемогати і тільки!...

І в тих словах відчували всі стільки певності і стільки сили, що Воленко зразу зрозумів, що аж тепер тільки має здійснитися те, про що сам міг тільки думати й говорити. Чуючи себе переповненим новою силою, відчув також і всю вагу того моменту, коли слово мало стати ділом, — стомлено присів на стілець і важко замислився.

Враз перед його очима затанцювали вогненні язики, як то було під час тієї пожежі, коли зникла Оріся, а в його вухах залунали раптові вистріли, як тоді від власного револьвера, як стріляв у небо.

— Невже гнів?!... — промовив несвідомо. — Невже тільки гнів сліпоокий?!...

І в той же час почув над собою насмішуватий голос:

— Ти інтелігент, брате, і тільки!...

Швидко підвів голову й стрінувся з гіпнотизуючим блиском залізних очей «батька».

— Час нам відпочити трохи... — сказав якимсь чужим голосом, від того ще більш почув себе не своїм, але, стараючись не видати цього, додав, наче жартома: — Стільки вражіння, що й сіно в повітрі не зможе вмістити...

— Ну, а мене ще цікавить отой Григоренко! — промовив Махно. — Чи не можеш ти мені сказати, де він знаходиться тепер?...

— А нащо він тобі так скоро? — перепитав здивовано Воленко.

— Сокола треба витягти від нього! — сказав Махно.

— Чому ж не Орісю?

— Орісю?! — блиснув очима. — Орісю ми самі візьмем, як... — І, не скінчивши, схопився:

— А тепер спати, щоб набратися сили і щоби було з чим завтра встати!...

— А як же з нашими валізами? — заїкаючись, спитався Чалий. — Покинути їх тут чи із собою взяти?...

— Передати йому! — показав Махно на Воленка. Воленко взяв від Чалого валізу й здивувався:

— Чого ж це ви сюди напакували?!...

— Відкрий і покажи! — коротко сказав Махно Чалому.

Чалий неохоче якось розкрив валізу й поставив її на стіл.

— Золото?! — ще з більшим здивуванням промовив Воленко.

— Як бачиш! — всміхнувся Махно. — Тільки це не є чисте золото, бо воно придбане ціною життя нашого товариша...

— Що ж ви все ж таки думаєте робити?...

— Зброю, брате мій! Зброю й військо! Перше військо анархистів у цілому світі!

Воленко тільки руками розвів:

— Ну й діла!.. Ні, знаєте, беріть ви краще скарби ці із собою в сіно, бо я, признатися по правді, спокійно не висплюся...

— Чого ж то так? — суворо подививсь Махно.

— Можуть прийти оті самі вільні козаки, а тоді вже річ відома...

— Дурне! Хай тільки спробує хто! Лягай собі і спи, а якби й справді що до чого, так зразу і стріляй, а ми напевне гаятись не станем.

— Ну, хай і так! — зітхнув Воленко. — Якось по-вартую!...

Забрав усі чотири валізи, поскладав їх під своє ліжко й дивно засміявся:

— Значиться, спатиму на динаміті. Хе-хе-хе.

Це розсмішило всіх інших і навіть Махна.

— Аж тепер тільки зрозумів, окаянный теоретик! — зареготався на весь голос.

Воленко схопився, почервонів і скоренько сказав:

— Ну, годі вже, годі! Ходіть, проведу вас на сіно!..

Коли тільки вийшли на двір, як до них надійшла якась чорна й кострубата тінь.

— Хто тут? — здивовано спитався Воленко, й голос його чогось задрижав.

— Міліція! — сказала тінь. — Помітили, що щойно на станції висіло десять озброєних вільних козаків і враз десь пропали...

— Чому ж ви їх не затримали? — суворо спитався Махно, підступаючи до міліціонера.

В той час із вулиці почувся різкий, пронизливий свист, і одночасно майже гримнуло декілька пострілів. Кулі дико просвистали понад головами товариства, і дехто кинувся до хати, а Воленко присів додолу й злякано зашептав:

— От тобі й динаміт!..

— За мною!.. — крикнув Махно і кинувся на вулицю.

Гримнуло ще декілька пострілів, але у відповідь на них затріщали часті револьверові стріли, слідом за якими почувся якийсь дивний тупіт ніг, який через декілька хвилин затих десь аж за коловоротом.

— Повтікали, чортячі виродки! — розчаровано сказав Махно, вертаючись до школи. — Ну, нічого!.. Згодом ми з ними краще поговоримо!..

Воленко, тримаючи в руках револьвера, тремтів осиковим листом й захоплено говорив:

— Ну, знаєте, я ніяк не сподівався!.. Ну, знаєте, це вони собі запам'ятають!.. Ну, знаєте, тепер треба бути нам напоготові!..

— Ну, знаєте!.. — засміявся Махно. — Тепер нам треба вже заснути й тільки!.. Бачите, як схід зачервонівся!..

Все товариство звело очі на схід і мимоволі замилювалося чудовою картиною осіннього світанку. Здавалося, що хтось могутній запалював десь гігантську папіросу й звільна попахував нею, пускаючи понад землею клубки сивого диму, що розстелявся вранішнім туманом.

— Скоро морози будуть... — сказав хтось.

— Але ми розпалимо багаття! — промовив Махно.

Ніхто на це не відповів нічого, а тільки кождий з них махінально стиснув рукою револьвер, і так пішли до повітки, звідки пахтіло свіжою отавою. Йшли густим споричем і чули на своїх ногах студеного росу, але в їх грудях ясною надією палав червоний ранок...

Темна осіння ніч розляглася по широких степах Запоріжжя і наче вогкою овечою вовною обгорнула густою мрякою прастарий ліс Гаркуші. Зачарованими велетнями стояли кремезні дуби та липи й, думаючи свої столітні думи про славного розбишаку Гаркушу, чуйно прислухалися до того приниклого гомону, що чувся всередині лісової гушавини. Інколи тільки опадав додолу на вічний відпочинок поживклий від втоми, важкий лист або тремтіла вічно тривожна і чула осика, а тоді весь ліс відгукувався гучним шумом і, на мить, заглушував таємничий гомін своєї непроглядної гушавини.

А там, далеко від проникливо цікавих очей ворогів народу, серед важко навантажених возів і яскраво палаючих вогнищ, гомоніла сучасним далека минувшина. Хто справді міг би подумати, що ті люди, які сиділи й лежали навколо вогнищ, були у дійсності, а не в уяві романтичних поетів?.. Важко було вірити, що ці люди у синіх козацьких жупанах, широких червоних штанах та чорних високих шапках зі шліками були нащадками давнього низового війська, які протягом цілих віків покірно тягли ярмо чужинської неволі і не далі, як тиждень тому, спокійно ходили собі борозною, сьючи озимину, — тепер Вільні Козаки, що пішли боротися за своє споконвічне право на своїй землі.

Дивно якось виглядали вони у своїх козацьких жупанах, які щойно пошили після зразків тих жупанів, у яких виступають на сцені провінціального театру артисти різних мандрівних груп, але ще дивнішим було їх завзяття, яке сповнило їх груди палким жаданням борні і перемоги! Ніхто з них не думав про лагідне й захисне життя під захисною стріхою, а кожний мріяв за всенародне визволення.

Такого навчив їх ватажок Григоренко, який свавільним вихром пролетів по всій Запорізькій землі, творячи скрізь ще нечувані досі річи. І тепер, коли по всій українській землі настав несупокій великий, вони залишили плуга та рала і взяли за зброю, щоб повернути свій спокій і захистити землю свою.

— Мені — моє, а тобі — твоє! — говорив кремезний, вусатий козак, сидячи коло вогню й наладовуючи

свою рушницю. — А коли ти на мене війною, то значить, хтось із нас мусить згинуть!..

— А так, так! — потакував йому його сусіда, майже хлопчина, бундючливо тримаючися за пістоль, який був закладений за широкий зелений пояс.

— От, кажуть, на Слобожанщині спершу всього всю землю в панів забрали, а про те, щоби свою державу мати, ніхто із них і думати не хоче, — говорив кремезний козак далі.

— Нічого!.. — самопевнено озвався хлопчина. — Ось, як доконаємо свого, так ще краще від слобожанців за панів візьмемося, а тепер треба лад із безладдя робити...

— Правду кажеш, синку! — вмішався в розмову старий та присадкуватий, вусатий козачисько, кострубаті руки якого свідчили про те, що за життя він не одного вкрутив ціпа. — Тільки, бач, не так ті пани, як ті гольтіпаки...

— Про що це ти, старий?.. — почувся цікаві голоси з другого боку вогнища. — Чи не про Нестора Махна із Гуляй-Поля, що «батьком» себе називає?..

— Ну, а про кого ж, як не про нього... — загадково мугикнув старий.

— Бандит він, та й годі! — байдуже озвався хлопчак.

— Е, ні! — заперечив хтось із гурту. — У нього щось таки є, бо інакше він не робив би того, що робить...

— А що ж він таке робить?! — тривожно озвалося декілько голосів.

— Таж щось своє!.. — заговорив той самий. — Не визнає нікого... Через Гуляй-Поле ні пройти, ні проїхати, таку варту виставив... Навіть у поїздах перевіряє усіх... А що вже панів та підпанків усяких, так давним-давно й сліду їх нема в цілій околиці...

— Дивно! — здвигнув хлопчак плечима. — А, от, наш отаман Григоренко каже, що він не більше, як бандит, і що його негайно треба в шори взяти!..

— Так! — заговорив старий козак. — В шори взяти необхідно, але як?.. То, знаєте, справа нечиста... Віками означена...

— Як так?! — загомоніли навколо. — Хіба Махно і таким ще може бути?!

— Ого!.. А ви й не знали?!.. — аж скрикнув старий.

— Та звідки?!.. — озвався ціле товариство.

— Ну, коли так, то я розкажу вам одну стару байку... — промовив старий, озираючися.

— Ну, ну!.. Кажи, старий, кажи!... — загомоніли навколо.

Старий козак поклав коло себе свою рушницю, запалив люльку й повільно заговорив:

«Казка така, мої любі, що багато говорити, а мало слухати. Однак мушу розказати. Отже, як була на Вкраїні Велика Руїна, так і вся запорізька земля терпіла важке лихоліття. Тоді-то на неї особливо завзято стали нападати всякі татарські кочовища, а особливо — ногайці та кримці. Але найгірше було те, що не було кому боронитися, бо одні йшли до Самійловича, другі до Дорошенка, а на самому Запоріжжі одні лише каліки та немічні лишалися. Не дивлячись на це, горда була ще стара Січ-Мати, на якій сидів завзятий Сірко. Особливо певно чула вона себе після того, як одного разу, на самісеньке Різдво, підкралася до неї прокляті кримці. Набив їх тоді Сірко цілі купи, як гною якого, що потім три дні і три ночі вивозили їх на Дніпро... Але інакше прийшлося Великому Лугові та всьому Запоріжжю. Приник у тривозі Великий Луг, підупали цілком затишні зимовники запорізькі, тільки одні татарські ватаги привільно розгулювали всюди, і не було на те жодної ради. Багато думали так, що як тільки впаде Січ, то й усе Запоріжжя пропаде і його земля обтатарчиться на віки вічні...

Тоді, якраз на тім місці, де тепер Гуляй-Поле, стояв міцний зимовник старого запорожця Махайполе, який колись навіть кошовим був. Був то старий та хоробрий вояка, що у цілому світі не мав собі рівного, а через те нікого й не боявся. Побачивши таку справу з татарами, став він скликати до себе всіх недобитків з Велико́го Лугу й разом із ними нападав на окремі татарські загони й нищив їх до останньої ноги. Слава про славні діла запорожця Махайполе вогнистою блискавкою облетіла все Запоріжжя, й до нього звідусіль стали тягтися всякі люди. Одні йшли із Лугу, другі із зимовників, а треті аж із Правобережжя, на яким у той час тільки руїни димилися... Коли ж назбиралось чимало славних та хоробрих вояків, тоді вже стали не тільки окремі загони розбивати, але й із самою ханською ордою справу мати. Одного разу вдерлися аж у саму середину татарського табору й полонили двадцять жінок хана, якими «по совісти» поділилися. Однак не жадоба поживи, а гаряча любов до народу провадила

їх на боротьбу криваву, а завдяки цьому збільшувалося військо товариство й зростала його одчайдушна сміливість. У всьому товаристві годі було знайти такого козака, який відмовився б піти на герць із найсильнішим ворожим лицарем, або щоб не пішов на самі небезпечні стежі, геть аж до самого ворожого табору, щоби вивідати там про найменші заміри ворога...

Таке завзяття цього військового товариства і такий лад у йому зацікавив навіть січовиків на Січі, і завзятий Сірко в один час навіть заздрих старому Махайполю. Це, звичайно, заохочувало товариство до дальших змагань, і воно міцно трималося старого ватажка, який не жалів для нього ні дорогої одежі, ні коштовної зброї, що діставалась як здобич від кожної перемоги над ворогом. Будучи справжніми лицарями, кождий із них надіявся у своїй душі на те, що своїми геройськими вчинками зверне на себе увагу чудової доньки старого ватажка — Марії, щоб по скінченню боротьби взяти її за свою жінку й осісти десь на затишному зимовнику.

І ото, задля цього, багато хоробрих вояків поклялися в чистому полі, а ще більше списали себе тіло ворожими списами та шаблями, зариваючися у найбільш небезпечні змагання. І коли випадало так, що на якийсь час була тиша й старий полковник видавав «бенкет», на яких перший кухоль меду подавала сама Марійка, то кождий тільки те й думав, щоб зазирнути в її ясні очі, але вони майже завжди були соромливо прикриті довгими чорними віями.

Було ще й таке, що Марійка сама перев'язувала рани, а тому кождий шукав їх у ворога, і в цьому шуканню було дійсно лицарське суперництво, яке ні в кого не викликало злоби чи заздрости...

Так було до того часу, заки у товаристві не появилися два брати — Нестор та Сильвестр Гуляйгаї, які прийшли дець аж із Лубенищини. Нестор — стрункий та гнучкий, як дніпрова тростина, а Сильвестр — кремезний та дужий, що одною рукою пару згедзгалих волів спинав на дорозі. Обидва вони — веселий Нестор і понурий Сильвестр — утікли від графа Ромашенка, що хотів їх знищити за прихильність до Дорошенка, в якого перед тим були вони обидва. Прийшли вони до товариства не так, як інші, що бажали народові служити, а просто для певного захисту.

І тут-то, дивним-дивом, одночасно з ними, прийшов у товариство дух заздрости й злости. Якось, після вдалого походу, верталось товариство з повними возами дорогої одежі та коштовної зброї, що відбили в татарського хана, а на останньому возі везли Нестора. Лице його було біліше снігу, чоло перетяте криво татарською шаблею, а ліва рука, прострілена вище ліктя, висіла наче суха галузка на молодому дереві. Сильвестр весь час ішов близько Нестора, і хоч за ним стежили інші, він ні на хвилину не спускав його з ока, а через те й не сховалося від нього й те, що коли Марія вийшла назустріч товариству й побачила раненого, то аж захиталася від хвилювання, а потім скорше стала перев'язувати рани.

Перев'язавши, стала пильно його доглядати у своїй світлиці, а Сильвестр цілими довгими годинами просиджував за яким-будь кущем коло тієї стежки, що йшла до криниці, надіючися стрінутися з нею, коли вона йтиме по воду.

Десь уже аж на третій тиждень побачив її якось Сильвестр у маленькому віконці світлиці, що виходило в сад, а поруч неї — виснажене недугою лице брата Нестора, який з палаючими очима щось розповідав їй. Зайнялося тоді Сильвестрове серце пекучим вогнем злої заздрости, й зародилися в його голові чорні думи, які він став від усіх ховати й щось замишляти...

На другий день засурмила сурма, бо стало відомо, що десь над берегами Базавлука появились величезні татарські загони, які, очевидно, мали замір напасти на зимовники, а тому треба було поспішатися з доброю одсічкою. Збори короткі: раз, два і — готово. Ще раз засурмила сурма, і всі — у степ широкий...

У зимовнику zostалися тільки старі козаки — пасічники, Марія та недужий Нестор. Вибираючись у похід, старий ватажок був певний того, що ніхто не посміє напасти на його твердиню, а коли б хто й напав, то пасічники, хоч і старі, а дадуть із ним раду, бо самопалів, куль та пороху повнісенькі льохи напаковано.

Сильвестр, звисивши на груди голову, їхав із самого заду і щось думав, думав про себе. Старий ватажок, побачивши його такого, під'їхав до нього й заговорив:

— Не сумуй, Сильвестре!... Нестор твій у добрих руках і напевно скоро видужає!...

Як ножем різнули по серцю Сильвестра ці слова старого, але стримався якось, а старий, щоби розважити його трохи, сказав:

— От поїдь наперед-та вивідай добре, як то воно там!...

Сильвестр, як цілком певний, слухняно рушив уперед, перегнав своїм конем усі ряди війська і скоро зник із очей у морі високої трави. Але, від'їхавши трохи, завернув набік, затаївся й, перечекавши, заки повз нього не пройшло все військо, швидко погнався у другий бік степу...

Була темна-претемна ніч, як товариство прибуло на береги Базавлука і, не знайшовши там ні татар, ні Сильвестра, виставило свої пікети й стало на спочинок. А в той саме час у ковані залізом ворота ватажкового зимовника стукалася якась таємна тінь. Довго вартовий пасічник мовчав і тільки прислухувався, а далі спитався:

— Хто там?

— Відчиняйте скорше! — крикнув Сильвестр. — Лист від пана полковника!...

Важкі ворота відчинилися, і разом із Сильвестром увійшли до зимовника кримські татари, які зразу ж кинулися до світлиці, а потім по всіх схованках і стали все нищити та вбивати. Спершу всього забрали Марію та Нестора, а потім очистили всі льохи та комори, запалили зимовника і стали втікати. І тут-то сталося так, що зле прийшлося зраді, бо як тільки спалахнула пожежа й запалало небо, то виставлені козацькі пікети відразу догадалися, що сталося, й за одну хвилину весь табір поставили на ноги. Старий ватажок як глянув на небо, то тільки руками об поли вдарився.

— Зрада! — крикнув він. — На коні і чвалом вздовж берега, щоб перейняти при переправі!...

Саме на сході поблагословилося, як стомлені шаленою іздою козаки побачили у одному місці коло ріки якусь чорну і рухливу масу. Догадалися, що то й є татари, і буряним вихором полетіли просто на них. Татари, помітивши їх, спершу хотіли втікати, але коли побачили, що козаки встигли вже забігти навперейми, — одчайдушно стялися. Сильвестр бився в рядах татар так люто, що козаки, як снопи, падали під його шаблею. Була хвилина, що татари стали були перемогати, коли тут налетів на Сильвестра старий Махай-

поле, і вони стялися не на життя, а на смерть. Страшний був Сильвестр своєю силою, але страшніша була правда старого ватажка, і він дав йому так списом у груди, що той упав із коня. Падаючи, востаннє вимахнув шаблею і вибив старому очі. Кинулися козаки до старого, а він, бідний, тільки простогнав:

— Ой, світе мій, світе!...

— Замість його мене бачитимеш!... — прохрипів Сильвестр, конаючи.

Це зробило на татар таке вражіння, що вони — хто куди попав, а деякі так навіть просто у ріку, але їх не милували... Нарешті дісталися до самої середини орди, визволили Марію та Нестора, відобрали децю з награбованого добра й тим скінчили свою боротьбу. Не була це перемога, а скорше поразка, бо що з того, що виложили татар покосами, коли й самі майже всі лягли головами? Хан утік, забравши із собою всі дорогі скарби та коштовну зброю, а тут усе кров'ю залилося, і навіть такий степовий орел, як старий Махайполе, залівся кривавими сльозами... Єдина втіха для всіх, — Марійка, яку вирвали із ворожих рук, але... ніхто на неї не хотів тепер дивитися, бачучи її разом із Нестором...

Запровадивши старого з його донькою та Нестором на руїни зимовника, розбрелися на всі сторони, бо більше вже нічого було робити. Старий ватажок прикликав тоді до себе Нестора й сказав йому:

— Ну, що ж, голубе, за товариша мені тепер будеш чи що?...

— Все, що хочете! — гаряче відповів Нестор. — Але прошу вас узяти мене до себе, як свого!...

— А для чого це тобі потрібно? — спитався старий.

— Я хочу, щоб Марійка була моєю дружиною! — зойкнув майже той.

Подумав тоді старий ватажок щось про себе й сказав:

— Хай і так! Живіть собі, якщо зможете жити!...

Нестор поцілував старому руку й зразу ж кинувся по сусідніх зимовниках за допомогою, щоб відбудувати зруйнований зимовник. Робота аж кипіла, тим більше, що справа була вже над осінь і скоро могли настати проливні дощі, коли ніяка робота неможлива. На Чесного Хреста на місці давнього міцного зимовника стояла вже невелика, але досить затишна хатина, яка ховалася в густих вітах лип та кленів. Перед

самісенською Покровою відбулося весілля, й молодята були б уже цілком щасливі, якби не привид Сильвестра, який майже кожної ночі приходив до них і непокоїв їх. Спершу вони мовчали й нікому про це не говорили, але коли він став переслідувати їх від заходу сонця аж до третіх півнів, тоді вони розповіли про все старому, а той, вислухавши їх, сказав:

— Треба тобі, Несторе, моїм прозвищем зватися, а тоді він сам відчепиться від тебе!...

Нестор аж засяв від радості й охоче назвався, хоч його власне прозвище було нічим не гірше. З того часу дух Сильвестра перестав непокоїти молодят, але, натомість, напосівся на старого й так його вимучив, що він не витримав, загорячувався і помер. Поховали старого й думали, що все поховали, але помилилися. Що б тільки вони не зачинили, як усе гинуло, а коли появились діти, то разом із ними справжня біда стала. Що тільки вони не робили, а воно все на ніщо сходило. Так минав рік за роком. Бувши його наймити робилися добрими господарями, і скоро коло його зимовника ціле село стало, мешканці якого, бажаючи вшанувати як молодого, так і старого господаря першої тут садиби, взяли від першого початок його прозвища, від другого кінець і назвали своє село «Гуляй-Поле», але сам Нестор, відмовившись від свого давнього прозвища, не зміг утримати й нового. Замість Махайполе, люде стали його звати — Махай, а коли москалі робили якийсь перепис, то записали Махном, і так пішло від одного коліна до другого, і так воно є аж до нашого часу. Але що найцікавіше, так це те, що за день до своєї смерті Нестор побачив душу Сильвестра, який сказав:

— Карався ти й каратиметься рід твій аж до третього коліна!... З Нестора почалося й Нестором усе кінчиться!... Буде він такий, що вмістить у собі мене й закінчить мою справу...

Тепер треба вам знати, що батько Нестора називався Сильвестр, а був він такий, що скінчив собою третє коліно того Нестора, про якого казка була. Отже, Нестор Махно і є той самий, що має в собі грішну душу Сильвестра й має скінчити його чорну справу».

— От це так казочка!... — вражено гукнув кремезний, випускаючи з рук рушницю. — Якщо це правда, то тоді не ми, а він сидітиме в оцьому лісі!...

— Далеко кудому до зайця! — озвався на те хлопчина. — Гаркуша, що із усіх розбишак розбишака, та й то не доказав нічого, а це...

— Однак, Гаркуша пропав на каторзі, а цей так ще й поправився на ній!... — промовив хтось із гурту. — А щодо казки, яку сказав старий, то це ж так звичайно!... Знайте, де баба, там і руїна, а де руїна, там і казка!...

— Е, брате! — заговорив кремезний та вусатий. — Ви вже цього не кажіть!... Хіба ж не знаєте, як старається для справи сестра нашого отамана, Оріся?

— Ой, ліпше б вона не старалася! — зітхнув той самий.

— Чому так?!.. Чому?! — загомоніли навколо.

— Тому самому, що й у казці! Вона не сестра отамана, а наречена Махна!.. — твердо відповів невідомий.

Всі, як опечені, схопилися на ноги й кинулися до того, що говорив, але його і слід пропав. Тільки один вартовий помітив, як між кущами пробіг якийсь високий і стрункий чоловік, але він думав, що то сотник Сокіл, і не затримав його. Саме на той час прийшов і сам сотник Сокіл. Побачивши якесь незвичке хвилювання, тривожно спитався:

— Що сталося?!..

— Бачите, тут справа з казкою... — почав було старий козак, але кремезний та вусатий перебив його:

— Справа не в казці, а в тому, що тут сидів хтось такий і слухав, як ми говоримо між собою... Весь час ми говорили, а він сидів собі і мовчав, але коли згадали якось про сестру нашого отамана, як то добре вона працює, то він сказав нам, що то не сестра отамана, а наречена Махна і...

— Де ж він?!... — скрикнув Сокіл, не чекаючи, заки той скінчить говорити.

— Втік!... — відповіли декілько голосів із гурту.

— І ви дали йому змогу втікти! — крикнув Сокіл обурено. — Як же я можу тепер щось робити, коли ви не могли зловити під власним носом ворожого шпика?! Тепер так і знайте, що як нападе на нас який чорт, — самі винні!..

— Та хіба в нас нема чим стрінути їх?.. — заговорив старий козак, але Сокіл не слухав його.

Він відразу догадався, хто саме був той невідомий і чого він приходив сюди. Не гаючи ні одної хвилини,

виставив скрізь подвійну варту, а сам пішов у свій «штаб», який був упорядкований у дуплі старого велетенського дуба, й став писати «донесення» отаманові. Писав про те, як таємничо прокрався в його табор махновський шпик і як його «ловили і не зловили», а перед його очима весь час, як намальована на чорному тлі глибокої ночі, стояла чудова Оріся. Так, це була та сама Оріся, яку він любив і кохав цілою своєю істотою і задля якої зрадив колись самого Махна, гадаючи, що тим визволить її від нього і зробить її вільною в своїх почуваннях. Однак як він тоді помилився! Вона не тільки що не відповіла йому, а з презирством відвернулася. З того часу минуло вже стільки літ, що все те здавалося одним тільки сном, але ось цей сон знову став дійсністю. Загартований воєнними громами, почував себе вже на певній дорозі, як враз перед ним знову стала вона. Стала ще більш прекрасна і ще більш відважна у своїх змаганнях, і яка іронія долі, що тепер знову міг тільки їй товаришувати, не більше... тільки товаришувати, бо й на цей раз вона не його, а того, хто є для нього вісью його справи... — Але душа неспокійна, як неспокійне й серце, а збурений тривожними думами мозок надаремне силкується щось пояснити собі й тим самим вирішити болюче питання всього ества...

— Як бути?... Як бути?... Як бути?... — шептав він поблідлими вустами, а тремтуча рука виводила останнє речення «донесення»: «Все в повному приготуванні чекає Вашого наказу»...

— Ух!... — зітхнув голосно, перечитавши своє писання.

— Як бути?... — виплило в той час на поверхні мізку.

Схопився. Запечатав «донесення» й вибіг до свого товариства.

— Гей, хто там! — гукнув. — Завези листа до отамана!.. Тільки, — вихром!..

З гурту вибіг малий хлопчик, з двома пістолями за поясом.

— Я повезу!

— Такий малий?! — здивовано глянув на нього Сокіл.

— Як-то так, малий?! — образився хлопчик.

— Ну, ну... Вези... Тільки, поспішайся, бо то ж не так близько!..

— Слухаю! — відповів хлопець, беручи пакет і ховаючи його за пазуху, як то казав старий козацький звичай перевозу важних військових листів.

Через хвилину між кущами щось швидко прошелестіло, й Сокіл догадався, що то поїхав посланець до отамана, але враз йому видалося, що лице цього хлопця він десь уже бачив, і це викликало в його душі наглу тривогу.

— А що, як і він від Махна?.. А що, як він, замість того, щоб завезти те донесення до отамана, полетить із ним простісінько до свого батька?..

На мить чуття непевності й тривоги заповнило всю його істоту, і він, забувши за все, старався нічого не думати, але це йому не вдалося. Тоді він пішов до таборового вогнища і тут почув, як його став морити важкий сон. Розгорнувши коло вогнища теплий плащ, ліг і заснув, як убитий...

IX

На великій залізничній станції Лози, де розмістився штаб отамана «Вільного козацтва Запоріжжя», було неспокійно, як і по всій Україні. Телеграф працював як навіжений і щохвилини приносив усе нові й нові вісти, які хвилиною були радісні, як радісний був порив визволення, а хвилиною — сумні, як сумна була пам'ять всенародного поневолення. Але тепер не було сумніву, що Україна мусить бути вільною. Інша річ, що оті червоні так нагло схвилювали всю українську землю й переможно котяться через Слобожанщину — на Запоріжжя й через Чернігівщину — на Київ. Останні вісти такі, що нібито Харків упав, а Київ змагається. Наразі все Запоріжжя ще цілком вільне, й отаман Григоренко планував собі вдарити просто на Харків, а відтак піти в обхід тих, що облягають Київ. Таким чином гадав одним ударом скінчити все, а тоді установити скрізь свій козацький лад і силою зброї зміцнити те, що було мрією кожного статечного хуторянина...

Однак події випередили його. Вранці одержалося повідомлення, що Махно, залишивши Гуляй-Поле, пішов у степи, очевидно щось замишляючи. З додаткових вістей з'ясувалося, що він отаборився на одному степовому хуторі недалеко Чорного Бору, або Ліса Гаркуші. В ті часи, коли всяке шумовиння зручно

крилося під «червоними» гаслами, легко можна було догадатися, що саме віт замишляє. Очевидна річ, що при потребі він охоче назве себе «червоним» і скористується першою нагодою — звести свої порухунки за Орисю. Та це Григоренка не стільки турбувало, скільки дратувало. Задуманий план розбиття червоних зводився нанівець. Не числитися ж із Махном було неможливим, тим більше, що було відомо, що його ватага складається з найбільш одчайдушних гуляйпільців і з не менш одчайдушних волоцюг, яких він назбирав на вугляних копальнях. Щодо озброєння, то кожний із них від стіп до голови був обвішаний американськими бомбами та набоями і, помимо рушниць, мав ще за поясом по два револьвери. Вільні ж козаки були озброєні так, як того вимагали військові правила і приписи регулярної армії, що Григоренко, як бувший старшина генерального штабу, вважав цілком вистарчаючим.

Отже, не довго думаючи, наказав сотникові Соколові непомітно піти зі своєю сотнею назустріч Махнові, засісти у лісі Гаркуші й чекати там на дальші розпорядження. У тім випадку, якби прийшло до зустрічі із Махном, наказав не зачіпатися з ним, а взяти всіх заходів, щоби якимось замиритися й перетягти на свій бік. Цим отаман Григоренко надіявся зберегти цілість свого плану і врятувати положення. Взятися за зброю можна було тільки у тім випадку, коли б Махно сам зробив напад. Роблячи так, отаман Григоренко був певний того, що коли б навіть перетягти Махна до себе і не вдалося, так він усе ж таки до деякої міри буде спаралізований і напасти просто не зможе. Випроводжаючи Сокола, був спокійний за себе тим більше, що помимо штабової сотні, якою керувала Орися, були ще сотні Дика, Яструба та Ворона, які могли б стерти на порох того зухвалого Махна, якби він тільки посмів рушитися. Щодо інших сотень, які були скликані на селах і які прийшли зі своїми сотниками, то за них також можна було бути спокійним. Все то статечні господарі, які покинули всі свої домашні справи і пішли за ним, як на бенкет який. Інша річ, що отой сухоребрый і вічно мовчазний Дик незадовольнено бурмотить усе:

— Нездалі вони, отамане!.. Гречкосійники... Лі-нюхи...

Але на це він не звертав уваги, кажучи:

— «Дух, що тіло рве до бою», є найкращий борець!.. До того ж, вони нащадки славних запорожців і в їхніх жилах безумовно є ще якась крапелька буйної крові прапрадідів...

І тепер, коли весь день ловив і перевіряв тривожні вісти, він ні на одну хвилину не тратив своєї певності і вечером цілком спокійно пішов до себе відпочити трохи й поговорити з Орисею, з якою майже цілий день не бачився і за якою занудився сердечно.

У невеличкій хатині залізничника, яка стояла в маленькому вишневому садочку, недалеко станції, було так захистно, що коли він увійшов у світлицю, то аж у долоні сплеснув від здивування:

— Невже у сей час може десь бути на світі другий такий спокійний закуток?!..

— А-а-а... — ніяково протягнула Орися, встаючи від стола з якоюсь грубою книжкою в руках.

— Що то є? — показав Григоренко очима на книжку.

— Історія України, — сказала, — хочу знати, за що ти вчиш змагатися...

— Ну і що? — спитався.

— Та ніби так! — відповіла. — У всякім разі, це не «Анархія пола...»

— Та-ак!.. — зітхнув замислено Григоренко, сідаючи на лаву коло стола. — Та-ак!.. Тільки, от, щось воно не все так складається, як гадається...

— А що там такого? — цікаво повернула до нього своє чудове личко.

— Знаєш, Махно заворушився... Псує мені все... Властиво, не так псує, як невідомо що...

— Гм... — знизала вона круглими, повними плечима. — Що ж саме?..

Він зморщився, наче від горечі якої, потім потер долонею лоба й стримано заговорив:

— Я хотів би знати дві річі... Хотів би знати, як саме була ти з ним?.. Як саме сталося «те», що ти якось, між іншим, колись ще згадала?.. Я зрозумів дещо, але, може, не все зрозумів...

Вона вирівнялася перед ним, як польова тополя, і гостро глянула йому у вічі:

— Ти хочеш знати?..

— Так! — сказав він, як молотом ударив.

— Налезала йому, як куплена! — кинула терпким голосом.

— Як куплена?! — підвівся він із свого місця. — Як це розуміти?!..

— Дуже просто!... — болісно всміхнулася вона. — Купив мене свавільною ідеєю своєю... Зачарував проповіддю помсти!..

— А ти ж казала, що він... — почав говорити Григоренко, але вона перебила його:

— Так!.. Він мене взяв силоміць!.. Однак я сама зайшла до нього... Здається, у якійсь справі... Я йому по службі підлягала...

Очі Григоренка засвітилися пекельними вогниками, і він, не тямлючи себе, крикнув:

— Так ти любила його?!

— Ні! — сказала, не рухаючись із місця. — Коли ж хочеш знати, так тоді я Сокола кохала і зріклась його лише тому, що він зрадив Махна, а то гидотність!..

— Сокола кохала?! — поблід він враз і взявся за чоло.

— Так, так! — продовжувала Орися — Махнові я належала тому, що з його допомогою помститися за смерть своїх батьків хотіла!.. Сокола кохала я лише в своїй душі і, здається, так саме він кохав мене, але коли він зрадив при загальній справі, так геть його прогнала!..

Враз закашлялася й махнула рукою.

Григоренко стояв напружений, як струна, жадібно чекаючи на даліші слова. Але вона мовчала й так дивилася в його очі, наче пригадувала щось, наче шукала в них чогось. А він, бачучи перед собою ці її чудові очі, чув, як виходить із них якась дивна сила, наповнює собою всю його істоту й солодко паморочить мізок.

— Ну?... — вирвалося нарешті з його грудей глухе і далеке.

— Одного тебе люблю!.. Одного тебе, як і ту землю, що навчив мене любити!..

— Кохана! — скрикнув, хапаючи її в обійми. — Це правда?!

— Вір мені!.. — відповіла, цілуючи його в уста.

— Спасибі! — промовив він. — Спасибі тобі і не дивуйся, що я саме сьогодні завів таку розмову!

Знаєш, я хотів усе знати, бо наближається час, коли ми мусимо віддатися в цілому одній справі, а вже справа ця така, що серед нас не повинно бути нічого такого, що могло-б викликати якісь сумніви, тим

більше, — непорозуміння. Сьогодні, наприклад, перший такий день, коли треба вже було над цим думати. Червоні, як вода у повінь, а тут ще й той Махно. Як поставитися до нього? Помилки тут не може бути!.. Сьогодні я вислав проти нього Сокола і дав наказ, щоби до нас старався прихилити...

— Тож руїна з ним!.. — тривожно озвалася Оріся.

— Наразі нам треба зруйновать чуже, щоби своє на ньому збудувати! — сказав він.

— Але ж то темна сила!..

Розвів руками:

— Ну, що ж робить?! У боротьбі, яка кипить не на життя, а на смерть, панує тільки сила, і всяка сила є спасенна справа!..

— Ну, як хоч!.. — сказала вона тихо. — Мені здається, що слід було б відразу з ним скінчити...

— Чи не жадання помсти? — глянув на неї.

— О, ні, — відповіла. — Де є загальна справа, то там уже немає особистих!..

— Ще раз спасибі! — гаряче сказав він. — Тепер я знаю, що ти любиш не тільки мене і землю ту, що навчив любити, але й шануєш справу, яка визволить нас!.. От, послав Сокола й надіюся, що він справиться, а що буде далі, — побачимо!.. Ну, а тепер! — додав півжартом. — Давай говорити трохи про наше особисте! Стомився я й хотів-би відпочити, але біда, що сьогодні й не обідав навіть!..

— Ах, ти! — схопилася Оріся. — Як же так?!..

Схопилася й забігала по хаті, шукаючи чогось у своїх «секретних схованках». Знайшла кавалок білого хліба, кусень ковбаси й декілько рожевих яблук і склала те все перед ним.

— Їж, — сказала, — а я тим часом загрию чаю...

— О, ні! — заперечив він. — От перекушу трохи й вистане!..

— Ну, як хоч! — знизала плечима. — Я хотіла так, щоб ти не був голодний...

— Дурниця!.. — байдуже промовив він, беручись за хліб і ковбасу.

Перекусивши трохи, повеселішав і пробував було жартувати зі свого обіду, але сон настирливо хилив його додолу, і він, хитаючись, підійшов до маленького дерев'яного тапчана, що стояв у кутку кімнати, впав на нього важкою колодою й зразу став засипати. Засипаючи промовив:

— Навідайся на станцію, а як що до чого, так збуди!..

— Добре! — відповіла вона, але він уже не чув її.

Витягнувшись на весь зріст на дерев'янім тапчані, спав і снів майбутніми перемогами, а вона замислено сиділа над рзгорнутою «Історією України» і згадувала своє минуле. Білі стіни затишної хатини розсунулися, й перед нею стало її далеке дитинство, коли була кучерявою жидівочкою, яку так любили тато й мама. Одиначка була. Вся надія на неї. Батьки — крамарі звичайні. Однак хотіли, щоби «вченою стала», а для того «репетитора» наймали й до гімназії посілали. Вона також старалася. В бібліотеці гуртка молоді книжечки визичала. Особливо ті, що в червоних окладинках були. Вдома портрет Максима Горького повісила на стіні. Батько за це гнівався навіть, бо й справді, як можна було вмістити Горького поруч фотографії найславнішого на весь повіт рабіна Розенфельда й олеографії найбагатшого на світі жида Ротшильда?.. Однак, умістився, і все добре було, аж заки революція не прийшла... Властиво, не революція, а конституція, через що саме били, вішали, розпинали, а нарешті жидівські погроми стали... Одної ночі забриніли вікна, затріщали двері і все скінчилося... Потім уже бачила у ванькирці на скривавленій перині свою маму, — не маму, а на хіднику лежав безголовий труп батька, — не батька... Рятуючи її, ніс кудись на руках і так упав... Вона також упала і лежала в рештуку, як мертва... Потім нею заопікувались «добрі люди», а особливо турбовався один адвокат, якого через щось «вихрестом» називали. Він знав її ще тоді, як вона приходила до нього позичати «Русское Богатство», а тепер порадив їй вихреститися й так учитися далі. Казав, що тільки так можна якось жити... А жити, однак, було важко... Розхристане слово «вихрестка» не давало їй спокою, і чула його за собою доти, доки воно не замінило собою її власного прізвища. — Шуман, — яким так пишався колись бідний батько... Вирішила за всяку ціну рятувати його і пішла на село звичайною вчителькою. І треба було такого випадку, щоб стрінутися з тим, про кого тепер одна згадка соромом палить лице... Казав, що «по-своєму любить», а сама була в розпуці... Аж заговорив помстою за смерть батьків її, і це видалося цікавим... Думала — анархисти все зможуть... Невіль-

ницею стала, як вчитала десь — «сила моя в моїй немочі»... Щоби перевірити, послала його на смілу пробу... Пішов і аж на каторзі опинився, а нею заопікувались його товариші... А ще ж Сокіл!.. Він також був з ними, заки не відтрутила... Тепер він тут... Мовчить усе, але в його очах ті самі хижі вогники... Ті самі.

І очі її знесилено опустилися на сторінку «Історії». Сухе, аскетичне лице Максима Залізняка наче знайоме їй. Дивилася — і жах проймав. Оті тонкі й міцно стиснуті уста такі дивні, такі чудні, такі... такі жорстокі...

Десь далеко заспівали півні.

Схопилася:

— Треба навідатися до штабу на станції...

Взяла сіру шапку, револьвер і, ненароком, глянула на сплячого. Той лежав як у боєвій лінії: ліва рука під головою, а права на держальці шаблі.

— Бідний! — промовила тихо й нахилилася до нього, щоб поцілувати.

— Хто тут?! — здригнувся, почувши на своєму чолі доткнення її вуст.

— Тихо! — прошептала, — це я...

— Ах, ти!.. — промовив, не відкриваючи очей.

У той час коло хати почулися чийсь швидкі кроки, потім нетерпеливий стукіт у двері, і враз на порозі став Сокіл. Блідий, в подертій заболоченій одежі, хвилину стояв наче скамінілий, але, коли побачив сплячого отамана, захитався і безсило сперся о одвірок.

— Що з вами?! — скрикнула Оріся.

На її оклик очі отамана широко розкрилися й здивовано забігали по кімнаті. Зупинилися на постаті Сокола раз і другий, наче не могли його впізнати, але глянули ще раз, і ніби все стало ясне.

— Що сталося?! — спитав тривожно.

Сокіл мовчав.

— Де ж сотня?! — спитався знову, схоплюючись на ноги.

— Там... — хрипло вимовив Сокіл, роблячи лівою рукою невизначний рух у бік вікна.

— Коло хати?! — здивувався отаман.

— Ні!.. у лісі... — ледве чутно відповів Сокіл.

— Нащо ж ви її покинули?! —

— Вона там... — заговорив тремтучим голосом. — Я сам один прийшов сюди...

— Як так?! — як припечений гарячим залізом, заревів отаман.

— Махно напав... Я ж ще звечора послав до вас донесення про небезпеку і просив дати невелику допомогу...

— Ніякого твого донесення я не маю! — сказав отаман, суворо дивлячись йому в очі. — І взагалі, нічого тут не розумію!..

— Пропала сотня!... — простогнав Сокіл, хватаючись за голову. — Розстріляйте мене ліпше!..

— Ну, та годі вже! — крикнув отаман схвилювано. — Кажи, як і що саме сталося!..

Сокіл, плутаючись і заїкаючись, почав було щось говорити, але в той час двері відчинилися і в хату вбіг сотник Дик. Його сухорляве й голе лице й великі, чорні, гарячкові очі, як у дзеркалі, відбивали всю тривогу його душі. Глянувши здивовано на сотника Сокола, який усе ще стояв коло порога, підійшов до отамана і мовчки подав йому телеграфічний листок. Отаман тільки глянув, зразу ж кинув його на стіл і сказав:

— Вишліть негайно стежі на схід і північ!.. Подібноці у штабі!..

Сотник Дик в одну мить був коло дверей, але отаман його затримав:

— Візьміть і Сокола з собою!..

Сокіл, як п'яний, захитався й висунувся в двері слідом за Диком.

— Ну й діла! — зітхнув отаман. — Збирайся і ти, Орісю! Червоні вже тут десь, отже, мусимо стрінути їх...

— А Махно? — коротко спитала Оріся.

Григоренко схопився:

— Ходім!.. Ходім!.. У штабі вирішимо все... Там Сокіл дещо мусить нам сказати...

І коли тільки вийшли на двір, як зразу ж відчули в тілі незвичку бадьорість і дивне кружіння в головах, наче дивилися в безодню. Небо на сході жевріло яскравим сяйвом світової зірниці, яка повільно висувалася із-за небосхилу. Десь далеко настирливо й невизначно татавав кулет, а намерзла земля, здавалося, застигла велетенською камінною брилою.

Висока постать Григоренка злилася з маленькою постатею Орісі в одну рухливу пляму і зразу ж зникла між безконечними рядами вагонів, що важкою масою облягали звідусіль сонно-тривожну станцію...

Ніч ніяково зблідла й неохоче стягала свої темні шати із сірих стерень пустельних піль, коли повернулися вислані Диком стежі й принесли повідомлення, що червоні вже недалеко.

— Скільки їх і де вони саме? — спитався отаман.

— Он, там, за горбом, на полі! — була відповідь стежі.

— Рушаймо і ми! — сказав отаман.

Мовчки вийшли сотники із штабу і невиразними тіннями втерлися в ранкову млу.

Хтось десь глухо кинув:

— Вони!...

Колюмна за колюмною виходила з важкої маси вагонів і зникала в полі. Мовчазна тиша прислухалася в стернях, але нічого не могла почути, крім стриманого дихання трьох тисяч людських грудей, які готувалися до першої бойової спроби. На сході все ясніше й ясніше, а звідти — стежі, як привиди далекі.

— Вони там... Готуються... — прошептали.

Тисячі грудей зітхнули:

— Нарешті!...

Отаман віддав команду, і три тисячі вільних козаків розсипалися по чистому полю й стали окопуватися. Штабова сотня з Орисею на чолі стала на залізничній лінії в самій середині фронту, — праворуч — сотні Яструба й Ворона, ліворуч — «господарські» сотні й сам Григоренко з ними; а сотник Сокіл і Дик zostалися на станції «для запасу». Вони ж мали дбати про зв'язок і «пильно доглядати тилу» на випадок «обходу».

Раптом у вранішнім повітрі щось загуло й зашипіло, наче велетенський казан закипів. Через хвилину весь козацький фронт знав, що то прибув до червоних на підмогу їх панцирний поїзд. Незрозумілий настрій охопив усіх у шанцях, і кождий уважно оглянув свого карабіна. Тихо і спокійно наказала Орися своїй сотні розібрати й розкидати залізничну колію. Сіримися вовками вистрибнули із ріллі козацькі стежі й згинці подалися вперед...

Червоними мечами запалився гнів на сході: сходило сонце...

Над станцією закрутилася зграя чорного гайвороння і з диким галасом полетіла в напрямку гаїв, що виднілися в сивій млі ранку праворуч фронту. Хтось молодий і веселий гаряче декламував:

....Буде бій огневий, —

Сміх буде, плач буде перламутровий...

Покричало чорне гайвороння й зникло, а над полями стало ясне-ясне сонце.

Григоренко глянув на сонце, звідки мали йти червоні, потім оглянув свою бойову лінію й довгим поглядом зупинився на тих гаях, де гайвороння сіло. Потім вийняв записник, щось записав і, кликнувши до себе козака, сказав йому:

— Біжи й скажи сотникові Дикові, щоб він ішов із своєю сотнею у ті гаї і там чекав дальшого наказу! У штабі вистане й одного Сокола.

— Три червоних лави рушило на нас! — проголосили стежі.

У відповідь почулася коротка команда, і знову стала тиша. Було чутно, як чвакала під ногами посильного козака розігріта сонцем намерзла земля.

Хтось нетерпеливий сердився:

— І доки ж вони там будуть сидіти?!

Григоренко стояв перед шанцями і тільки всміхнувся, чогось.

Коли тут, просто перед козацькою лінією, на горбочку, стала якась сіра постать у чорній, волохатій шапці.

— Вони..., — прошептали чиїсь уста, і слідом за тим гримнув стріл.

Постать зникла, і в той же час стало декілька інших.

— Б-ах... б-ах..., — озвалося з лівого боку.

— Та-та-та-та... — заторохтів скоростріл з правого боку.

— Ф-фіть... ф-фіть... ф-фіть..., — засвистали над козацькими головами ворожі кулі.

І так сталася «зустріч» і закипів бій.

Червона лава котилася на козацькі шанці грізно-бурхливою лавою. Козаки, припавши до землі, загинали її роями куль, але вона не подавалася. Орися стріляла й дрижала, як у пропасниці, плече її заніміло й стало наче деревляним від важкої кольби, але вона нічого того вже не відчуває.

— Набоїв!... скорше набоїв!...— кричав до Ориси з палаючим лицем той, що перед тим декламував — «Сміх буде, плач буде»...

Та здивовано подивилася спершу на нього, потім у твою торбу з набоями й на її лиці вималювався жаж.

— Всього десять штук маю...,— сказала дрижучим голосом.— Візьміть половину...

Той узяв набої, став на ноги й почав цілитися.

— Ставайте й ви! — сказав до неї.— Так лекше по-пасти.

Стала вона, а за нею вся розстрільна підвелася... Стала як мур, але без набоїв... Останні набої вистрілювалися...

— Набоїв!... Набоїв!...— кричав несамовито правий бік.

— Набоїв!... Набоїв!...,— стоном відкликався лівий.

Червоні з криком завзяття рушили в наступ. Бризнули козаки останніми кулями раз, другий, і червоні, захвилювавшись, відійшли назад, ще більше захоплені...

Бій кипів далі, а набоїв не було, і ті, що вистріляли останнє, стояли й судорожно стискали горячі люфи своїх карабінів:

— Що робити?!

І, як голос рятунку, впала Григоренкова команда:

— На багнети!...

Рушили вперед. Свист червоних куль тільки дратував їх. Аж ось — розлючені лиця й чорні волохаті шапки. Почули козаки, як хтось тривожно кричав:

— Держись, товариші!... Держись!...

Громова «слава» все заглушила. Як та весняна вода, що, прорвавши греблю, вже не знає впину, ринули козаки одностайною силою вперед і наче отару овець погнавши перед собою...

І тут щось дивне і незрозуміле стало... З боку станції, де zostався штаб і сотник Сокіл, гримнуло щось раз і другий...

— Що сталося?! — зупинився хтось здивовано.

— Що сталося?! — зупинився на мить кождий козак.

А гранати з шумом і реготом рвалися просто над козацькою лінією, наче збиткуючись її завзяттям. Ще одна «слава» і повне замішання, а в той час червона лава подвоїлася й покотила назад, як плуг борозною...

Повернули козаки назад, але їм назустріч летіли цілі рої гарячих куль нового й невідомого ворога.

— Обійшли! — крикнув хтось на правім крилі, і, слідом за тим, сотні Яструба та Ворона відділилися від боевої лінії й подалися в напрямі гаїв.

Кумедно підстрибуючи, бігли туди ж від станції декількох козаків, а між ними і сотник Сокіл.

— Махно!...— крикнув хтось із них не своїм голосом.

— Махно!...— залунав немилосердний крик по всій козацькій лінії, і в одну мить вона змішалася й кинулася слідом за сотнями Яструба та Ворона, встелюючи трупами дорогу свого відступу.

Сором, образа і гнів убили в Григоренка почуття всякого страху і він, як лев лютий, кидався на всі боки з оголеною шаблею, стараючись затриматися й дати одсіч, але дарма... Розбурхана отара гнала всіма своїми силами й годі було її спинити... Ненароком побачив Орису, як вона, тримаючи в руках задимленого револьвера, повільно брела якоюсь межею в напрямі гаїв. Лице її було бліде, аж синє, тільки одні очі палали.

— Що з тобою?! — спитався тривожно.

— Я, здається, ранена...,— промовила тихо.

Він узяв її під руку й попровадив навпрошки через поле, але вогка рілля утруднювала їх рухи, і через якийсь час вона ледве що переставляла ноги. Вже недалеко гаю, зупинилися над якимсь струмком, по якому повільно сунулася тонка шкаралуца льоду.

— Скорше!.. Скорше!...— закричав хтось збоку.

Коли глянули в той бік, звідки чувся голос, побачили двох у куцях шахтарських шкіряних куртках і в картузах, як вони, тримаючи наготові карабіни, спішилися до них. Григоренко вихопив шаблю й кинувся їм назустріч, але в той саме час щось застукотіло коло них, і через струмок перестрибнув на коні сотник Сокіл. Як блискавка, розрізала повітря гостра шабля, і обидва напасники, дригаючи ногами, затіпалися на ріллі.

— Скорше до гаю! — крикнув він, зісаючи з коня.— Сідайте!...

Григоренко посадив на коня Орису, а сам побіг разом із Соколом. Ворожі куді все ще не переставали свистати, але значно слабше, бо, очевидно, червоним важніше було зайняти станцію, що вони й зробили...

Опинившись у лісі, Григоренко побачив нову бойову лінію й цілком справно виладовану гарматну батарею.

— Накажете всипати їм трохи?... — звернувся Дик до нього, як тільки той прибіг до гаю.

— Сип! — коротко сказав Григоренко. — А чому набоїв не було?!...

— Не моя вина! — відповів Дик. — Ви майже перед самим початком бою наказали мені перенестися сюди у той час, як малося на увазі боронити станцію до останнього!... То ж шлях на Слобожанщину і...

— Сип! — ще раз сказав отаман. — Я знав, що так буде, а тому цей гай ліпше станції!...

Орися стояла осторонь і слухала їх розмову, але сама якось дивно мовчала. Аж тепер тільки побачили її смертельно бліде лице, й декілько чоловік кинулося до неї, щоби допомогти їй, а тим часом гармати гули й гуркотіли, аж земля тряслася. Григоренко, як закам'янілий, стояв на одному місці і, слухаючи того гуркоту, раз за разом приказував одне й те саме:

— Як це все сталося?!... Як це сталося?!

Повільно згасало на небосхилі велике червоне сонце, й ніхто не міг собі гаразд пригадати того, коли саме воно встигло перейти по небу із далекого сходу на далекий захід. Вечірня сутінь брела полями й зазірала до гаю, де в напруженому чеканню билися в козацьких грудях стривожені серця, а вуха їх чуйно ловили кождий найменший звук у полях. Небо над залізничною станцією враз почервоніло, і в той же час по ньому заходили велетенські димові привиди. В гаях догадалися, що то пожежа десь, але самі навіть не рушилися, щоб розпалити хоч маленьке багаття. Всі, як непорушні пеньки, міцно повростили в свої мілкі шанці, чекаючи на поворот висланих стеж. Вози з харчами й запасовою зброєю стояли в кущах цілком готові до походу, тільки одні гармати все ще продовжували гримати й плюватися в те місце, де не так давно писалася перша сторінка збройного змагання. І те, що вона писалася не на козацьку користь, змушувало палати гнівом кожде козацьке серце, а через те ніхто не помічав ні того вітру, що віяв із півночі, ні тих скаламучених хмар, що встеляли небо, ні того гострого холоду, що аж до костей пронизав кожде тіло. Всі палали одним жаданням дальшого змагання й певні були, що переможуть, як тільки стануть грудьми проти грудей.

Вернулися стежі, смутні й невеселі.

— З трьох сторін заходять..., — сказали.

— Підемо на пробій! — понуро озвався на те Дик.

А стежі доповідали:

— В «запасі» Махно стоїть... Кажуть, підписує якусь угоду із червоними...

— А що ж тепер? — спитався Яструб, не дивлячись нікому в очі.

— Будемо кріпитися..., — невпевнено сказав Ворон.

— Ні, це не годиться! — різко кинув Дик, стискаючи рукою шаблю.

— Так, це не годиться!... — пробринів із півми жіночий голос.

Всі, не виключаючи й отамана, повертаються в бік голосу й побачили Орісю.

— Чого ви встали?! — спиталися здивовано, знаючи, що вона ранена в плечі й повинна лежати, де її поклали, — на возі.

— Не можу... — сказала вона тихо. — Стільки готувалися і щоб усе так відразу...

— Годі! — зазвучав голос отамана. — Пообмотуйте ганчірками коням ноги, підмастіть добре вози й за годину в дорогу! Підем, мої любі, просто до Великого Лугу, а там ми напевне знайдем собі раду і пораду. Всі стояли нерухомо, як громом прибиті.

— Ну?! — повернувся до сотників Григоренко. — Слухаю!... — прогула одноголоса, глуха відповідь.

Північ гула, наче в сурму сурмило. Загомонів темний гай, і не було чути ні в чистому полі, ні там, де буяли розгульні пісні переможців, як висунулася з гаю довга валка людей і возів і як непомітно злилася з півньою ночі...

XI

Буйним орлом сизокрилим летів степами якийсь дивний вершник. На хуторах та селах, через які він переїздив, складалися про нього казки й перекази, але проте ніхто достатно не знав нічого. А він летів, як божевільний, і не звертав ніякої уваги на те, як скрізь і всюди червонілося небо — вночі, як скаженіла рознуздана сваволя безтаманного люду, — вдень. Летів, як важку покуту ніс, бажаючи лише якнайскорше доїхати. Від його їзди залежало все, і це він знав не

менш твердо, як і ті, що ждали на нього. Буйним леготом крилатим пролетів він запорозькі степи і гострою стрілою пустився через п'лтавські лани, тримаючи напрям на золотоверхий Київ. Байдуже проїздив він коло свіжих руїн затишних «панських гнізд», які нарешті діждалися свого кінця, бо знав, що ще не це може бути, коли не досягне своєї мети, — кінця подорожі. Пізніше сам дивувався, що на свою подорож із Великого Лугу до золотоверхого Києва витратив лише три доби. Це дійсно було героїство, яке, на жаль, зостанеться невідомим для всіх наших поетів і яке згадуватимуть одні лише тодішні вільні козаки Запорізької землі, якщо хто із них житиме ще на світі...

Опинившись після тієї пам'ятної ночі в густих і непролазних верболах Великого Лугу, Григоренко взявся було наново перебудовувати козацькі сотні, гадаючи відійти до Січеслава у повнім бойовім порядку. Але в той час насунули червоні й облягли собою всі входи й виходи. Вислані стежі майже не верталися, і довший час у таборі панували тривожні чутки про «зраду», аж заки сам отаман не пішов і не розвідався. З його стисло короткого оповідання довідалися, що — «не так червоні, як чорні»... Махно, розсипавши дрібні відділи, чатував на кожній стежині, переловлюючи всі стежі й караючи їх так, як тільки міг придумати жорстокий Чалий, який у цей час став судом і сумлінням Махна.

Почувши таке від отамана, Дик відразу побачив, що заганані в ці нетри з невеличкими запасами зброї, недовго зможуть триматися, а тому кожну, вільну від бойових сутичок, годину просиджував на самоті, вишукуючи найрізноманітніших засобів рятунку. Якось повернувся із Січеслава два тижні тому висланий посланець, якого вже давним-давно вважали пропавшим. Був обдертий, як останній циган, але мав за пазухою цілий оберемок червоних газет, з яких довідалися про «зраду» Національної Ради, яка — «підписала з німцями таємну згоду і при їх допомозі встановлювала свій лад на Україні». На іншому місці знайшовся коротенький опис бою у Хвастові, з чого всі зрозуміли, що у золотоверхому Києві мусить щось нове бути.

Як не важке було становище обложеного козацького табору, але досі ще ні разу не було в нім такого

хвилювання, як почалося з часу одержання цих вістей. Козаки заворушилися, завзято сперечаючися між собою про те — «чи варто тепер за ту Раду кров свою лити, коли вона так чорно зрадила всіх?...»

Інші, менш горячі, тривожно питалися:

— Чи правда тому, що Ради її власне військо відцуралося і що вона тепер тільки німцями держиться?...

Як сотники, так і Григоренко, не маючи ніяких певних відомостей, ніяково мовчали, а тим часом ворожа лава навколо Лугу все зміцнювала й починала важко налягати, не даючи спокою ні на одну добу. Найбільш тривожне було те, що замість вояків у сірих шинелях, як були одягнуті червоні, появились в коротких шкіряних куртках знайомі по першій битві «хлопці-махновці», — як то їх називали вільні козаки. Стежі, блукаючи між верболозовими зарослями, стали стрічатися з ними, і диво-дивне, навіть розмовляти почали між собою.

Вислана одного вечора стежа вернулася назад п'яна аж ранком і розповіла, що — «були у хлопців-махновців і самого Махна бачили».

— Що ж він казав вам? — спитався отаман.

— Казав, щоб ми кидали вас і переходили до нього... — відповіла п'яна стежа.

Тоді, властиво, перший раз пролилася власна кров від власної руки, бо тоді було стерпіти таку розгнізданість тим, що вірили у свої сили...

З того часу стали ходити на вивідини тільки одні сотники, а особливо — Сокіл, якому більше всіх щастило вивідати таємні наміри «хлопців-махновців».

Якось Сокіл пішов і не вернувся. Не було один день і другий, думали вже, що загинув, коли тут він неждано з'явився й зразу ж до отамана:

— Махно стягнув свої сили й вичікує слушної години...

— Звідки тобі це відомо? — спитався отаман.

— Від нього самого! — відповів Сокіл. — Взяли мене у полон і хотіли вбити, а потім роздумали й пустили сюди, щоб я передав його умови згоди...

— Згоди?! — здивовано видивився на нього отаман.

— Так! — хитнув головою Сокіл. — Він пропонує козакам, аби вони негайно видали йому вас і Орісю, а самі перейшли під його команду...

— Щоб козаки перейшли під команду розбишаки?! — обурено закричав отаман.

— Він каже, що з ними не пустить на Запорізьку землю ні одного чужинця... — говорив Сокіл далі, але його вже ніхто не слухав.

Обурення вибухнуло гнівом, і хтось такий замірився на нього шаблею, коли тут залунав якийсь дивний голос.

Весь козацький табор, не виключаючи й самого отамана, здивовано глянув на вічно мовчазного сотника Дика, який говорив:

— Справа ясна, що ми у пастці, без усякої надії на допомогу! Махно це знає й користує! Однак дістати нас він тут не зможе, якщо самі не піддаємось! А якби так сталося, то це було б найбільше нещастя, бо він сам напередодні своєї загибелі, і про цю загибель дозвольте вже мені потурбуватися!

— Яким чином?!... — в один голос озвалися сотники.

— Хай тільки отаман скаже, а я вже знаю, що робити маю!... — запально відповів Дик, і його сухорляве лице налилося кров'ю.

— Прошу! — сказав Григоренко нерішуче. — Однак, що саме маєш ти на меті, бо від того залежить моя згода!...

— Мій кінь Гривограй допоможе... — схвильовано говорив Дик, — шляхи тутешні я чудово знаю... Можливо, що пощастить проскочити через ворожу лінію, а тоді будьте певні, за три дні в Золотоверхому буду!...

Сокіл, почувши таке, незрозуміло всміхнувся:

— Цей жарт доганий варт!... Хе-хе-хе!...

— Що ти цим хочеш сказати?! — суворо глянув на нього Дик.

Сокіл зніяковів, але щоб не виявити цього, сказав:

— Значиться, коли ворог у хату, так я із хати?...

— Що? — блиснув очима Дик. — Затям, що до Золотоверхого поїду не тими шляхами, якими ти на стежі ходиш!...

Сокіл видимо зблід, але на його щастя цього ніхто не помітив, бо саме в той час Григоренко підійшов до Дика і сказав:

— Ну, добре, мій любий друже! Якщо тобі пощастить дістатися до Києва, так негайно йди до Головної Команди, щоби вислали нам на підмогу бодай один полк, який напевне є де-будь на березі Чорного моря... А тоді, як вийдемо на широке поле, то враз очистим своє Запоріжжя!...

— Як тільки смеркне, я в дорозі!... — коротко промовив Дик.

Отаман вийняв з піхви шаблю, зробив над ним широкий знак хреста і сказав:

— Хай цей знак береже тебе скрізь, де тільки ступиш за спільну справу!...

— Амінь!... — озвалося все товариство, скинувши шапки...

Дик поцілувався з отаманом, уклонився всьому товариству й зразу ж став збиратися в дорогу.

План своєї подорожі він намітив так, що він не міг бути невдалим. Знаючи добре не тільки одне Запоріжжя, але й цілу Гетьманщину, надіявся проїхати непомітно аж до самого Києва, заїжджаючи по дорозі на вільно-козацькі хутори, де йому завжди й охоче допоможуть. Побоювався лише того, щоби «хлопці-махновці» не довідалися про це раніш, ніж він переїде за їх лінію; а там уже ніяка погоня не страшна. Досить буде заїхати на який-будь козацький хутір, як дістане свіжого коня й полетить далі, і був певний, що коли не Головна Команда, так Вільно-Козацька Рада поспішиться виконати його замір...

І коли тільки звечоріло й широкими засніженими полями послався чорний морок, він вибрався через верболіз на вузьку степову доріжку й на хвилину зупинився. Там десь перед ним мали бути «хлопці-махновці», але — чи є в них справді правильна лінія?.. — Подумав.

Потім спокійно сів на коня й тихо поїхав на ворожу лінію. Аж ось чийсь голос:

— Хто їде?!

— Свій! — відповів він, надаючи ходу.

— Стій!... — кричав хтось.

Він їхав далі, наче не чує нічого.

— Стій!.. Стій!... — кричало вже навколо нього, і він із жахом побачив ту саму «хлопце-махновську» лінію.

Божевільно натиснув острогами боки свого Гривограя й очайдушно полетів між юрбою сірих людей, які, спотикаючися, наважання бігли слідом за ним і щось кричали, чого вже він ніяк не міг зрозуміти.

Знав, що зостанеться ще тільки переїхати через місток над якоюсь невідомою річкою, що виходила з Великого Лугу, як зразу опиниться в широкому степу, де годі вже буде кому-будь доганяти його. І враз

холодний піт виступив на його чолі: місток був розібраний, і перед ним зловіщо чорніла внизу незамерзла річка.

— Не втече!.. Не втече!.. — лунало десь поза ним.

— Ну, винось мене, Гривограю! — промовив майже несвідомо й кинувся вперед.

Кидаючися, зовсім не надіявся перескочити і цілком приготувався до загину, але Гривограй тільки ногами фицнув і вже був на другім боці річки.

В той час гримнуло декілько пострілів, і одна куля впилася в задню ногу Гривограя. Кінь заїржав, потім шарпнувся вперед і полетів, аж голова закрутилася...

Було вже, мабуть, з півночі, коли він безпорадно став серед поля, недалеко від якогось хутора над трупом свого Гривограя. Ворожа куля таки доконала його, і він стік кров'ю. Знявши вуздечку й сідло, він поспішно подався на хутір, а через годину летів уже далі на другім коні.

До самого світанку гнав битим шляхом, з одною лише думкою — якомога скорше доїхати до хуторів, бо новий кінь уже ледве переставляв ноги. Однак гнав його, що було сили, боючися стратити навіть одну хвилину, не те щоб — годину. Знав, що тепер вороги особливо завзято почнуть натискати на козацький табір, і може бути так, що вся очайдушність піде марно.

Перед сходом сонця був уже на хуторі Вороного батька. Почувши одне тільки слово про свого сина, старий кинувся до нього, як до рідного, але той тільки зіліз із сідла, як попросив дати другого коня.

Старий аж руками об поли вдарився:

— Таж хоч перекусить дещо на дорогу... Масниця саме... Вареничків мисочку... Самогону чарочку...

— Коня мені!... — перебив його Дик.

Побіг старий до стайні, а стара винесла на двір миску вареників і пляшку самогону, і, заки старий злягодив коня, Дик уже поснідав і зразу ж на сідло. За ворітьми озирнувся: «Дякую!...»

Довго ще стояв старий на воротах і, попихкуючи люлькою, здивовано дивився в білу млу піль, де зникла з очей маленька чорна цяточка.

Того дня пізно вечером Дик приїхав аж до Константингорода, де зразу ж заїхав до вільного козацтва.

— Коня мені!.. — прохрипів майже, ввійшовши у хату.

Заки йому готували коня, він коротко розповів господареві про свою подорож і заснув мертвим сном. Господар, бажаючи дати йому змогу відпочити трохи, загасив світло й зіставив його самого в хаті, але коли тільки заспівав перший півень, Дик уже знову летів пустельними полями в напрямку Дніпра.

Спішився до Кременчука, бо тільки аж там міг перемінити коня й перекусити трохи. Про відпочинок не хотів навіть думати, але, їдучи коло якогось покинутого панського маєтку, що стояв осторонь села, не витримав й завернув у широко розчинену браму, гадаючи підготувати трохи коня й самому хвилину відпочити. На запущеному току знайшов досить ще сіна і, прив'язавши коня до ноги, ліг просто в сіно. На світанку почув, як щось важке впало на його груди й схопило за горло. Метнувся й побачив перед своїм носом довгого багнета.

— А-а-а... сукин син!... — злобно хрипів над ним чийсь голос.

Не тямлячи себе, струснув руками так, що аж у глобах луснуло, і той з багнетом полетів через його голову. Аж тепер тільки побачив перед собою здорового п'яного жовніра, який нагадував собою тих, що брели всіми шляхами із фронту світової війни. Знав, що тепер війна тут, а не там, і що кождий хоче їхати конем, ніж йти піши. Садонув його від себе, аж той перекинувся, а сам вискочив на коня і кинувся за ворота, як раз за разом почув вистріли й кулі засвітали коло його вух. Аж тепер тільки пожалував, що не вбив його, але було вже пізно щось думати і він погнав коня. Кінь, як скажений, полетів просто в село. Дик, з револьвером наготові, пильно дивився на всі боки, чи не трапиться щось таке, але крім здивовано витягнутих лиць і широко розкритих очей нічого іншого не зауважив. Натомість, зауважив щось більш неприємне, ніж десяток ворогів. — Кінь був поранений в груди і з його рота текла кривава піна. Було цілком невідомо, скільки саме зможе він так бігти, а до Кременчука було більше дев'яти верстов нерівної дороги. Кінь гнався, як і раніш, але дедалі, тим більше спотикався, й нарешті він сам став стримувати його, щоб дістатися якось до міста.

В'їжджаючи у місто, побачив, що скрізь повно червоних, а тому зіліз з коня і, взявши за вуздечку, сміливо пішов вулицею, вдаючи собою звичайного

«нейтрального», якому ходило лише о шкіру свого коня. Так на нього майже не звертали ніякої уваги, і тільки один раз хтось такий спитався за документ, на що він відповів многозначним підморгуванням у бік свого коня, наче в тому була вся справа.

Плентаючись так по вулицях, помалу дійшов до дворища рідного брата сотника Яструба і тут нерухомо сів на ганку. Довідавшись коротко — хто він і звідки, брат сотника Яструба завів до хати й силоміць поклав на своє ліжко спочити, заки не звечоріє трохи.

Сонце щойно сховалося за обрій, як Дик знову з придуркуватим виглядом ішов вулицями міста, тягнучи за собою з перев'язаними грудьми коня.

На цікаві запитання, — що з конем? — коротко відповідав:

— Скалічений...

Опинившись за містом, обережно озирнувся навколо себе, потім звільнив коня від бандажів, сів і тільки свиснув. Новий кінь виявився не гіршим від його Гривограя, і це робило його цілком певним за те, що не далі як опівночі буде в Ромодані, а вранці — на Гребінці, де мав трохи спочити і їхати вже аж до самого Золотоверхого.

І дійсно! Кінь летів стрілою і опівночі був уже в Ромодані. Але вже коло самого містечка перед ним стало враз декілько сірих людей з рушницями в руках і загородили йому дорогу. Він хотів було кинутися вперед, як то кидався через лінію «хлопців-махновців», як почув якусь дивну мову й зупинився. Прислухавшись, пізнав німецьку мову і подумав:

— Невже правда, що червоні писали?...

Подивився ще раз і тільки зітхнув:

— Так є!...

Але не було вже коли роздумувати, бо не встиг він навіть огледітися, як його звідусіль обступили, й один із них, як видно підстаршина, що був у важкій залізній касці, кепською російською мовою почав його розпитувати — хто він такий і куди їде?...

Дик гаряче розповідав йому про ціль своєї подорожі, але як видно, це не справило ніякого враження. Його зсадили з коня й повели до штабу німецького полку, який щойно приїхав і містився у вагонах на залізничній станції. Тут його зразу ж привели до полковника, який також щось допитував. Схвильований

цим усім, Дик стратив голову і говорив усе, що тільки приходило на думку, але чим більше він говорив, тим вище підіймалися вгору руді вуса полковника, і нарешті, кликнувши до себе вартового старшину, наказав йому взяти Дика під замок.

Опинившись у тісному вагонному переділлі, куди його посадили враз із двома вартовими жовнірами, він хвилинами забувався за все і знав лише те, що за всяку ціну мусить визволитися.

Те, що його мали замкнути, як якогось злочинця, було для нього нічим у порівнянні з тим, що могло статися за цей час, коли він сидітиме в положенні арештанта. Думаючи про те, як десь там козацький табір змагається рештками своїх сил, він мало що не божеволів.

І у цей саме час за дверми почувся якийсь страшно знайомий голос, який говорив до полковника:

— Наша влада певна того, що німецьке військо буде тримати себе на Україні так, як належиться...

— О, безумовно!... — відповів на те полковник.

Дик, не зважаючи на вартових, кинувся до дверей, але двері самі відчинилися й перед ним став його давній шкільний товариш — Нестерук, який був членом Національної Ради і тепер з цим дорученням виїхав слідом за наступаючими арміями з метою інформації Національного уряду. Побачивши Дика в такому положенні, аж відступив назад від здивування:

— Чого ти тут?!

Дик, заїкаючися, поспішився розповісти про все й закінчив тим, що спитався:

— Чи можу я дістати назад свого коня?

— Якщо тільки правда тому, що ти кажеш, то звичайно... — сказав Нестерук.

Дик розгорнув на грудях сорочку й показав написане на тілі хімічним олівцем доручення Григоренка, яке було стверджене печаткою коша Вільних Козаків Запоріжжя. Прочитавши це оригінальне доручення, Нестерук міцно обняв його і сказав:

— Доки є такі люди, ніяка справа з ними не загине!...

Німецький полковник, який стояв осторонь і все прислухався, побачивши такий кінець розмови, наказав негайно звільнити його й віддати йому його коня. Але тому, що тепер на південь рухалися війська і могли ще трапитися подібні випадки, то Нестерук

своїм єством. Сказана ним при виїзді фраза про знання тих шляхів, якими він ходив на стежі, — стривожила його до останку...

Відкриття його таємниці означало не тільки смерть, але й ганьбу, якої й сама смерть не зможе з нього зняти, а тавро цієї ганьби так тісно зв'язане з його шаленою й пристрасною любов'ю до Орисі. Початок його лежить у першій зраді, яка слідує за ним на кожному кроці, як єдина мета його існування...

Звичайно, того ніхто не міг знати, що коли він отаборився в лісі Гаркуші, то «хлопці-махновці» були не тільки на узліссі, але й послали до табору своїх розвідників. І той малий хлопчина, що палав таким наївним завзяттям, і той голос невідомого, що закінчив розмову про «батька», походив від тих же «хлопців-махновців».

Палаючи жадобою помсти й бажаючи виявити міць своєї сили, Махно нічого не шкодував для тих, що йшли до нього із затишних хуторів. І приходили з вугляних копалень. Для перших він охоче віддав в околиці Гуляй-Поля всі панські маєтки, а других щиро наділював тим золотом, яке привіз із собою з далекого Сибіру. Про решту турбувався вже сам Воленко й анархистична громада росла, як із землі виходила.

Знаючи гаразд настрої козаків та селян, він навмисне стримувався від яких би то не було сутичок з Вільними Козаками, а тому й відкладав до слушного часу всі свої мстиві заміри щодо Орисі й отамана Григоренка. Дивлячись на те, як розбурхувалася революція, чекав того часу і був певний, що він прийде. І коли тільки завирувала земля, він вирішив залишити своє Гуляй-Поле й кинутися у цей вир, з метою скористати зі слабости одного з противників і досягти своєї мети. Наразі все йшло на руку червоним, а це значило, що й на його руку. Однак почував, що цього було ще замало для того, щоби дістатися до Григоренка й Орисі, які серед населення Запоріжжя користувалися безмежним довір'ям.

Для доброї організації всякі зовнішні поразки виявляються в той спосіб, що зміцнюють її внутрішність. Щоби таку організацію знищити, необхідно нищити її зсередини. А те, що вільне козацтво було якраз такою організацією, то Махно постановив собі мати в ній своїх людей і при їх допомозі провадити

свою працю. Для цього Сокіл надавався якнайкраще, бо міг вислугуватися з одного тільки остраху перед помстою. — Однак, як думав Махно, — тоді він зрадив задля того, щоби дістатися до серця Орисі, так тепер знову-таки нею легко можна прихилити його до себе й використувати так, як тільки треба буде. Очевидна річ, що про які б то там не було переговори в цій справі не могло бути й мови, а тому Махно задумав зробити так, як не міг думати навіть такий майстер на всякі вимисли, як його старий товариш Воленко.

І коли тільки стало відомо, що Григоренко стягнув усі свої вільно-козацькі сили на станцію Лоза й задумує з ними рушити проти червоних, як зразу ж зрозумів, що більш слушного часу не треба ждати, і став навмисне поводитися так, щоби звернути на себе увагу Григоренка і змусити його виступити. Тоді, звичайно, треба було зловити Сокола й зробити його своїм слугою в козацькому таборі. Ці міркування Махна перейшли всі надії, і вже на другий день свого галасливого блукання по затишних хуторах в околиці Лози, довідався, що Григоренко вислав проти нього сотню Сокола, яка прийшла до лісу Гаркуші і стала там на ніч. Негайно були пересаджені в козацьку одягу декілько «хлопців», яким гостро наказувалося — «вивідати все, аж до останнього кущика». Керувати цією стежею добровільно згодився матрос Щуць, який був для «батька» його правою рукою. Завдяки Щуцеві стежа виконала своє завдання якнайкраще, і не далі, як за три години, перед Махном стояла вже дрижуча постать його зрадника. Зробилося це так просто і так швидко, що ніхто навіть не міг сподіватися. Не сподівалися й козаки, що, лягаючи спати, лягають на вічний відпочинок, але й не сподівалися «хлопці-махновці», що так легко справляться з ними.

— Ні один чоловік не втік! — гордо сказав Щуць своєму «батькові» після того, як усе було скінчене й на зеленій траві лежали одні лише скривавлені трупи.

— А сотник?! — блиснув той очима.

— Ведуть десь там! — коротко відповів Щуць.

— Не ранений?...

— Здоровий, як бик, тільки трясеться...

— Ну, добре! — скінчив «батько» розмову, сідаючи коло козацького вогнища, яке все ще продовжувало горіти.

Не встиг він ще й сісти, як із-за кушів вивели попіди руки сотника Сокола. Побачивши Махна, він поблід і став непорушним. Махно з хвилину дивився на його зігнену постать, і тисячі страшних думок завихрилися в його голові. Однак стримався і цілком спокійно промовив:

- Тільки гора з горою не сходяться...
- Прости мені! — впав до його ніг Сокіл.

Махно зробив здивоване лице:

- За що?!..
- Ти сам знаєш!... — простогнав Сокіл.

— Гм... — нетерпеливо знизав Махно плечима, й на мить одну в його очах спалахнули зловісні вогники.

Однак, його лице було непорушне, наче в неживого. Такий стан «батька», як видно, добре вже знали його побратими, не виключаючи й зарослого волоссям Чалого, який, чуючи близький вибух батьківського гніву, понуро витисся з юрби і став поза плечима Сокола, готовий кожної хвилини схопити його за карк своїми медвежими лапами... Але ось на диво всьому товариству, Махно простягнув руку і сказав:

- Ось тобі моя рука і тільки!... Не ти, а вона зрадила, а через те не ти, а вона заслуговує моєї помсти!..

- На Бога!... — затремтів Сокіл. — Карай уже мене, але її лиши в спокою!...

— Що?! — блиснув Махно очима.

Сокіл не відповів нічого.

Махно пильно подивився в його злякані очі й презирливо всміхнувся:

- Любиш?... Хе-хе-хе...

Сокіл раптом почервонів і соромливо опустив долі очі.

- Ну, ну!... — плеснув його по плечу Махно. — Раз любиш, так твоя буде... Зрікаюся своєї помсти й дарую її тобі, але при одній умові.

— Якій?... — шепотом спитався Сокіл.

— Мої умови різні..., — всміхаючись одними куточками вуст, заговорив Махно. — Звичайно, я міг би вимагати від тебе поступитися правом шлюбної ночі, але що таке шлюбна ніч?... Нема часу кохати, але реквітувати нецікаво... Мені, Соколе, важна твоя вірність, і я її вимагаю!...

— Слухаю! — озвався Сокіл.

— Отже! — твердо сказав Махно. — Коли хочеш загладити свою стару провину й мати ще в додачу мою

давню любовку, мусиш допомогти мені знищити Григоренка, який є нашим загальним ворогом... Якби його не було б тут, то напевне ми не сиділи б ось у цьому розбишацькому лісі, а вільно користали б з того, що дає революція...

— Що ж я маю чинити? — несміливо запитався Сокіл.

— Все! — відрубав Махно. — Все, що тільки накажу!... Згоджуєшся?...

— Так..., — ледве чутно прошепстала відповідь Сокола.

— Ну, так стаєш нашим, але вертаєшся назад до свого табору й подаватимеш ізвіди відомости!...

— Цебто, як так?! — занепокоївся Сокіл.

Різким рухом руки Махно заспокоїв його:

— Так само, товаришу, як тоді, коли мене попровадили на каторгу!...

Сокіл закрити лице руками й занімів.

Махно продовжував:

— Точнісенько так... Тоді задля неї і тепер задля неї, але з тією різницею, що тоді терпів я, а тепер мусить терпіти хтось інший... Тобі ж від цього тільки користь, бо ти дістанешся до своєї мети...

Сокіл вагався ще:

— Я згоджуюся, але... але...

— Що саме?!

— Не знаю, як це робити... Потім, це дуже небезпечно річ...

— Хе-хе-хе... — єхидно залящав у лісі металевий сміх Махна. — В такім, друже мій, тобі цілком буде безпечно, коли я звелю тебе спекти живцем на цьому вогнищі, яке так необережно розклали тут твої хоробрі свинопаси!...

— Я не про те... Я про інше... Як маю сповіщати... — залебедив Сокіл, тремтючи осиковим листом.

— О, для цього засобів багато! — спокійно вже сказав Махно. — Найперше ходитимеш на стежі й будеш приходити до мене. А коли прийде слушний час, або відповідна нагода, постараємося зробити так, щоб Григоренко — для мене, Оріся — для тебе, а решта — для моєї славної братви! Розумієш?...

— Так!... — зітхнув Сокіл.

— Ну, от і тільки!... — просто вже закінчив Махно. — Тепер ми тебе пошарпаєм трохи, понівечимо

й викинемо з лісу, щоб ти міг сказати, що був у моїх лабетах, але щасливо вирвався...

І, повернувшись до товариства, крикнув:

— А ну, братва!... Щоб так, як сказано!...

Понурий Чалий вимахнув здоровенним кулаком і заїхав ним просто в потилицю Сокола. Той клацнув зубами й полетів сторчака на землю. Однак, не встиг ще доторкнутися руками до вогкої землі, як його підхопили й поволокли у кущі. Колючий терен впився йому в плечі і груди, але він не думав про те й раз у раз захищав руками своє лице, почувавши на ньому якусь неприємну слизьку масу. Хвилинами йому здавалося, що він відділився від землі й повис у повітрі, то знову прилипав до землі і не міг від неї відірватися. Ще трохи — і стратив би притомність, але враз почув у потилиці ще один сильний удар і, одночасно, побачив себе на битій дорозі, яка тягнулася просто до Лоз. З хвилину стояв, як укопаний, а потім поправив на собі пошарпану шинелю й кинувся втікати.

Коли прибіг до Лоз, то в штабі Вільного Козацтва сидів один лише Дик, який, суворо глянувши на нього, сказав:

— Гм... Як же це так необачно?!...

Тоді він побіг до отамана, але зустріч із ним не була ліпшою. Правда, його ніхто не обвинувачував за погром сотні, але ніхто йому й не довіряв, хоч також ніхто не міг йому закинути чогось такого, що викликало б якесь підозріння. Тож усі добре знали, що приїхав він сюди ще тоді, коли Запоріжжя буяло грізними шумами, і, якби не він, то певне й Григоренко не був би тим, чим є тепер. Почуття власної гідності надавало йому сміливості робити те, чого не міг робити ніхто із вільного козацтва, але після погрому сотні його душу охопила страшна тривога. — Болюче чуття скритої любови замінилося божевільним хотінням, відданість справі — шаленою ненавистю, міць віри в свою правду — гнучкістю безхарактерної людини, яка слизьким шляхом дрібних хитрощів стриміла до зради...

Починаючи вже з пам'ятного дня першої сутички з червоними, він готовий був прислужувати тому, кого вже зрадив раз, лише не знав, як саме мав це робити, до того ж червоні рішуче переплутали всі поняття. Тому, властиво, він волів утікати в гай до Дика й мандрувати до Великого Лугу, щоб аж тут уже про-

вадити свою роботу. Не раз і не два ходив він на стежі, не раз і не два приносив найцікавіші відомості, але й не раз і не два бував він у «хлопців-махновців», слухався наказів батька, сперечався з Воленком, не згоджувався з Козлом, розважався із жіночою «розвідкою» і завзято пив з «братвою» за «здоровля матері анархії»...

Так він знав, що «хлопці-махновці» зовсім не червоні, а коли йдуть із ними, так тільки для того, щоби «свого доконати», а їх вільниця подобалася йому й захоплювала настільки, як подобалася й захоплювала чудова Орися. Однак, разом із цим, він усе ще в своїй душі зостався вільним козаком, який марив бунчуками та перначами і снів «ненькою» Україною, лице якої здавалося сліпучим сонцем у порівнянні з лицем веселої та широкої вільниці, яка, крім себе самої, нічого іншого не хотіла чути й знати...

Мучився й виснажувався думами — як змістити в собі ці дві сили? Темними ночами, блукаючи між верболозовими кущами, думав про своє становище й чув себе заплутаним у злочинне павутиння, розірвати яке можна було лише в той спосіб, якби так... якби не було ні вільних козаків, що хочуть самостійної України, ні «хлопців-махновців», що нічого не хочуть, а щоб було одне велике братерство, як була колись Запорізька Січ або Луг-Батько... і згадував собі казку, яку випадково підслухав від старого козака в ту незабутню ніч у лісі Гаркуші. Та казка, як здавалося йому, свідчила про те, що впорядкувати таке товариство може тільки Махно, використавши для цього стару казку про себе, що поставить його значно вище від Григоренка, минуле якого нікому не було цікаве. Кому справді цікаво було знати про те, що отаман Григоренко походив зі старого старшинського роду, через що саме в його родині, яка живе десь там на Таврії у своєму дідичному маєтку, збереглися всі старі звичаї, а його батько був «свободолюбець» і мав тисячу кріпаків. Або — кому потрібно знати те, що сам Григоренко скінчив військову академію і три роки гнав на кривавий пир на честь «царя-батюшки» сіру й безмовну масу? Правда, він тепер також за революцією, але те, що він хоче від неї здобути, напевне не задовольнить тієї маси, яка пішла за ним...

Махно — інша справа. Він не сперечається за впорядкування нових в'язниць, бо й не визнає іншої кари,

як тільки «куля в лоб», але зате він несе самочинність маси, з чого може виробитися величезна сила, яка стане сама собі паном. А це значить, що треба відновити давню Січ, якій кланялися б додолу свої і чужі, а яка робила б усе так, як було б їй до сподоби.

Одного разу, коли ці думки цілком уже знемогли його, він пішов на стежі й відразу подався до Махна. Цілком широко вилив перед ним усе те, що накопало на душі, й гаряче став говорити про те, як би було добре, якби так відновити зруйновану Текелієм Запорізьку Січ, а він, Махно, був би тоді кошовим і справжнім «батьком». Довго слухав Махно, що розповідав йому Сокіл, але ні на одну хвилину не змінилося його лице й не заблищали очі, і тільки тоді, коли він розповів йому ту казку, а до неї додав, як саме можна було б досягти успіху між населенням Запоріжжя, — Махно схопився, кликнув до себе свого вірного Щуця і сказав:

— Негайно! Воленка!...

— Слухаю! — вирівнявся той по-військовому і, повернувшись на закаблуках, бомбою вилетів з помешкання.

Не далі, як за чверть години, прийшов заклопотаний Воленко. Блюза на нім висіла, як обмакла, буйне волосся було розкуйовджене, а очі світилися гарячим вогнем, неначе він був чимсь розляканий або щойно вернувся з одчайної сутички з лютим ворогом. Побачивши Сокола, він злобно промовив:

— Балакаєте, еге!... Балакайте!... А зрадницька Національна Рада знає, що робить... Німці вже у Січеславі...

— А це правда? — спокійно спитався Махно.

— Як те, що я стою перед вами! — схвильовано відповів той. — Червоні готуються до відступу, а ми лишаємося однісенькі...

— Ну, про це потім! — нетерпеливо махнув Махно рукою. — Тепер треба, брате, творити свою Січ!...

— Яку Січ? — видивився на нього Воленко.

— Таку, як колись була! — відповів Махно. — Зберемо всю свою братву, а тоді засядемо із нею у Великому Лузі й будемо собі жити та поживати!...

— Н-не р-розумію!... — розгублено простягнув Воленко. — Анархисти й козаки... Січ у Великому Лузі... Н-не р-розумію!...

— І не треба розуміти! — гостро сказав Махно. — Буде Січ і тільки!... Запорожці були також анархисти, і ти повинен це негайно обгрунтувати у писаній формі й видрукувати! До того ж Сокіл розповість тобі одну казку про мене, й ти її також пусти у хід! Найкраще жіночою розвідкою розповсюдь!... Тепер козаки з нами мусять бути, ось що!...

— Н ну! н-ну!...

— Йдіть і до роботи! — повернувся Махно до Сокола.

Сокіл, червоний весь від задоволення, що так добре вдалася задумана справа, встав і сміливо взяв Воленка за руку:

— Ходім!...

Воленко, мовчки, визволив від нього руку й перший вийшов із кімнати.

Два дні заливався Воленко рясним потом, складаючи свій новий твір про «анархизм запорізьких козаків», два дні сперечалися між собою — Петрик з Лящем, Козел з Гурком, Чалий із Щуцем, а на третій день скликав Махно всіх до себе й коротко сказав:

— Братва! Тепер у нас Січ Запорізька і тільки!...

— Живи, батьку!... Живи!... — крикнула «братва» у відповідь, і справа була скінчена.

— Ну, а ти як? — спитався тоді Махно Сокола.

— Постараюся..., — промовив Сокіл зміненим голосом. — Якщо Дик стане на наш бік, то все буде добре...

— Мусить бути!... — блиснув очима Махно. — Інакше... Інакше не бачити тобі Орисі!...

При цих словах «батька» серце Сокола боляче стислося, а в душі тривожно заговорило:

— Біда!... Біда!... Біда!...

Скривившись, як від пекельної згаги, вертався він знайомими стежками до Великого Лугу, де його ждали й не могли діждатися. Знаючи втому обложених козаків, які в більшості не були при звичаєні до військових негод, хотів відразу сполохати й внести зневіру, але отой божевільний Дик усе зіпсував... Мало того, що він своїм відчайдушним вчинком дав приклад витривалості, але ще й натякнув щось про ті стежки, якими він ходить на стежі...

— Що він хотів сказати? — це питання раз у раз повставало в голові Сокола, яка була повна хаотичних дум, розрад і сумнівів.

Думав собі, що коли б Дик справді щось таке знав про нього, то напевне видав би, а коли він сказав «на вітер», так нічого на те звертати увагу, й треба продовжувати свою роботу далі. Поза тим усім тишив себе ще й тією надією, що Дик міг потрапити до рук «хлопців-махновців», а тоді, звичайно, все добре. Та найбільш непокоїло його те, що він сам собі шкодив, викликавши своєю розповіддю про напад «хлопців-махновців» цілком зайву тривогу. Тепер усі, починаючи від самого Григоренка й кінчаючи останнім козаком, кожної години були готові до зустрічі ворога, і коли одна половина табору спочивала, то друга стояла на ногах і чуйно ловила кожний найменший шелест. Стежі були виставлені так густо, що стежили одні за другими, а при таких умовах годі було навіть думати про те, щоб перехопитися якось до табору «хлопців-махновців» і довідатися щось про Дика.

Минула одна доба, минула друга і третя, а все було тихо, тільки південний весняний вітер шумів над Великим Лугом, гонячи на північ отари важких хмар. Сніги надулися й почорніли, як болото, а в душі Сокола все ще чорніло чуття незрозумілої тривоги, і в ці дні він боявся навіть глянути на Орису, коли вона, заклопотана своїми справами, легко проходила поуз нього. Одягнута в сіру бар'ячу шапку, зелений жупан і сині шаравари, нагадувала собою безтурботну туркеню, тільки серйозне лице й два пістолі за блакитним поясом змушували згадати про стару Паліху, серце якої містило в собі цілу Україну...

І от одного дня на світанку, коли десь зовсім близько загуркотіли гармати, Сокіл зрозумів, що всі його надії пішли прахом. Коли ж прибігла варта й сповістила, що — «йде якесь військо!», стало ясно, що то наслідок одчайдушного вчинку Дика і душа його завмерла. Як крізь сон, чулася йому команда Григоренка, як крізь сон щось таке кричав до когось і задере-в'янілими ногами йшов поруч Орисі на чолі штабової сотні кудись просто в поле, де все перед ним зойкало, кричало й безпам'ятно тікало...

Як крізь сон, бачив він червоних, які повним боевим порядком відійшли у степи, вихором пролетіли перед ним на конях у цілком протилежний бік — Воленко й Ляш, далі з гуками й криками пробігла велика ватага «хлопців-махновців», і, аж нарешті, появилися у по-

лях сірі постаті жовнірів регулярної армії Національної Ради. Побачивши їх, козаки рушили вперед і через декілько хвилин грізною масою котилися слідками відступаючих червоних, які завзято відбивалися. Однак, з'єднані козацькі сили чули себе цілком певними і сміло йшли все далі й далі вздовж розбурханого Дніпра. Сновією плентався в рядах вільних козаків сотник Сокіл, тільки одне серце, що любов'ю падало, вперто й тривожно щось своє вистукувало:

— Ми ще поборемся!... Ми ще поборемся!...

— Так, ми ще поборемся! — голосно промовив сам до себе і покійно здався на волю цієї грізної хвилі, яка владно схопила його в свої обійми й понесла в чорну невідомість борні і життя...

XII

Коли Дик зміцнівся настільки, що міг уже вільно ходити, то негайно виписався зі шпиталю й подався до міста. Золотоверхий Київ видався йому таким сліпучо-прекрасним, що він на мить забув за все на світі й зовсім не звертав уваги на те, що скрізь і всюди на нього дивилися з якимось не то здивуванням, не то підозрінням. Ідучи по старому Хрещатику, лицем до лиця зіткнувся з кимось страшно знайомим, якого, однак, не міг впізнати. А той також стояв перед ним мовчки і дивився на нього.

— Невже сотник Дик? — промовив той нарешті.

— Так! — відповів Дик і спитався:

— Але хто ви?

— Ха-ха-ха!... — роблено якось засміявся той. — Невже не пізнаєте?

— Н-ні!... — протягнув Дик, розглядаючи того.

— Ну, а я вас пізнав відразу, дарма, що одна шкіра та кості, — сказав той. — А коли ви мене не впізнаєте, то дозвольте мені нагадати, як я вас визволяв із німецьких рук в Ромодані...

— Ах! — вражено скрикнув Дик. — Нестерук! Представник цивільної влади!

— Він самий! — криво всміхнувся Нестерук. — Тепер я маю інший зв'язок...

— Який зв'язок? — здивовано глянув на нього Дик.

— Між тутешньою організацією й вільним козацтвом Київщини...

— А чому ж ви в цивільній одежі?
— Гм...,— дивно якось глянув той.— Я, властиво, хотів вас спитатися, чому ви у козацькому жупані?!
— А що таке? — широко розкрив Дик очі.
— Таж те, що гетьман скасував вільне козацтво й тепер змагається з ним...
— Який гетьман?!
— Таж той самий, якого німці посадили!
— Німці?!
— Чого ж ви так дивуетесь?
— Перший раз чую... Хворий лежав... Міг і не знати...

— Ах, ось воно що! — зітхнув Нестерук.— Коли так, то ходім скорше звідси в яку-небудь винарню, і я розповім вам усе, чого ви не знаєте і що повинні знати.

Зайшли в якийсь «кавказький погребок», сіли у темному куточку, замовили пляшку вина й стали розмовляти.

— Ну, так от, маємо гетьмана Скоровпаду! Вибрали його наші пани, а зміцнили його німецькі генерали,— тихо почав Нестерук.— Звичайно, це було б просто смішно, якби не було сумно. Справа в тому, що скасувавши вільне козацтво й розпустивши по домах «сивожупанників», творить тепер із сільських глитаїв якусь «сердюцьку гвардію», а на селах розгулюють карні офіцерські відділи, які вогнем та мечем наводять «свій лад та порядок». Німці також не дармують і як тільки можуть використовують своє положення. Коротше кажучи, це все разом довело до того, що звенигородське та таращанське Козацтво повстало і, звичайно, програло... Тепер таращанці в складі двох полків подалися до червоних, а звенигородці розбиті дощенту й рятуються в Зеленого.

— Якого Зеленого? — цікаво спитався Дик.

— Трипільського,— відповів Нестерук.

— Хто ж він такий?

— Селянин, кажуть. Але тут важне те, що він є найбільш діяльним членом нашої організації «Всенародне Визволення» і весь час тільки те й робить, що скуповує коло себе селянські маси.

— Гм, що ж то за організація така, оте «Всенародне Визволення»?

— Організація ця об'єднує в собі всі національні і соціальні сили народу, а її праця скерована до того, щоб повалити існуючий реакційний лад, який не має в собі нічого українського... Зелений же є найбільш активною селянською силою і...

— Почекайте! — перебив його Дик.— А що ж роблять вільнокозацькі отамани?

— Повтікали на села й сидять там тихенько...,— відповів Нестерук.

— Ну, а як Григоренко?

— Григоренко тепер у Січеславі, але становище його також непевне. Справа в тому, що досі ще на Запоріжжі мало німецького війська, а через те власне затримався Григоренко. Однак, наскільки я знаю, на днях туди має виїхати німецький полк і сердюцька дивізія якогось Гатія, що мають зробити кінець!

— Казала Настя, як удасться...,— понуро буркнув Дик.— Ми не дозволимо!

— Ха-ха-ха! — засміявся Нестерук.— Ви ще від першої справи не видужали, а вже хочете мати другу! Тут, бачите, справа така, що треба якось зберігатися, а не витрачатися. Буде далеко ліпше, як ви сьогодні ж ввечері виїдете до Григоренка й повернете справу так, щоби все робилося лише за згодою «Всенародного Визволення». А замість того, щоб витрачати вже готову силу на непотрібні речі, старайтеся ту силу збільшити й тримати якнайтісніший зв'язок із трипільським Зеленим. Це буде тільки на користь. Німецькому війську вік не вікувати, а цей гетьман без нього ніщо. З червоними справа йде до ладу — й все буде добре!...

— Все це так! — зітхнув Дик.— Але от чи знищений Махно зі своєю «братвою»?

— Махно...,— замислено протягнув Нестерук.— Бачите, той Махно мусить бути цікавою людиною. Знаєте, коли німецьке військо підійшло до Великого Лугу, то він в одну годину зник звідти й опинився у своєму Гуляй-Полі. Там він перш за все знищив залізницю й окопався, а потім скликав якийсь селянський з'їзд і створив Військово-Революційну Раду, яка начебто має керувати всіми справами того війська. Головою цієї Ради є якийсь анархист Воленко, членами — всяка всячина, а військо — шахтарі з вугільних копалень, босяки із Січеслава, «ракли» із

Харкова, дезертири із фронту та ще матроси із чорноморської флотилії, яку тепер німці знищили. Німецьке командування із сил вибивається, щоби щось зробити з ним, а він, як той чорт, літає по всьому Запоріжжі, сіючи скрізь смертельний жах руїни. Досі, як повідомляють газети, він зробив більше ста різних нападів, а коли де приходиться скрутно, ховається у Великому Лузі або в лісі Гаркуші і доти сидить, доки не перехитрить німців і не вискочить знову на степові простори. Тепер, як кажуть, розійшлися по селах його агітатори, які розносять таку чутку, начебто він відновляє давню Січ Запорізьку!

— Січ?! — схопився Дик, здивовано. — Махно і Січ?.. Таж то...

— Заспокойтеся! — зупинив його Нестерук. — Що вас так дивує? Хай собі!...

— Таж то, розбишака, не більше! — крикнув Дик.

— Тихше... — прошипів Нестерук, озираячись навколо себе. — Не забувайте, що ми тут не самі й за нами можуть стежити...

— А, до сто чортів! — махнув Дик рукою. — Тож він неабияк може пошкодити нам!

— Може, й не пошкодить, якщо вміти з ним поводитися, тому необхідно бути з ним у згоді, бо то дійсно чорт якийсь! Мені здається, що ви, приїхавши до Григоренка, мусите це якось залагодити...

Дик хотів щось сказати, але згадав Орисю й тільки зітхнув:

— Це не така легка справа, як вам здається, і над цим прийдеться добре посушити голову!

— Як знаєте, але я кажу, що це було б надзвичайно добре! — захоплено сказав Нестерук і враз замовк.

В той час у «погребок» увійшло декілька сердючких старшин з нафарбованими панночками й стали розмішуватися коло сусідніх столиків.

— Ходім! — смикнув Нестерук Дика за руку.

Дик мовчки підвівся з місця, й вони швидко вийшли на вулицю. Над містом схилявся тихий весняний вечір і в молочно-сизім мареві вулиці один за одним займалися вуличні ліхтарі. Тротуари аж кишіли різнобарвною веселою юрбою й гостро-м'ясний дух парфум та жіночого тіла дурманив мозок та лоскотав серце. Щоб не звертати на себе уваги гетьманської варті, вони зразу ж стали прощатися.

Прощаючися, Нестерук сказав:

— Однак як їхатимете, то їдьте у цивільному!

— Добре! — всміхнувся Дик, стискаючи руку.

Попрощавшись, швидко розійшлися й за хвилину зникли у барвистій масі веселих юрб...

XIV

Довго думав та гадав Дик над тим, що розповів Нестерук, але виїхати не міг уже тільки через те, що не мав цивільної одежі. Аж опівдні другого дня сів він спокійно у вагон другого класу разом з гуртком артистів, які їхали до Січеслава на гостинні виступи і серед яких був один знайомий, що дав йому потрібну одежу. Сидячи коло вікна, дивився на розлогі полтавські лани і думав свої думи. Тепер, як ніколи, думав він про Махна й дивувався, звідки могла прийти йому до голови думка творити якусь Січ? Це його непокоїло більше за все, бо знав добре, які заміри мав Махно. І чим більше він думав, тим ясніше починав пригадувати подробиці незрозумілої поведінки Сокола, як він не раз ішов на стежі один-однісінький і часто не з'являвся до табору протягом кількох днів, як то було перед його виїздом до Золотоверхого. Тоді-то, власне, він помітив, як Сокіл пішов просто у ворожий табір, щоб викликати там смуту, бо інакше для чого б він так похлопиво говорив про майбутній наступ «хлопців-махновців». Розумів, що мусить знайти якийсь рятунок, і знайшов його у своєму божевільстві, що буряним вихором занесло його до Золотоверхого. Виїжджаючи з табору, мовчав, не бажаючи викликати між козацтвом у такий час зайвого хвилювання і знаючи, що ні до яких непорозумінь поки що не прийде, тим більше, що Григоренко кожної хвилини був на все готовий, так що від його ока, як і від ока Дика, ніщо не могло сховатися. Дивувало Дика лише те, що Сокіл, який таємно зітхав за Орисею, міг щось мати з Махном, який вважає її своєю й палає жаданням помсти. — Чи не зрада чорна нас усіх оплутує? — стосотний раз думав Дик і вишукував засобів розв'язатися з цим проклятим питанням. Знав, що повернувшись до своїх, щось таке почне, але ніяк не міг знати, як і що саме. «Всенародне Визволення!» Звичайно, треба разом із ним, але чи багато зроблять для нього, коли й далі буде тривати таке положення в таборі? Значить, треба

Сокола вивести на чисту воду й постаратися використати його в напрямку згоди з Махном або просто знищити його... Не осувалася одна лише причина — сама Оріся! Питання про її корисність для справи при такому положенню також не цілком ясне. Навпаки! Її присутність у таборі являється головною причиною ворожого відношення Махна. Але що робити? Вона й Григоренко — один дух і одне тіло. Попросити їх відійти на якийсь час, заки не з'ясується становище табору, ніяк неможливо, бо що тоді сказали б козаки?

Зайнятий своїми думами, навіть не помітив, як минувся день і стало вечоріти... Полтавські лани вкрилися сивою сутінню й зникли десь, а натомість десь у далеких обріях зловіщо поблискували блискавиці, дивлячись на які, Дик починав чогось непокоїтися, наче від передчуття чогось недоброго, що обов'язково мусило статися. Аж тепер тільки звернув увагу на те, що у вагонах темно і душно і що подорожні чомусь говорять пошепки, полохливо позираючи на вікна.

— Чому ви світла не засвітите? — спитався хтось кондуктора, що йшов через вагон.

— Це ж не Полтавщина, а Запоріжжя, — відповів той незрозуміло.

— Що то значить? — спитав Дик зацікавлено, але кондуктор заклопотано пішов далі.

— Кажуть, Махно близько... — шепнув хтось із кутка, і Дик замовк.

Десь уже коло півночі поїзд щасливо пройшов через Верходніпровськ і вирушив до Січеслава, що цілком змінило настрій подорожніх, і багато з них почали вже навіть сміятися з власної полохливості перед «якимось там гуляйпільським батьком», коли тут десь щось луснуло, і поїзд враз зупинився. Від такої несподіванки подорожні мало що не попадали зі своїх місць, аж щось таке заговорили, як у той саме час ясно вчулося одно:

— Батько Махно...

Всі злякано притихли і тривожно стали чогось чекати.

Під вікнами вагонів почулася суха рушнична стрілянина, поспішний тупіт і роздираючий душу крик, а потім із вагона в вагон полетіла хрипла груба команда:

— Виходь у поле, а ні — розстріляєм на місці! Хто командував — ніхто не знав, але всі слухняно забрали свої речі й повиходили з вагонів.

Надворі було вогко й п'яно, як у лазні. Одна хмарка щойно пройшла, а друга простувала з нею, і блідий місяць здивовано дивився з середини неба на принишклі степи й темних вершників, які шалено гасали вздовж залізничної колії, раз у раз стріляючи кудись. Дик стояв з іншими подорожніми й байдуже слухав, як шепталось:

— Махновці...

Аж ось надійшла пішком ще одна ватага й звідусіль обступила подорожніх, тримаючи в руках напготові маленькі «американські» бомби. Слідом за ватагою під'їхала довга валка селянських возів, на які вивантажили все, що було у вагонах, а коли тільки скінчили свою роботу, наказали всім подорожнім іти разом з возами, а «щоб легше іти було», то їх речі також поклали на вози.

Через півгодини ходу сонним степом почулася пронизлива команда — «Стать!» — і все стало. Оточений юрбою озброєних тіней, їхав на білому коні хтось масивний, як дніпровський камінь на порогах, а понурий, як верболозовий куц у Великому Лузі. Під'їхавши до подорожніх, поважно прогудів:

— Не бійтеся! Розстріляємо тільки одних гетьманців, а хто так чоловік, то піде собі! Знайте, що Запорізький курінь Петрика із війська батька Махна судить по совісті!..

Серед подорожніх піднявся тривожний гомін, і кожний намагався щось таке сказати й пояснити, з чого виходило таке, неначе всі подорожні були останніми волоцюгами й бунтарниками, які тільки й ждали того, щоб якось дістатися до «батька» й особисто виявити йому свою прихильність.

— Ну, ну!.. — нетерпеливо гукнув масивний вершник. — Показуйте, що у ваших кишенях! Побачимо!

Темні тіни посунули вперед і стали переглядати документи подорожніх. Разом із документами «переглядалися» й кишені, й усе, що тільки й бодай нагадувало срібло, зникало десь «само собою», з чого ніхто навіть не дивувався. Скінчивши «перегляд», поставили всіх «гусакон» і наказали так іти до Вільних Хуторів, де знаходився штаб «батька» Махна.

«Гусак» тільки зітхнув і слухняно подався далі, сам не знаючи — куди й чого саме йде він. Чорна хмара закрила півнеба й заступила собою місяць, від чого дорога стала чорною, як сукно, і кеструбатою, як тертка. Хмара стирала зірку за зіркою, а подорожні, не знаючи, що їх чекає, також ніби стиралися млою. Жінки при першому подиху бурі злякано стали проситися, щоб їх відпустили, але у відповідь на це, десь іздалека, чувся один тільки регіт і розгнудана пісня.

«Гей, наш батько молодий,
Наш Махно завзятий!
Він, як сокіл степовий,
Любить погуляти!

Гей, гей! Охо-хо-хо!
Любить погуляти!

Що нам слава на весь світ?
Тільки наплювати!

Як запав з нужди живіт,
Нічого дрімати!

Гей, гей! Охо-хо-хо!
Нічого дрімати!

Заскородим степи
Списами й шаблями,

Кого зловим — бий лупи
Або йди із нами!

Гей, гей! Охо-хо-хо!
Або йди із нами!»

Раптовий гуркіт, грому, заглушив голос сонного степу, який, як хоробливе горячкування божевільного, глухо й безвиразно сполучився з шумом зливного дощу. Не було змоги йти далі, і всі стали один коло дру-гого, як ті вівці, чекаючи, що ось-ось буряним вітром налетить на них щось могутнє і розкидає по широких степах Запоріжжя.

— Однак вони навіть пісні свої мають... — тихо промовив хтось із артистів.

— Так, так... — думав про себе Дик. — Співають, як справжні гайдаки... Але все ж таки не так, як вільні козаки...

Сидів собі на незнайомій дорозі, думав про скрутне невідоме, яке так дивно жартувало з ним, і не помінав

навіть, як швидко перейшла хмара й знову заясніли зорі і можна було бачити дику степову дорогу. І коли тільки трохи прояснилося, і всі стали готуватися до дальшої подорожі, він помітив, що коло них нема ні возів, ні темних тіней «хлопців-махновців», які проводили їх, а розлігся навколо один степ широкий та збіжже високе...

— Ну, тепер ми самі собі проважаті! — сказав він у голос.

— Як так?! — здивовано видивилася на нього вся ватага подорожніх.

— А так, як бачите! — відповідає Дик, роблячи рукою великий жест. — Степ і ми, а більш нікого!..

— Чи не вернутися нам назад? — в один голос гукнули артисти, які все ще сподівалися прибути на визначений час своїх виступів.

— Ні, ліпше вже йти туди, куди сказано! — промовив Дик. — Адже ніхто з нас не знає, куди вони ділися, і ніхто з нас не є певний в тому, що вони справді відпустили нас!..

— А так, так!.. — загули подорожні, рушаючи з місця.

Йшли страшно заболоченою дорогою, стараючися скоріше дістатися до мети своєї подорожі, де сподівалися знайти свої речі й відпочити. На світанку підійшли до якогось гаю, з якого враз вискочило кіннотчиків і притьом кинулися до подорожніх. Ті злякано метнулися набік, але в той же час над головами засвистали кулі, і вони, витягнувши угору руки, стали чекати дальших несподіванок.

— Хто ви такі і куди йдете? — допитувалися кіннотчики, суворо дивлячися на різномастну ватагу подорожніх.

Хтось із артистів довго і старанно пояснював їм, що «це все артисти», які йдуть до «батька» Махна «робити кятри». Кіннотчики понуро слухали, а очі їх допитливо бігали по лицях подорожніх. Раптом один кіннотчик махнув шаблею і сказав:

— Ну, коли так, то йдіть собі через цей гай, а як перейдете, то просто до Вільних Хуторів прийдете...

Дійсно! Коли тільки вони перейшли через гай, як перед їх очима розгорнулося велике село, яке гуло і дрожало дивними голосами, наче велетенський ярмарок. Подорожні на хвилину зупинилися й

ніяково переглянулися, але Дик сміливо пішов, чим заохотив і всіх інших. Ішов, дивився і очам своїм не йняв віри.

Між біленькими і чистенькими хатками аж роїлося всякими людьми. Як фантастичний сон, як буйна уява минулого, — ворушилася давня Січ Запорізька, окремі постаті якої годі було б змалювати навіть Репінові. Всі вулиці були повнісенькі дивних людей, більшість яких були в широких, синіх штанах, підперезані довгими, червоними поясами так, що їх кінці звисали аж до самого долу. Замість мундирів — різнобарвні сорочки, ба, навіть прозорі муслінові жіночі блузки, крізь які виднілися жилуваті плечі та зарослі волоссям, широкі груди. Шапки, які вони носили аж на потилиці, — являли собою таку збиранину, що важко було знайти десь щось подібне. Широкі московські картузи з козирками і ще ширші селянські капелюхи із соломи творили собою загальне тло, на якому зухвало пишалися маленькі чорноморські матроски, куці австрійські кепки і важкі німецькі каски, які нагадували собою вагітну черепаху, а поза тим усім і над усім, — безліч усякої зброї. Кождий мав коло пояса шаблю, два револьвери і декілько розривних «американських» бомб, і майже кождий носив навхрест через плечі, по дві кулеметних бинди з набоями, які, очевидно, вважалися найліпшою військовою окрасою «хлопців-махновців». Скрізь попід тинами лежали рушніці та стояли цілком наладовані до бою кулемети.

Коли тільки Дик зі своєю ватагою подорожніх з'явився на вулицях, як звідусіль стали збігатися махновці, серед яких помітив чимало жінок, що лізли наперед і щось таке кричали до нього. В двох місцях йому показалися цілком знайомі лиця, які бачив колись у козацькому таборі, і це змусило тривожно насторожитися й заздалегідь бути готовим до всяких несподіванок. Оточені цією перістою юрбою, помалу прийшли до штабу, який містився поруч церкви й, очевидно, був колись сільською школою. Не встигли ще підійти, як на ганку з'явився стрункий, з жіночим лицем молодий матрос, який нетерпеливо замахав до юрби руками, на яких барвистою веселкою засяли дорогоцінні перстені.

— Тихо!.. Тихо!.. — загомоніла юрба. — Щуць говорять!.. Щуць!..

Матрос тим часом повернувся до подорожніх і закричав:

— Хто ви такі, дідько б вас узяв?!

Всі вражено мовчали. Дик дивився і бачив, як гарне на зверхний вигляд лице матроса враз стало понурим. Не гаючи часу, виступив наперед і сказав:

— Ми артисти!

— Артисти?! — здивовано видивився на нього матрос і, кинувши оком на юрбу подорожніх, голосно зареготав: — Ха-ха-ха! Далебі, якісь дурні!

— Кажу вам, що артисти! — твердим голосом озвався Дик. — Іхали до Січеслава на гостинні виступи, але нас висадили з поїзда й звеліли йти сюди!

— Хто ж вам звелів? — спитався матрос, не перестаючи сміятися.

— Це ви, напевне, ліпше знаєте! — сміливо відповів Дик. — Раз сказали так, значиться, ми тут комусь потрібні.

— Ха-ха-ха! — знову зареготався матрос. — Далебі, дурні! Та йдіть ви собі до ста чортів!

Але не встиг він ще закрити рота, як вагула юрба:

— Як так пускати?! Хай краще приставляють щось!

Матрос аж угору підстрибнув:

— А й справді! Ану, ти, що найвищий, кажи щось!

— Я тільки співаю! — сказав Дик.

— Ну й співай! — промовив матрос, витягаючи з кишені золоту цигарницю й запалюючи цигарку.

Дик відкашлявся й заспівав відомий серед київських босяків «революційний» куплет:

«Була у нас монархія
І цар Микола був,
Тепер прийшла анархія,
І анархист загув...»

— Чудово! — плеснув матрос у долоні.

— Ги-ги-ги! — зареготалися навколо.

Це заохотило Дика, і він, скінчивши «революційний» куплет, заспівав не менш відому «бродячу пісню», в якій виспівувалася втеча каторжника і то якраз із Акатуйської каторги, де був сам «батько». Зачинаючи цю пісню надіявся, що нею скінчиться вся «роля»

й можна буде попроситися на відпочинок. Надриваючи до болю груди, співав:

«Славное море, священный Байкал!
Славный корабель — омулявая бочка!
Гей, Баргузин, — гудзін, пошевелівай вал,
Молодцу плить недалечко!...»

Коли тільки він скінчив перший куплет пісні, як матрос занепокоївся і, схопившись з місця, замахав до юрби руками:

— Всі! Всі співайте!

Подорожні, чуючи найбільш відповідний момент для виявлення свого «артизму», різноголосо підхопили:

«Долго я звонкія цепі носіл,
Душно мне било в степах Акатуя, —
Старий товарищ бежать пособіл,
Ожил я, волю почуя...»

Нерчинск і Шілка не страшні тепер,
Грозная стража мене не відала,
В дебрях не тронул прожорливий зверь,
Пуля стрелка міновала!

Шол я і ночью і серед бела дня,
Вкруг гарадов бзірался я зорко,
Хлебом кормили крест'янки мене,
Парні снабжали махоркой.

Грозное море, священный Байкал!
Славный і парус — кафтан дироватий!
Гей, Баргузин, пошевелівай вал!
Слишаться грома раскати!»

Співала вся різнобарвна юрба й співала доти, доки не скінчила важким хрипом надірваних горлянок. Тоді матрос наказав завести всіх «артистів» у клуню, дати їм наїстися й відпочити, а сам зник, як і появився.

Опинившись в гурті подорожніх на м'якій соломі, Дик відразу заснув мертвецьким сном і прокинувся лише тоді, коли приснилося, що їсть кусок черствого хліба, якого ніяк не міг угризти. Схопився, як опаре-

ний, глянув навколо себе і враз пригадав своє положення. Думка про втечу стрінулася з думкою про кусень хліба і перемогла остання. В клуні було темно, як у льоху, але крізь браму просвічувалися червоні промені згасаючого сонця. Обережно, щоби не спіткнутися, він виліз із соломи й тихо пробрався до брами. Притулившись лицем до шкалюбини між двома дошками, побачив напроти клуні біленьку хатину, коло якої сидів на призьбі у білих полотняних штанах і сорочці, поважний з вигляду, кремезний селянин. Дик поспробував браму — й вона подалася. Тоді він повільно прочинив її настільки, аби лише втиснутися на двір і обережно підійшов до селянина.

— Чи ви не господар часом? — спитався...

Селянин байдуже повернувся до нього лицем й ледачо простягнув:

— А що таке?..

— Істи хочу! — просто сказав Дик.

Селянин цікаво кашельнув і, не кажучи ні слова, смикнув його за полу й пішов до хати. Дик зрозумів, що той чогось боїться або щось має сказати, і пішов слідом за ним. У хаті було цілком темно, але господар і не думав засвічувати.

— Сідайте коло стола, а я щось пошукаю вам! — промовив господар у п'ятні, пораючись коло мисника.

Через хвилину повернувся до столу, поставив перед Диком полумисок сметани й цілу паляницю, а сам сів поруч нього на лаві й заговорив:

— Біда, бачили, як розгулюють?..

— А чому ж їм не розгулювати, як воля? — обережно закинув Дик, бажаючи вивідати, як саме вкорінилася на сільському ґрунті махновська «братва».

— Ой, кому воля, а кому й неволя! — зітхнув господар. — Таке діється, що хоч з рідного обійстя кидайся!..

— А хіба ж вони не ваші?

— Та де там!.. — рвучко заворушився на лаві господар. — Кажуть, що начебто якісь запорожці, а як почнуть між собою по-злодійському шварготати, то вже й сам біс не розбере їх.

— А чому ж ви їх не виженете із села?

— Гм... — мугикнув той. — А як же їх вигнати, як вони й самого дідька не бояться? Крім того, знаєте, вони

добрі... За все, що тільки беруть, — гроші дають... А тепер, знаєте, з мужика всі хочуть жити... Як не було цих запоріжців, то панські посіпаки та гетьманські гайдамаки останню шкіру дерли... Заворушилися якось, а вони декого розстріляли, а решту так нагайками спарили, що ще й досі не можуть добре сісти... Ну, а ці хоч і гулящі, та проте за нами... А що Махно, — дав би йому Біг здоров'я, — як наскочив, то цілу купу тих панських посіпак нарізав, а між ними й німців було чимало...

— Так, що ж, ви любите його?

— Де там! У нього, знаєте, всі хлопці ракли... З ними господарям незручно, але парубки, ще не жонаті, самі йдуть... Гроші мають, не журяться, а так собі... Оце, кажуть уже третю копу панів докінчують... Гуляють, аж моторошно... Навіть жінку мою забрали до себе. Другий день тримають...

— Для чого?

— Гм... Хіба ви не знаєте? — ніяково всміхнувся господар. — Кажуть, що в запорожців ніколи не було своїх жінок, а все чужі брали...

Дик мало не зареготався, але стримався й удав здивованого:

— І ви мовчите?!

— Та що ж, як таке правило?! — зітхнув господар. — Ходив уже й до самого Махна, але нічого з того... Дав сто карбованців і вигнав...

— А хіба він тут? — спитався Дик умисно байдужим голосом.

— Таж тут!.. Сидить собі у своєму штабі та з німецькими офіцерами в карти грає...

— Звідки ж вони тут узялися?!

— Вчора вранці десь полонили їх... Привели до нього, щоби, значить, постріляти або порубати, а йому якраз було скучно, і він посадовив їх із собою у карти грати...

— І вони грають?!

— А чому б не грали, як приказу!.. Тут уже були такі, що не хотіли грати, так він їх скоро на той світ відправив! — дивно якось повернувся до нього господар, і він почув на собі його допитливий погляд.

— Ну, я так собі! — поспішився Дик змінити тон розмови. — Я тільки хотів би побачити, як ті пани офіцери забавляються і...

— Тихо! — раптом смикнув його за рукав господар.

І шумить, і гуде, дрібний дощик іде,
А хто ж мене, молодую, та до дому проведе?..

— Здається, моя стара йде! — радісно метнувся господар. — Беріть собі паляницю і йдіть, бо вона не любить, щоб роздаватися!..

Дик з хвилину прислухався до співу, а потім узяв окраєць паляниці і, забувши навіть подякувати чудного господаря, вибіг із хати. Опинившись на дворі, він зразу ж присів за кущем бузку, чекаючи, заки перейде п'яна жінка. Коли вона ввійшла у сіни, він виліз із-за куща і пішов просто до воріт, наче свій між своїми. Йдучи вулицею, щось таке бурмотів і заточувався, як п'яний, прямуючи до того будинку, де вранці була «артистична проба».

— Очевидно, там штаб... — думав про себе. — Тільки як би так пробратися до нього?..

Постановив собі негайно втікати, але раніше, ніж вирушити в небезпечну подорож, задумав розвідатися про все, щоб було з чим до своїх прийти. До того ж його надзвичайно зацікавила ота гра в карти, що так нагадувала йому вичитане десь колись про розбійника Кармелюка, як той, зловивши на дорозі яку-будь вельможну пані, велів їй танцювати «мазура», а потім дякував і, перестрашену на смерть, відправляв далі своєю дорогою...

На його щастя, ніхто на нього не звертав особливої уваги, і він щасливо дістався до знайомого будинку, де, на його думку, мав міститися штаб. Ясно освітлені вікна й цілком тверезий вартовий коло ганку свідчили, що він не помилявся. Не бажаючи нікому показуватися на очі, він обережно переліз через низенький паркан і, згинці, поміж кущами малини, якою був обсаджений майже весь будинок, підійшов до першого вікна. Зазираючи в нижню шибку, побачив у кімнаті двох вартових коло порога із оголеними шаблями в руках і з бомбами за поясом, а потім — великий круглий стіл, навколо якого сиділо декілька німецьких офіцерів з картами в руках. В середині між ними, спиною до вікна, сидів хтось у чорному цивільному вбранні, тримаючи в одній руці цілу пачку карт, а в другій маленький, блискучий револьвер, яким раз у раз нетерпеливо постукував по столу. Крім карт, револьвера, та довгого чорного волосся, що по чернечому

спідахо з-під сірої смушевої шапки, нічого більше не було видно, бо його лице весь час було звернене до незвичайних партнерів, які поважно обдумували свої «ходи». В кімнаті панувала, напружена тиша, в якій разів двічі прошепестів стомлений шепіт — «нає!»

— Ну, не заздрю я їм... — подумав Дик, переградаючи до другого вікна.

Одна половина другого вікна була відчинена, і з нього чувся голосний гомін. Дик відійшов набік, притаївся за кущем малини й став прислухатися.

— Ну, щастя його, що він утік!... — почувся страшно знайомий голос. — Однак, це йому так не минеться!..

— Що не минеться, то ми знаємо, все ж таки ти підвів нашого батька! — озвався молодий дзвінкий голос, в якому Дик пізнав голос Щуця.

— Як то так? — закричав знайомий голос. — Таж ви знаєте, що для мене важніше, як для самого батька, поквітуватися з ним, заки ще не вернувся отой божевільний Дик!..

Дик, почувши своє прізвище, аж задерев'янів з несподіванки, але розмова точилася далі, і він не міг слухати.

— А Дик — молодець! — сказав хтось несподівано, і слідом за тим у вікні промайнула струнка, з великим, закурчавленим на голові волоссям і в чорній блюзі, нервова постать чоловіка.

— Ну, Воленко захоплюється Диком, який перескочив через його голову!... — незадоволено озвався знайомий голос.

— Що Дик перескочив тоді через наші голови, то це ще раз каже, що він молодець... Але що тебе Оріся на свою стрижену косу замотала, так це вже просто сором!... — знову промайнула коло вікна нервова постать у блюзі.

— А хіба тебе вона не замотувала, як ти їй про анархію пола писав?! — викрикнув знайомий голос.

— Анархія пола і перехід за одну добу 150 верстов для того тільки, щоб три дні нудитися в пустельному маєтку Григоренка, це не те саме, мій голубе!... — забігала по кімнаті нервова постать.

— Ну, хлопці, годі вже вам сваритися! — почувся голос Щуця. — Батько грає собі в карти, а ми погуляй-

мо!... Знаєте, сьогодні вранці Петрик цілий театр до нас спровадив!..

— Де ж він, де?! — почувлися голоси.

— Спить у клуні, але можемо його розбудити, тим більше, що там є такі артисточки, що...

Останнє слово потонуло в дикому голосі захоплення, яким зразу перейнялося все товариство.

— Ну, а тепер негайно втікати!.. Негайно!... — подумав Дик, але знайомий голос змусив його підійти до самого вікна й зазірнути у кімнату.

— Сокіл... — прошептав вражено і в одну мить присів до долу. Хтось підійшов до вікна й заспівав:

Ой, що ж то за шум учинився,
Що комар та на мусі оженився...

Співав Сокіл. Дик, затаївши духа, сидів ні живий, ні мертвий. Коли тут раптом щось блиснуло, і не встиг він опам'ятатися, як понад селом пролетіли два важких снаряди. П'яний гомін в селі знявся криком, серед якого було чутно одно лише слово:

— Німці!.. Німці йдуть!..

Дик, уже не думаючи ні про що, схопився й побіг на якісь городи і біг так довго, заки не опинився на полі. Спіткнувшись, упав на межу й затаївся, а над ним один за одним летіли на село важкі снаряди й заглушали собою безупинне торохтіння легких натачанок, на яких поспішно відступала в степи «армія» гуляйпільського «батька».

Село спалахнуло червоним полум'ям пожежі, і клуби рудого диму застелили собою весь небосхил, на якому не так давно спокійно мерехтіли ясні зорі. На одну коротку хвилинку з'явилися й зникли на димовому тлі чорні тіни баварських кіннотчиків у високіх касках, і Дик відразу зрозумів, що це вони гналися навздогін «хлопців-махновців». Село горіло, аж гуло, але він лежав і думав про те, як би найскорше дістатися до Січеслава. Спочатку він добре знав, що там його ждуть, і знав також, чого до них іде, але тепер, після цієї наглої пригоди, яка так багато виявила йому нового, чув себе до того знесиленим, що волів лежати і думати, ніж із порожньою головою бігти у безвість...

— Замирення з Махном не може бути... — думав про себе. — Натомість, боротьба щойно починається...

Які ж засоби, щоб перемогти його?.. Ясно, що одверта боротьба з ним напередодні війни з новим ворогом, буде занадто важкою... Тоді прийшлося б стати поруч тих, що йдуть проти волі народа, а це значило б іти проти самого себе... Прихилити цим до себе селянство ні в якому разі не можна... Навпаки, — воно стало б найпевнішим спільником Махна... А що це так, то досить одної розмови з тим чудним господарем, який навіть власної жінки не жалував, щоби...

Нитка його думок нагло обірвалася, й десь глибоко в душі стало болюче питання:

— Ну, а Сокіл?! Як же із ним?!

Лежав і вдивлявся в червоне марево пожежі, не чуючи свого власного тіла.

— Так, так!.. Сокіл!.. Як же із ним?! — продовжував щось говорити в ньому самому.

— Сокіл зрадник! — промовив несподівано у відповідь своєму власному голосові, і враз блиснула нова думка: його треба використати...

Схопився на ноги й став собі укладати: — Створити свою власну організацію і використати... Організацію «Всенародного Визволення», яка підлягала б безпосередньо центральній управі у Києві, а не була б справою одного Григоренка... Праця організації, безумовно, таємна... Передовсім — агітація в народі... Потім — оздоровити Сокола і змусити його служити загальній справі. Григоренко — технічна сила, не більше... Яструб і Ворон можуть проложити перші підвалини, а там усе буде як слід...

В той час марево пожежі зблідло, й навколо села стала густа як смола темрява. Тричі глухо ухнула десь важка гармата, з криком і галасом пролетів над головою табун диких гусей, і все повільно стало затихати в міцних обіймах всевидного степового сну...

Голова його горіла, як у вогні, але думи не давали спокою. Озирнувшись навколо, хвилину стояв на одному місці, а потім махнув рукою і швидко подався в темряву, стараючись вийти на ту саму дорогу, якою привів його сюди випадок. Ішов певно, бо знав, що відтепер чорна степова просторинь завагітніла новою силою, яка незабаром народиться і стане до грізного двобою з тим бентежним духом, яким повна вся Запорізьська земля...

XV

В притишенім гомоні вулиць якось дивно прозвучав на Дніпрі різкий корабельний свистик, а потім усе затихло у глибокій тиші. Здавалося, що місто вже спало, тільки де-не-де чувся істеричний сміх вуличних жінок та голосною луною видавалися важкі кроки німецьких вартових, що стерегли касарню Вільного Козацтва. Ще вчора Вільні Козаки самі охороняли свій Січеслав, але тепер сиділи без зброї під пильною охороною чужинців, яких називали «союзниками»...

Минулої ночі, коли касарня Вільного Козацтва пірнула в тихий сон, нагло напало німецьке військо й обеззброїло всіх. Спочатку ніхто не знав, що саме діється, але вранці прибув до Січеслава якийсь сердюцький курінь, і всім стали ясні німецькі наміри.

Стривожене місто сполохано хвилювалося й гомоніло про можливість кривавих подій, а комендант міста разом із сердюцьким курінним, високим і огрядним старшиною, проходжувався по місту й оглядав розставлені на всіх вулицях кулемети.

Вечером на мурах міста з'явилися комендантські оголошення, з яких перелякані мешканці довідалися про «надзвичайний стан облоги» й поспішилися ще за світла поховатися в свої затишні мешкання.

Однак, незважаючи на такий тривожно-напружений час, Ворон, одягнутий у свій звичайний каштаном однострій, усе ще ходив між гильчастими каштанами міського бульвару і, прислухаючися до жалібного пугання сича на катедральній дзвіниці, терпеливо чекав Сокола.

— Не може бути, — думав про себе, — щоби він справді міг таким бути!.. Однак те, що розповів Дик, таке страшне... Таке незвичайне... Отже, мусить при-
сягти, що...

Раптом нитка його думок обірвалася чиймись швидкими кроками з боку катедрального собора. Він ско-
ренько сховався в затінок каштана і став придивляти-
ся. При світлі вуличного ліхтаря побачив у сірому
жовнірському мундирі й зеленуватому кашкеті Га-
лицьких Січових Стрільців когось невідомого. Однак,
коли постать невідомого наблизилася, Ворон пізнав
у ній Сокола.

— Чому так пізно? — спитався, виходячи із затінку.

Сокіл відкашлявся, наче хотів йому щось відповісти, але так і не сказав нічого.

— Знаєш, що я вже другу годину чекаю тут на тебе... — говорив Ворон далі. — Тебі ж ясно сказали, коли саме ти мусиш тут бути!..

— Я не можу зрозуміти, що саме думає той божевільний Дик? — озвався нарешті Сокіл. — Коли він хоче протівитися німцям, то я на це не піду...

Ворон хотів було натякнути йому про те, що коли товариші запросили його до організаційних зборів «Всенародного Визволення», так не для того, збоги він доносив про це батькові Махнові, але згадав, що цим може нашкодити загальній справі, і промовчав...

Сокіл, не чуючи на своє запитання жодної відповіді, заговорив знову:

— Бластиво, я не розумію того товариства, чи організації, яке закладає Дик... Потім, якось воно дивно виглядає з отсими сходами у вовчих норах, або, як «хлопці-махновці» кажуть, — «у чорта на задвірках»... Смішно!..

— Справа стоїть так, що треба якось зміцнити товариські зобов'язання! — переконуючи, заговорив Ворон. — Це бажання не одного тільки Дика, а й наше, загальне... Вирішено негайно взятися за працю, а тому...

Тут Ворон швидко нахилився до його вуха й пошепки сказав одне тільки слово.

— Як?! Повстання?! — скрикнув Сокіл.

— Тихо... — прошептав Ворон злісно. — Ще не скоро... Не тепер... Раніш мусимо стягти до «Всенародного Визволення», все, що здатне до чесноі й одвертої боротьби, а також нав'язати сталий зв'язок із трипільським ватажком Зеленим...

— А то ще хто такий, той Зелений?!

— Потім! — махнув Ворон рукою. — Ходім скорше!..

І не звертаючи ніякої уваги, швидко пішов попереду так, що Сокіл ледве встигав за ним. Ішли вздовж бульвара, потім вийшли на пустельний майдан, на якому в базарні дні аж кипіло людьми, далі завернули в якийсь темний провулок, вийшли за місто і пішли ледве помітною, зарослою будяками, вузькою доріжкою. Ліворуч них світився лагідними вогнями славний Січслав, а праворуч тихо шелестіли обважнілим листям

якісь дерева, яких Сокіл не пригадував собі, щоб коли-будь бачив їх...

— Куди ми йдемо? — з тривогою в голосі спитався Ворон.

— Тимчасова кватіра штабу... — дивно якось відповів той, що не можна було зрозуміти — жартує він чи серйозно каже.

Сокіл ішов, аж спотикався й незадоволено бурмотів:

— Гм... кажуть, для світлого діла і в такі чортячі закутки забралися!..

В той час Ворон раптом звернув набік і зник між деревами.

Сокіл, zostавшись сам один на глухій доріжці, відчув у собі не то жах, не то тривогу. Чорні думки, як гурма розбурханого гайвороння, налетіли на нього й придавили його собою.

— А що, як вони знають про те, що я бував у батька Махна? — молотом наче вдарило його у тім'я.

— Ой!.. — важко вирвалося з його грудей. — Це ж чорна зрада!..

В ту ж мить згадав собі, що стоїть у незнайомому місці, де легко може хтось почути крик його сумління, й заціпив зуби. Стараючися перемогти свою тривогу, зробив пару кроків у той бік, куди подався Ворон, але зразу ж наткнувся на щось біле й високе. Уважно придивившись, побачив при блідому сяйві зірок старий мармуровий надгробок.

— Значиться, це цвинтар!.. — подумав про себе й зупинився.

— Йди сюди! — почулося між деревами, і слідом за тим блиснуло світло маленького електричного ліхтарика.

Сокіл, як у сні, рушив на те світло, раз у раз спотикаючись об зарослі, старі могилки.

— Куди?... — спитався тремтючим голосом, коли тільки підійшов до Ворона.

— Сюди... — потягнув його Ворон за руку.

— Сюди... — прошептав ще раз, і, враз, посунулися кудись униз, наче в яму.

Коли протиснулися крізь вузький і темний прохід, то опинилися в просторому мурованому льоху, мотильний дух якого свідчив про те, що це був старий гробівець. Дві величезні металеві труни, що стояли ко-ло одної стіни на підвищенню, остаточно переконали

його в цьому. В кутку було щось подібне до церковного престоліка, на якому горіла воскова свічка, а на двох навхрест положених шаблях лежала якась велика книга. Ці труни, свічка і шаблі так його вразили, що він спочатку навіть не побачив, що коло самого порога сиділо декілька знайомих йому козаків, а між ними сотники — Яструб і Дик, якого він настільки ненавидів, наскільки й боявся. Коли тільки Сокіл глянув на його сухе й суворе лице, то мимоволі чогось здригнувся.

Дик помітив це і, не встаючи з місця, лагідно промовив:

— Не бійся, товаришу, не бійся!.. Надходить час, коли кожний із нас мусить викресати вогонь своєї віри так, як кремінь креше іскри!.. Врочиста присяга зміцнить нашу товариську єдність!..

— Я не думаю, щоби присяга могла щось значити, коли... — пошепки майже почав було говорити Сокіл, але глянув на Дика й замовк.

Той стояв перед ним з блідим лицем і палаючими очима, як дух помсти, і тільки мірив його гострим поглядом.

— Так! — промовив твердим і жорстоким голо-
сом. — Присяга має щось значити для тих, що відчувають потребу слухати свого сумління!.. Зібрались ми сюди саме для того, щоби перевірити твоє сумління й переконатися в дійсності твоєї віри, а тому й присягнеш!..

— Так, так!.. — озвалися й інші. — Товариш Сокіл мусить присягнути і тільки тоді зможе стати справжнім членом нашого товариства!..

Сокіл безпорадно озирнувся навколо себе:

— Невже не вірите?!

— Віримо! — сказав на те Дик. — Віримо в те, що то неправда, начебто ти маєш якісь таємні справи з гуляй-пільським «батьком»...

— Так, це неправда! — дрижучим голосом промовив Сокіл.

Дик з гіркою усмішкою хитнув головою:

— Так!..

— Справа народна дорожче всього!.. — видавив зі своїх грудей Сокіл, намагаючись бути спокійним.

— Так!.. — ще раз сказав Дик. — Справа народна дорожче всього, і народ не прощає тих, що в найтяжчий час борні зраджують його!..

— Ніколи і ніде! — вже сміливіше озвався Сокіл.
— Ну, а для того, — показав Дик рукою в бік престоліка, — стань на коліна і присягни!..

— Як же я маю присягати?..

— Стань, а я скажу тобі!..

Сокіл, хитаючися, наче п'яний, помалу підійшов до століка і вклякнув. Усі встали на ноги, а Дик вийняв з кишені малесеньку книжечку і проговорив:

— Слухай і проказуй за мною!

— Слухаю... — прошелестіла під склепінням гробівця відповідь Сокола.

Дик озирнувся по всіх присутніх і зачав проказувати слова присяги:

«Присягаю на честь і совість перед небом і землею і всім трудящим українським народом, що совісно, вірно й достойно буду сповняти обов'язки революційного жовніра-повстанця, що в міру своїх сил і здатності буду боротися за визволення свого народу аж до того часу, заки він не стане вільним на своїй землі!»

Присягаю, що навіть найліпшому приятелю, котрий не належить до товариства, про ніщо не згадаю і що ні тюрма, ні муки не змусять мене зрадити своїх товаришів, за котрих візьму на себе вину перед суворим ворожим судом!

*Присягаю, що ні голод, ні погрози смерті не при-
неволять мене занехати боротьби за волю свого народу! Мушу чинити й так мусить бути!..»*

— Так мусить бути! — озвалися присутні.

Сокіл підвівся, поцілував шаблю і повернувся лицем до товаришів. Був блідий, як мертв'як, не можучи вимовити ні одного слова.

— Ти присягнув, товаришу! — сказав до нього Дик. — Тепер треба тобі знати, що який би не був жереб твій, ти мусиш його сповнити!..

— Слухаю... — промовив Сокіл і зблід ще більше.

Дик з хвилину дивився у його лице, а потім повернувся до товаришів і сказав:

— Отже, із Соколом скінчено! На сьогодні досить! Післязавтра обговоримо нашу діяльність на селах. Збори тут!..

— Гаразд! — промовили товариші і стали поодиноці виходити із гробівця.

Ворон, підійшовши до Дика, запитався:

— А як же із зброєю?

— Трохи сюди, а решту на села! — відповів Дик. — Як прийде час, то щоб усе було на своєму місці!.. Ворон ще хвилину щось думав, а потім глянув на Сокола, який усе ще стояв нерухомо, і сказав йому:

— Може, підем уже?

— Куди?! — як зі сну прокинувся той.

— Таж додому!..

— Ні! — раптом озвався Дик. — Товариш Сокіл на хвилинку зостанеться зі мною!

Ворон вклонився і мовчки вийшов із гробівця. Дик прислухався, заки не затихли його кроки, а тоді підійшов до Сокола, взяв його за обидві руки й допитливо подивився йому в очі.

— Ну, як себе почуваєш, товаришу?

— Нічого собі... — заїкаючися, відповів Сокіл, чуючи на собі допитливий погляд голови товариства.

— Я все знаю... — помалу якось, затримуючися на кожному слові, заговорив Дик. — Знаю ті стежки, якими ти ходив на стежі із Великого Лугу... Знаю, що саме говорив ти тієї ночі, як гуляйпільський «батько» бавився картами з положеними німецькими офіцерами, а тому доручаю тобі подавати мені всі відомості... Пам'ятай це і не думай грішити, бо нарід не прощає зрадників!..

Сокіл захитався, і з його грудей вирвався важкий стогін.

— Я знаю, — продовжував Дик, міцно тримаючи його за плече, — ти кохаєш Орису і задля неї зрадив колись самого Махна, а тепер пробував зрадити і нас... Але кажу тобі, що ти її ніколи вже не будеш бачити, якщо хоч на один крок поступишся від присяги... Сьогодні вона виїхала із Григоренком в одне, тільки мені відоме, певне місце... Працюючи сумлінно, ти зможеш бачитися з нею, бо я пошлатиму з тобою до Григоренка вісти... Коли ж праця твоя буде правдива, то я певен, що заслужиш на її увагу, бо знаю сам, — Григоренка вона не любить, лише захоплена його ділами...

— Товаришу! Як дякувати тобі?! — зворушено скрикнув Сокіл.

— Служи загальній справі і все гаразд буде! — суворо якось сказав Дик. — Ну, а тепер іди й роби, що сказано!..

— Гаразд! — відповів Сокіл і покійно пішов до виходу.

Йдучи темним проходом із гробівця, пригадав собі, що й справді Орисі тут уже немає і що вона їхала вечірним присмерком на візку в напрямі залізничної станції. Жаль стиснув його серце, чому не звернув увагу на ту паню, яка сиділа поруч високого й трохи сутуловатого пана, на такому дешевенькому фіякрі, що навіть не можна було б подумати, щоб то якраз були вони.

— Якби я знав, що вона, то не спішився б до того дурного Ворона, а летів би слідом за нею... — на вернулася думка, але в той же час несподівано прошептав: — Тож для загального добра...

Вийшов на двір і здивувався:

— Невже день?!..

Сонце тільки що починало сходити, і весь схід неба визолотився його яскравим промінням. Не пам'ятаючи себе, вибіг із цвинтаря на доріжку й через хвилину опинився на широкому просторі. Перед ним, як намальований чарівним малярем, розлігся дивно-прекрасний захоплюючий Дніпро. Сонце було ще десь за смарагдовими береговими скелями, а хвилі вже переливалися самошвітами, наче велетенська весел-переливалися серед безмежних зелених луків. Тихо ка тремтіла серед безмежних золотий кружок, — й спокійно викотився із-за скель золотий кружок, — і враз пропали між скелями всі примарливі тіни ночі й розгорнулася у широчінь і далечінь блакитна риза небес, вистеляючи нею далекі затуманені обрії степів...

Вибіг крутий берег Дніпра і вражено спинився. Ніколи ще не бачив його таким чудово-гарним і ні одного разу не помічав, щоби маленькі човни-рибалок здавалися такими жвакими й життєрадісними.

Згадався чогось Великий Луг, де також були такі самі човни, на яких тепер розгулюють по болотах завзяті «хлопці-махновці», нетерпляче чекаючи його повороту, щоби знати, — як саме мають до козаків братися, але...

— Моя Орису любя! — виривалося раптом із його грудей болючим криком огненне жадання й розсипалося спраглою луною по золотих хвилях Дніпра.

І коли тільки затихла луна його голосу, як уся істота до мозку й кісток перейнялася чуттям чогось нового й невідомого... Щось могутнє схопило його в свої обійми, і він безвладно віддався йому... З німим здивованням почув своє власне ридання, крізь яке чулося суворе й невблаганне — «Нарід ніколи не прощає тих, що в найважніший час борні зраджують його»...

— Ой, ніколи!.. Ніколи!.. — стонав і чув, як у глибині грудей росла й зростала якась дивна сила, якийсь дух бентежний...

*Кінець
першої частини*

Частина друга

СВАВІЛЬНА СИЛА

I

Златно-криваве сонце величезною вогненною кулею втискалося в товщу опалених хмар, що гострим хребтом казкових гір загороджували весь захід, а від того в полях було душно, аж млосно.

Густе повітря пахтіло гострим духом сухого чебрецю та дикого ромену, а в темно-синіх просах розпучливо якимось підподьомкали перепели.

Сокіл тихо плентався вузькою польовою дорогою і з надзвичайною приємністю вдихав у себе той гострий дух піль, що здавався духом самого чорнозему. Йдучи, не хотів навіть згадувати про те, що саме кинуло його на цю незнайому дорогу, але думи самі поверталися туди, де пломенів своєю вірою очайдушний Дик і де бунтувався своїм жорінням завзятуший «батько».

І коли тільки ці думи починали облягати мозок, як він усіма силами старався відігнати їх, і так звернув увагу на невеличкий яроч, що тягся вздовж дороги. Маючи намір відпочити трохи, завернув до того яру, але коли тільки зробив пару кроків, як побачив трупа якогось чоловіка, від якого з хижим криканням знявся чорний гайворон. Придивляючися, побачив по одежі, що це був один із тих, що називали себе «Вільними Козаками» й пішли у польові простори, щоби витворити там вічну легенду про те, як бринів понад світами український світанок.

Зацікавлений, зробив ще крок і так застиг: замість очей глянули на нього дві чорних ями, з яких сочилася на молоде лице якась огидна слизь, а із розпоротого живота здіймався отруйливий сморід.

Непритомний майже, вибіг назад на дорогу, але у той же час почув, як тривожно затрясся весь, а із його вуст само собою вирвалося передчуттєве:

стільки своїм зухвалим виглядом, скільки новісенькою «вільно-козацькою» одежею та ще кривою шаблею при боці, за держало якої тримався обома руками.

Розставивши широко ноги, став серед дороги і, заплітаючи язиком, пробелькотав:

— Кого ведеш, Занозо?

— Відійди, Перепичко! — озвався провозатий. — Хіба ж ти не бачиш, що свій?

— Який же він свій, коли пика панська! — загаласував Перепичка.

— Слухай, Перепичко! — поважно заговорив провозатий. — Не говори ти чорт батька зна що, бо я з ним аж до самого отамана йду...

— Агов, дурню! — регочучися, крикнув Перепичка. — Таж це я тільки жартую собі, а до отамана й справді нема чого йти!

— Чому?... — розгублено спитався провозатий.

— Тому, що він у своєї любові вчительки засідає! — сказав Перепичка.

— Що ж тоді?... — ще більш розгубився провозатий.

— Веди його до мене і більш нічого! — гукнув Перепичка і, схопивши Сокола за руку, потяг за собою.

В хаті, де опинився Сокіл, господарював Перепичка. Рішучим голосом коменданта давав свої розпорядження, а чотири його товариші, що були у хаті, і провозатий дядько метушливо виконували найменшу дрібницю. Навіть молодичка, що поралася коло печі, стала жвавішою й запопадливо упадала коло нього. Правда, вона сют-тут «кидала оком» і на Сокола, але, очевидно, її більше цікавила його міська одежа, ніж він сам.

Скоро тільки молодичка прибрала на столі, як враз з'явилася здоровенна пляшка самогону й декілька полумисків із печеними курчатами, і вся «кумпанія» засіла за стіл. Спочатку мовчали й тільки частувалися, потім стали частуватися й говорити, а ще потім стали вже просто пити й просто веселитися.

— Не був би я Перепичкою, якби не докінчив колибудь жидівської сотні! — голосно кричав Перепичка. — Маю вже дев'ятьдесят і два, але вісім ніяк не хватає! Сьогодні вже й самому отаманові сказав, що мушу закінчити, але він тільки розкричався... «Ти, — каже, — всю мою справу губиш!»... Ну, а як сказати по правді, так він сам себе губить... Привіз до школи

якусь не то панянку, не то жидівку, посадив її там, як учительку, та й слухається, що вона йому каже... А вона, чорти б з неї дерли шкіру, аж дріжить над тими жидами...

— А так, так! — притакнув хтось із його товаришів. — Наш отаман коли не жид, так жидівський пахолок!..

— А хто ж це ваш отаман? — спитався Сокіл.

— Гм... — хитро всміхнувся Перепичка. — Це не так легко зразу зробити... Бачите, він себе Дніпренком називає, але насправжки, так — хе-хе-хе...

— А хто ж саме?... — цікаво схилився до нього Сокіл. — Хто?...

Перепичка, не перестаючи хехекати, підсунувся ближче і швидко прошепотав:

— Наш отаман — отаман Григоренко, а ота вчителька, то та Оріся, що колись із батьком Махном була...

— Як так?! — схопився Сокіл. — Чого ж вони тут?..

— Тихо..., — зашепотів Перепичка. — Не все можна розбалакувати... Давайте краще заспіваємо!..

Повернувся до молодички:

— А ну заводь, Секлето!..

Молодичка ніяково всміхнулася, а потім, узявши за кінчик свого фартуха, сумно-мелодійним голосом затягнула:

Ой, одна я, одна,
Як билинька в полі...

Скрипучі голоси безладно підхопили:

Та не дав мені Бог —
Ані щастя, ні долі...

Чудова пісня вже на другому «куплеті» стала неможливою. Перепичка й його товариші неохоче підтягали, бо, як видно, то ця глибоко сумна мелодія була зовсім не для них. — Їх загартоване суворими змаганнями серце вимагало стисло-короткого, гострого ритму, в такт якого можна було б твердо тупнути ногою, або — вдарити кулаком по столу так, щоб аж чарки порохом порозсипалися...

Сокіл сидів, слухав і думав про того невідомого, з чорними ямами замість очей, про Розп'ятого на придорожньому хресті, що коло села, але всі ці думи уступалися перед найбільш настирливою.

— Значиться, Дик добре знав, що робив, коли по-
силав на це село? — десятий раз наверталася одна
і та сама думка. — Гадав, що тут ще раз візьмуть мене
під добре око і так уже напевне буду їм слухняний...
Однак не буде цього... не буде...

— А то ще оті галичаки співають у Січеславі! —
загаласував на всю хату Перепичка.

— Ну, так зачинай!.. Зачинай!.. — закричали това-
риші.

Перепичка вихилив чарку самогону, кахикнув і за-
тягнув:

Не пора, не пора, не пора...

Заноза й товариші завзято переглянулися й голосно
підхопили. Співали довго, голосно й безладно, а коли
скінчили, то Перепичка врочисто вірік:

— Це, щоб ви знали, настояща галичанська пісня!..
Так, товариші, всі галичаки співають!.. Тільки, от, во-
ни також, як жиди...

— Чому ви так думаєте? — спитався Сокіл.

— Знаю їх! — відповів Перепичка.

— Звідки ж ви їх можете знати? — допитувався
Сокіл.

— Та, бачите, я колись у Радзивиліві в погранич-
ному війську був і не раз мав собі справу з тими, що
всякий крам переносили через границю... Тоді, бачите,
я й спостеріг собі їх...

— Але ж то були всього лише пачкарі які-не-
будь!.. — озвався Сокіл.

— Ну, того вже я не знаю!.. — розвів Перепичка
руками. — Але знаю добре, що всі галичаки, так не
наші люди, щоби так, значиться, випити та заспівати.

В той час молодичка поставила на стіл повну макіт-
ру вареників із сиром, і чарка знову пішла навколо
стола.

Перепичка весело підморгнув до Сокола:

— Правда ж, що не зла молодичка!..

— О, безперечно! — згодився Сокіл. — Тільки, як-
то це ви привабили її до себе?..

— Х-хе... — всміхнувся той. — Тут недалеко я ще
й другу маю... Та ще дівка навіть, а ця так собі... Добра
солом'яна вдовиця... Чоловік її десь із червоними по-
волікся...

— Гм... однак ви досить зручно прилаштували-
ся... — підморгнув до нього Сокіл.

— Ех! — зневажливо якимось махнув Перепичка ру-
кою. — Яке там у біса прилаштовування!.. Отак собі!..
От, якби так легко гроші було здобувати, як це мати,
а то...

Ще раз махнув рукою і додав:

— Он, як у Махна, так ще не так живеться!..

— А ви, може, знаєте його? — цікаво запитався
Сокіл і в той же час почув, як щось ніби впало у серці.

— Знаю чи не знаю, але можу знати!.. — п'яно ска-
зав Перепичка і, обпершись на плече Сокола, проці-
див: — Тут, бачите, приходять від цього... Цікаві,
бачите, на ту жидівку, щоб вивідати...

— Не може бути?.. — шепотом запитався Сокіл,
чуючи, що хвилюється.

— Так! — хитнув головою Перепичка. — Хочуть
вивідати, але чорта два, бо я самому Дикові дав слово
не зрадити.

— Так ви й Дика знаєте? — спитався Сокіл одними
вустами.

— А чому б я його не знав, як тепер усі накази від
нього?! — озвався Перепичка і, повернувшись до
своїх товаришів, гукнув:

— А тепер музику!.. Погуляємо!.. О-го-го!
Заноза, у своїх вибієчатих штанах та полотняній
сорочці, велетенським гусакм схопився з місця, дис-
тав із-за образа «тамбовську» гармонію і вискочив на
середину хати.

— Грай!.. — крикнув Перепичка.
Заноза поклав клавішами й «зашкварив» скажено-
го гопака. Перепичка схопив молодичку й божевільно
закрутився з нею. Вистукаючи закаблукми, що аж
земля гула, він безупинно приспівував одне і те са-
ме: — «Грай, музику, бо ти звик!.. Грай, музику, бо
ти звик!..» Молодичка ходила пишною павою, а її високі
груди неспокійно хвилювали барвисто вишиту сороч-
ку й дрібно-дрібно брязчали разками важкого намиста...

І саме тоді, як Перепичка пішов «навприсюди» та
в долоні, на селі залунав голос гвалтового дзвона.
На мить у хаті стало так тихо, що було чути цвірко-
тіння коло печі, а потім почувся за вікном захехеканий
голос:

— Збирайтеся!.. кажуть, хтось такий на село на-
ступає!

Перепичка й товариші схопилися за рушниці й ки-
нулися з хати.

Вже на ходу Перепичка затримав Сокола і шепнув:
— А ви на ніч до палацу йдіть... Спитайтесь старого Янка, що управителем... Скажете, що зі штабу, бо якщо це німці або сердюки, так безпечніше буде...

Коли він вийшов, то молодичка швидко загасила світло і, взявши його за руку, повела із хати. Вивівши за ворота, показала кудись у темінь вулиці і сказала:

— Як отак просто, то прийдете до греблі, а як перейдете греблю, то буде брама панського саду, в якому й сам палац стоїть...

Сказала і зникла, а він, заставшись самотою, почув себе так, як коло хреста.

— Гм..., — всміхнувся безглуздо. — Він на придорожньому хресті, той у придорожньому яру, а я на самій дорозі... Чи ж не однаково це?..

— О, ні! — озвалось щось із душі. — Він — усе, той — щось, а ти — ніщо... Хочеш чогось, так будь чимсь, але раніш, ніж ним бути, придбай щось від сили народу!..

— Якого народу? — заперечував мозок. — Чи не того, що витворює таких Перепичок, що дораховуються «жидівської сотні»? ...Брехня все!.. Брехня!.. Правдою є тільки те, що кохаю!.. кохаю, а тому мушу боротися!.. Мушу, хоч бажаю спокою!.. Отже, що робить?.. Куди мені тепер?.. Махно, Григоренко й палац!.. Розпуття!.. Справжнє розпуття!..

Щось міцно-міцно стисло за горло й спиною віддих.

— Плювати!.. — вирвалося несподівано і тоді, підбігши майже, пішов темною сільською вулицею.

Переходячи греблю, думав:

— Тож так збожеволіти можна...

Але ця думка зникла, як тільки вийшов на алею парку й побачив у нижчому поверсі палацу освітлене вікно. Тоді збудилася тривога, а ту тривогу, здавалося, викликав глухий шум темно-синіх ялин, що стояли навколо палацу.

Підійшовши до освітленого вікна, обережно постукав і став прислухатися. Світло у вікні згасло, і тоді за дверми ганку почулося тихе шамотіння і скрипучий голос:

— Хто там?..

— Зі штабу..., — озвався Сокіл, згадавши, що сказав йому Перепичка.

— А-а-а..., — почулося не то радісне, не то злякане, і двері відчинилися.

Мовчки увійшли до якоїсь маленької кімнати, і тут, при світлі воскової свічки, Сокіл побачив перед собою довгого, худого, виснаженого старця.

— Ви пан Янко? — спитався.

— Так!.. Я управитель..., — відповів той.

— Меңе спровадили до вас, щоб я переночував у вас, — сказав Сокіл.

— Сідайте! — показав Янко на стілець і сам сів.

— Що то за дзвін на селі? — спитався по павзі.

— Н-не знаю..., — озвався Сокіл, — кажуть, начебто якесь військо надходить... козаки назустріч пішли...

— Повтікають!... — байдуже, але впевнено сказав Янко. — Повтікають!..

— Чому ви так думаєте? — спитався Сокіл.

— Знаю їх..., — заговорив Янко. — Це все заможники, так за господарства побоюються... Воляють, як що до чого, заплатити, ніж головою наложити...

— Але ж ви забуваєте, що це ж «вільнокозацька» організація, яка вже не раз себе показала!.. — спалахнув Сокіл.

— Романтика, пане!.. — всміхнувся Янко. — Інтелігентщина все, а селянська маса того не знає і не хоче знати...

— Як то не хоче знати, коли бере в руки зброю?! — схопився Сокіл.

— Ви, певне, один із тих, що муштрують його, коли так запалюється? — спокійно глянув на нього Янко. — Був час, що й я муштрував... Колись навіть сам і своїм коштом школу їм збудував, але тепер із того всього батько Махно вийшов... От кажуть, що як не виберуся, то самі викинуть... З димом усе пустять...

— Ну, а що ж тоді цей отаман, що сидить тут?.. — спитався Сокіл.

Янко знизав плечима:

— Сидить, заки сидиться... Потім утече, як треба буде, бо кажуть вам, що то все заможні господарі і як що до чого, то...

В той час десь із боку села почувся якийсь не то крик, не то голос, який за хвилю злився в один глухий шум і так став наближатися.

Янко зблід і затих, а Сокіл підійшов до вікна. Шибки зайшли холодною росою, як уосени, через що важко було побачити щось. Хотів відчинити кватирку, але Янко зупинив його.

— Ходім на двір... — сказав тихо.

Вийшли на ганок і стали тривожно прислухатися.
— Що б це могло бути? — замислено промовив Сокіл.

— Махновці... — прошепстала відповідь Яна. — Це тільки вони так можуть... Тим більше, що оті погрози...

Сокіл задерев'янів:

— Махновці, кажете?..

Янко мовчки хитнув головою.

Сокіл здригнувся й почув себе так, як то було з ним колись у лісі Гаркуші...

Гуки й перегуки чулися вже коло самого парку, і враз по-тій алеї, якою він щойно йшов, заворушилося якесь многоголосне страховище, яке кричало всіми голосами божевілля...

Раптом від того страховища відокремилася якась зігнута постать, яка швидко підкотилася аж до самого ганку і крикнула:

— Стережіться, пани!..

Шумуюча юрба завилала:

— Махно йде!.. Махно!..

Сокіл напружено збирався з думками, і коли юрба підкотила ще ближче, зробив крок вперед і голосно закричав:

— Стійте, товариші!.. Стійте!.. Послухайте доброго слова!..

Крикливий шум притих, і почулося несміле:

— Тихо!.. Якийсь горатель*...

— Товариші селяне! — заговорив Сокіл. — Ви напевне ще не забули тих проклятих часів, коли над мужицькою головою вічно свистали панські бичі і коли мужик не мав ніде ніякого права, але тепер, коли маємо змогу визволитися, ми не повинні нищити те, що може бути нашим і що тепер ще не є наше!..

Але враз пожитнувся й замовк. Величезний камінь глухо вдарив в його груди й важко покотився по східцях.

— Що ж це таке? — прошептав.

— Геть!.. — заревіла юрба. — Досить уже з нас тих казок, що нам говорили!.. Досить уже нам терпіти!.. Самі знаємо!..

Янко скрикнув і, закривши лице долонями, побіг у палацовий коритар, де й заховався десь. Сокіл несві-

* «Горатель» — «оратор», як називали в перші часи революції всяких агітаторів.

димо кинувся слідом за ним, але чиїсь дужі руки схопили його пополювині й кинули в чорні кущі акації. На мить страшний регіт оглушив його, але коли стямився, то першою його думкою було — бігти й рятувати Янка. Тоді кинувся просто в шумуючу юрбу і став щось кричати, як раптом перед ним, наче із землі, виріс матрос Щуць.

— Сокіл?! — здивовано скрикнув Щуць. — Звідки ж це ти тут?!..

Сокіл, поспішаючи, став було щось говорити про Янка, але той тільки зареготався:

— Ну, братухо, то вже пропало!..

— Як так? — метнувся Сокіл.

— Подивися... — кивнув той головою у напрямі палацу. Сокіл глянув і побачив, як величезні полотна пожежі простягалися ген-ген понад темно-кривавими гостряками ялин, а густий дим буряними хвилями котився низом і забивав дихання. Стояти так далі було неможливо, але не міг також рушитися з місця, де стрівся зі Щуцем.

— Ото йому карники! — почув, повний злорадства, голос Щуця.

— Які карники? — спитався Сокіл.

— А ти, братухо, не знаєш, що цей старий щур більше місяця гетьманських сердюків тримав, щоби громаді цьогорічного врожаю не дати, над яким вона сама працювала?..

— Та ж то не сердюки! — скрикнув Сокіл.

— А хто ж такий? — видивився Щуць.

— Григоренко... — бовкнув Сокіл і тут же закусив уста, жалкуючи сказаного.

— Григоренко?! — ще більше видивився на нього Щуць.

— Напевно не знаю, бо не бачив, але чув, що нібито й він... — озвався Сокіл збентежено. — Але «вільні козаки» цілком певно...

— Гм... — замислився Щуць. — Значиться, бітк... Розумію... — Потім усміхнувся й гостро глянув Соколові у вічі: — І ти також нічого собі птах!.. З Григоренком нюхаєшся, а до нас навіть носа не хочеш тепер показувати!..

— Як же я можу, коли ви сьогодні тут, а завтра там, що годі й на слід упасти?!.. — сказав Сокіл, заїкаючися.

— Ну, нічого! — плеснув його Щуць по плечу. — Тепер я тебе сам притягну, а то батько вже й сердиться починає...

В Сокола аж мурашки пішли поза шкірою, але стався бути спокійним.

— А де тепер батько? — спитався зацікавлено.

— Там, де колись Григоренка, прогавили...

— Як?!.. У Великому Лузі, може?..

— Т-ак... — протягнув Щуць, щось думаючи. — Там тепер найзахисніше...

— Що ж, він там весь час сидить? — допитувався Сокіл.

— Чекай! — зупинив Щуць понуро, все ще думаючи. — Якщо то й справді був Григоренко, так мусимо негайно забиратися... нас тут мало, а пилипівчани вже й самі якось справляться...

Повернувся й пішов у напрямі паркової брами, а Сокіл, завагавшись трохи, сліпо рушив слідом за ним. Уже в самій брамі стрінула їх п'яна юрба чоловіків та жінок, які, дико танцюючи, виводили сороміцьку пісню, слова якої, здавалося, підхоплювало на свої крила чорне гайвороння, що з голосним криком метушилося вгорі і поспішно розносило по своїх задимлених гніздах.

За брамою виднівся сумний ранок першого осіннього дня й довга валка возів на греблі, що сунулася по рештці панського майна. Між возами, як цигани на кінській торговиці, жваво ввихалося декілько «хлопців-махновців», які зразу ж прилучилися до Щуця і разом із ним пішли через греблю.

Юрба пилипівчан, що товпилися між возами, так заступила дорогу, що Щуць, не витримавши, крикнув:

— Гей, ви!.. З дороги, тупорилі!..

Юрба швидко розступилася, і в той саме час хтось такий загаласував:

— Чи бачите он того, що вночі надгробне казання хотів нам казати?!..

— У-тю!.. У-тю!.. — закричала юрба.

Щуць, не повертаючи голови, штовхнув Сокола ліктем у бік:

— Чуєш?.. Це ж вони до тебе так!..

Сокіл мовчки старався йти поруч нього, а сам слухав, як грізною пересторогою звучали у глибині душі слова Дика: «Нарід ніколи не прощає...»

Тепер він уже ясно бачив, що його чекає, коли тільки не стане на однім якимсь боці, але його думи блукали десь там, де тепер могла мандрувати Оріся, а від того темніло в очах і згиналися ноги.

За селом, минаючи вже придорожній хрест із знайомим Розп'яттям, пробудився. Став і здивовано поглянув на це чудне село. Там, де темніли дерева панського парку, докінчували свій шалений танець вогняні велетні, а над сірою масою солом'яних стріх курився жертовний дим божевільного свята пилипівчанців...

Увагу його звернула низка натачанок, що вихром вилетіла із села й летіла просто до них.

— На місця! — гостро скомандував Щуць.

Всі в одну мить опинилися на натачанках, а Сокіл сів там, де показав Щуць, і в широких полях тільки курява встала...

Сидячи поруч Щуця, Сокіл весь час задихався від пилу в той час, як мозок палили дві вогненних думи:

— О, тепер уже ти матимеш що розповісти тому очайдушному Дикові!..

— Так, так!.. — Але що ти ще скажеш завзятушому батькові?..

І слухаючи змінного голосу цих думок, чув себе безнадійно заплутаним у те павутиння, яке виплуталося навколо нього з його власного чуття до Орісі і яке позбавило його решти власної волі, без чого вже не міг змагатися навіть із собою. — Чув лише, як скажено гули натачанки, як тікали кудись польові простори, як виринали на обріях села і як важко дихали широкі груди ситого чорнозему...

II

... Одні, що змагалися, часто казали: «Така друга осінь революції...» Другі, що ховалися, тільки сжимали: «Що то ще буде?.. Що буде?..»

А були й такі, що хиталися між першими й другими, а через те Дик не міг дати ради.

Ось уже цілий тиждень, як покликані ним до діла організації «Всенароднього визволення», під головною командою Григоренка, звільнили Січеслав від гетьманських «сердюків» та їх німецьких «союзників», але спокою й ладу не було ще й досі.

Що не день, так і нові вісти про якісь «небезпеки», які виходили з невиразної маси тих, що хиталися, і так жали тих, що ховалися, і непокоїли тих, що змагалися...

Говорили щось про Махна, і Дик аж у голову заходив, стараючися вивідати місце його перебування, але все було даремним.

Навіть ті, кого посилав до Великого Лугу, приносили йому самі суперечливі відомості, що не тільки що нічого не з'ясовували, а ще більше заплутували.

Передчуваючи якусь несподіванку, що межувала із небезпекою, Дик уживав усіх засобів, аби зміцнити власні сили і бути все готовим, як у той же час шалюча радість перемоги його козаків переходила в дику гульню, що межувала зі сваволею...

Григоренко, як «отаман», писав наказ за наказом, але на мешканців міста значно більше враження справляли неясні чутки про червоних, які нібито знову заворушилися десь на Слобожанщині, чого без певних вказівок Центрального Революційного уряду не можна було заперечити.

Загадково-дивне враження справляв на Дика сотник Сокіл, який блідою тінню блукав між козаками своєї сотні і щось перешіптувався з ними. Однак, як тільки Дик не старався довідатися від них про зміст тих перешіптувань, але все не вдавалося. Пригадуючи собі, як-то довго він перебував у таборі «батька» Махна і як-то мало дав чогось дійсно корисного, міг лише хіба догадуватися, що із Соколом справді «непевне щось...»

Занепокоєний цим, вирішив поговорити з Григоренком, але коли тільки натякнув, як той ще більш занепокоївся.

— Ви вважайте! — сказав. — Вважайте, але Сокола не чіпайте... Хто знає, що то ще може бути, а коли ми самі між собою щось таке почнемо, так тоді годі вже щось нам робити...

Дик розвів руками:

— Всякий боляк на живому тілі завжди зрізується!..

— Розумію! — сказав Григоренко. — Але ви, все ж таки, тільки вважайте!..

З того часу Дик став ще більш мовчазний, як був до того, бо побачив, що в присутності Григоренка нічого не зможе зробити із Соколом, а відкривати йому дійсну причину не хотілося через те, щоб не турбувати тим Орісі. Цю причину мав викрити щойно в якомусь надзвичайному випадку.

Тим часом низи гомоніли й гомоніли, вже як перед самим Різдом, коли з далекого Києва надійшла вістка про те, що «вороги зметені з цілої України» і що «оголошено вибори Всенародньої Ради», яка «дасть лад і порядок», — Січесдав виром вирував...

Дик чуйно прислухався до того всього і чув скритий голос тривоги, яка ховалася за кожним рогом будинку, визирала із кожної брами й ховалася у кожному шинку, але якої ніяк не можна було зловити...

І от, одного разу вона сама прийшла до нього, і тоді йому ясно все стало, але було уже пізно... Дуже пізно... Саме тоді, як зайшов якимось вечером відвідати свого давнього приятеля, старого Аврума.

Коли тільки зайшов, так той аж кинувся до нього.

— Скажіть мені, чим ми, жида, так важко завинили, що нас хочуть бити?! — спитався тремтячим голосом.

— Що ви, Авруме?! — здивовано озвався Дик. — Хто вас хоче бити?! Б'ють лише тих, що віками гнобили, а не тих, що віками самі були гноблені!..

Аврум тільки головою похитав:

— Не гнівайтесь, що скажу... Скажу, що то ваші козаки... Може, навіть, ще й цієї ночі!..

— Звідки це все? — занепокоєно вже спитався Дик.

— О, жида знають! — зітхнув Аврум. — Жида все знають!.. Навіть те, що Оріся, яка нібито отаманова жінка, — зовсім не жінка... Вона вихрестка, а через те й станеться...

— Не розумію... — розгублено протягнув Дик. — Чому через неї?..

— А пан сотник ще й питають? — докірливо глянув на нього Аврум, — пан сотник питають, ніби не знають, що пан сотник Сокіл уже до Махна пішов, щоби разом із ним...

— Стійте! — гостро скрикнув Дик, і заанімів.

Сива голова Аврума глибоко пірнула між сухі плечі, а довга біла борода рвучко здригалась на грудях.

— Чекайте! — лагідно вже промовив Дик. — Не плачте... краще сядьте та розкажіть, що знаєте, а тоді й я буду знати, з чого починати...

Аврум ломав руки:

— Але я так прошу вас!.. Так прошу вас допомогти мені зберегти мою Сару!.. Зберегти мою доньку єдину!..

— Добре!.. Добре!.. — заспокоював його Дик. —

Ось я піду собі, а ви спіть і нічого не бійтеся!..

— Так, так... — плачучи, приказував старий Аврум. — Ви підете, а ми собі загинемо, як гинуло багато з наших...

— Але ж кажу, не бійтеся!..

На якусь мить не стало слів і стала тиша. На столі несміло якимось потріскував гніт свічки, й нерівне полу-

м'я ганяло по кутах понурі тіни. Стеля, здавалося, вигиналася під непомірною вагою тривожних шелестів, і в тім почувся десь якийсь пронизливий крик і щось страшне залопотіло в зачинені віконниці хат. Аврум скрикнув і прожогом київся до «ванькірця», де була Сара, а Дик вибіг на вулицю і зразу ж наче у пекло вскочив.

Перед його очима гордо здіймалося вгору криваво-червоне полум'я пожежі, а на вузьких вулицях скаженіли тисячі сірих потвор.

Десь тріщали й ломилися двері, десь жалібно дзвеніло скло у вікнах, а ще десь пронизливо зойкали жінки й голосили діти...

Високо, десь аж під самим небом, повис останній звук гвалтового дзвона і так вив на одній ноті, наче хотів прозвучати кудись у нетрі темних віків і сповістити їх про складний зміст нової легенди славного Січеслава...

Дик не їняв собі віри, що бачить дійсність, але якісь зігнуті постаті, які пробігли повз нього з оберемками жіночої білизни, змусили його прокинутися.

Вихопивши шаблю, київся за ними, але наглий крик поза плечима зразу ж звернув його назад. Серединою вулиці котило щось розхрістано-галасливе.

— Стій! — крикнув, заміряючися шаблею, але його схопили десятки міцних рук і підняли вгору.

— Хай живе! — залунало. — Хай живе!..

— Опам'ятайтесь! — кричав до них, але вони не чули його.

Бачив, що нема іншого рятунку, як той, щоб якнайскорше дістатися до своєї сотні й тоді впробувати щось робити.

Вирвавшись якось із рук юрби, що вважала його своїм проводирем, київся до штабу.

Помешкання штабу гуло й гомоніло. Охоронна сотня, під проводом Орісі, налагоджувала кулемети, отаман давав Яструбові якісь розпорядження, а Ворон, задихавшись, стягав звідкись якихсь селян і ставив їх коло вікон з наладованими рушницями.

— Чули?! — крикнула Оріся, побачивши Дика. — Адже ж майже всі наші козаки збунтувалися!..

— Дякую за повідомлення! — різко київ Дик.

— Ах, це ви?! — повернувся до нього Григоренко.

— Так, це я! — так же різко озвався Дик. — Але де Сокіл?..

— Сокіл?!.. — широко розкрив Григоренко очі. — А й справді!.. Де ж це він міг би бути?..

— Так, ось вам за те, що не слухали мене! — крикнув Дик. — Погром — справа Сокола, а він сам до Махна втік, коли хочете знати!..

— До Махна?!.. — скрикнула Оріся, блідніючи.

— Слухайте!.. — благально якось звернувся Григоренко до Дика. — Робіть, що тільки можете, але припиніть це все!.. Розженіть!.. Розбийте!..

— Добре! — сказав Дик. — Спробую це зробити своєю сотнею, але при тій умові, коли ви утримаєтеся в помешканні штабу...

— Постараємось!.. — почувалася тверда відповідь охоронної сотні, серед якої стояла Оріся.

Дик глянув і побачив, що ще не все пропало, й побіг до своєї сотні, що була вже готова і ждала команди.

Цілу ніч шаліла погромна буря і тільки під ранок стала затихати. Кидаючися зі своєю сотнею в саму гущу погромних юрб, Дик весь час думав про старого Аврума та його доньку, але не міг туди завернути.

І тільки тоді, коли місто затихло й коли стомлена сотня пішла спочивати, він подався до знайомого провулка. На вузьких пішеходах виднілися столи, стільці та побиті дзеркала, а між тим усім жевріли криваві плями.

Хата Аврума була відчинена, а в хаті все перевернено, але ні Аврума, ні його доньки не було видно.

— Певне, десь у рабина заховалися... — подумав, згадавши собі кремезний будинок божниці, який єдиний захистився від погромної хвилі.

Вийшов із хати й завернув за ріг провулка, на місцький бульвар, де була божниця, але враз став перед якимсь невеличким пам'ятником, на чорному підвищенню якого висіла розпнута постать якоїсь голої людини.

Дивився, як на мару яку, і так пізнав Аврума. Висів прив'язаний шматками тонкого, скривавленого простирала, а на його оголених худих ребрах чорніла велика багнетна рана. Очі його з невимовним жхом дивилися у небо, а борода якось засоромлено притислася до грудей, наче хотіла заховатися.

Несвідомо для самого себе крикнув питанням:

— А де ж твоя донька, Авруме?!..

І, не стримавши болючого чуття серця, вперше за весь час борні, почув на очах сльози...

Плакав, бо чув себе обманутим своєю ж власною вірою; як тут над його головою почувся характерний свист гарматного набою, і слідом за тим, десь на передмісті, з боку Дніпра заторохтіли кулемети.

Не встиг отямитися від одного, як уже йшло щось друге, ще більш грізне, бо невідоме.

Глянув ще раз на розп'ятого Аврума й побіг до штабу. На перехрещенню бульвара з одною великою вулицею побачив Яструба, який гнався конем у напрямі касарень.

— Що сталося?! — тукнув до нього.

Той притримав коня і крикнув:

— Штаб у небезпеці!

— Але ж, що саме, питаю?!..

— Сокіл Махна привів! — як із пістоля вистрілив Яструб і полетів далі.

Коли Дик зі своєю сотнею прийшов до штабу, то вже майже все місто було в руках завзятушого «батка». Зоставалася не зайнятою лише та частина, де знаходився будинок штабу, в якій годі було боронитися безладним з минулої ночі козацьким сотням.

Зоставалося тільки те, щоб якнайскорше рятуватися втечею, але навіть і це не було такою легкою справою, бо з усього козацького війська тільки одна сотня Дика могла прикривати собою рух відступаючих.

Григоренко, бажаючи хоч трохи надати всьому давній вигляд, поїхав у перших рядах, а Дик і Оріся zostалися в самому кінці валки. Їхали й мовчали, боючись навіть одним словом згадати про те, що сталося протягом одної доби, але що наростало протягом довгих-довгих зимових ночей.

— Куди ж це ми йдемо?! — запиталася нарешті Оріся, не дивлячись в очі.

— Слобожанщина у червоних... — заговорив Дик. — Отже, єдиний наш шлях на Херсонщину...

— Ах, я не про це!.. Розумієте ви, — не про це!.. — роздратовано якось скрикнула Оріся і так застигла у своїй задумі.

Тепер уже Дик врозумів ясно, що те, що було, пройшло безповоротно, і що колись називалося «вільним козацтвом», тепер стало невиразною масою сірих людей, що сліпо брели кудись манівцями Революції.

Знав, що так, власне, починається нова сторінка невідомого, й намагався бодай уявити його собі, щоби не стати перед лицем сумної несподіванки...

III

І в той час, як вигнані із Січеслава «хлопцями-махновцями» безладні григоренківці сунулися по тихих просторах Херсонщини, — загальні події розвивалися.

Центральна Революційна влада, скликавши на місці розігнаної Німцями «Національної Ради», нову «Всенародну Раду», яка мала дати лад і порядок, перша не згодилася з нею, наслідком чого розпочався розвал революційної армії, яка не могла розібратися у всіх «тонкостях» універсалів влади, що ліпилися на міських мурах та сільських тинах...

Думка — про можливість страти здобутків Революції охопила самі широкі повстанчі маси, що йшли під прапором організації «Всенародного визволення», і частина їх, на чолі якої стояв трипільський отаман Зелений, одверто перейшла на бік червоних, але революційна влада вважала більш «доцільним» рахуватися із зовнішніми «чинниками», ніж внутрішньою «підставою»... Червоні не йшли, а валом котили й докочувалися вже аж до самого Києва, коли Григоренко від революційної влади «гострий» наказ «негайно вдарити червоних іззаду», а при зустрічах з військами «Союзників», радилося «дотримувати повного спокою» навіть тоді, коли б ті «через що-будь, жадали уступлення з якоїсь місцевости»...

Прочитавши цей наказ, Дик зім'яв його й спокійно кинув під ноги.

— Що ви робите?! — скрикнув Григоренко, що дав йому цей наказ прочитати.

— Це самогубство! — коротко сказав Дик. — Самогубства ми не повинні робити!..

— А що ж тоді? — видивився на нього Григоренко.

— Бачите, — спокійно вже заговорив Дик, — коли ми підем тими шляхами, якими нам радить іти революційна влада, так напевно не дуже далеко зйдемо... Повертати назад із тими трьома гарматами, що із Січеслава, значило би йти на певну згубу... Крім того, уступати французьким зайдам, а протиставитися червоним, це вже, як собі знаєте, ніяк не в'яжеться з визвольними змаганнями нашої організації...

— А що ж тоді? — як і раніш, вимовив Григоренко.

— Що?.. — пильно подивився Дик йому в очі. — Передовсім, за всяку ціну мусимо встановити зв'язок

із трипільським отаманом Зеленим, а потім — доповнити свої сили місцевими й тоді просто на тих французиків...

— Але ж чекайте! — схопився Григоренко. — Що ж тоді скаже революційна влада?..

— Нічого... — всміхнувся Дик.

— Як так, — нічого?! — вже хвилювався Григоренко.

— А так! — сказав Дик. — Ми її поставимо перед доконаним фактом і годі!... Тоді вона говоритиме з нами, а не з усякими зайдами...

Григоренко замислився. Смілива думка Дика глибоко вразила його і викликала у глибині душі щось подібне до скритої радості, але й разом із тим злякала. Бо знав, якої-то ваги була б ця вся справа. Знав, що революційна влада готова була піти на всякі уступки, аби лише задовольнити вимоги французького воєнного представника в Одесі, якогось там Енно, що тепер гуртував коло себе всіх прибічників поваленого гетьмана.

— Ну, добре! — озвався нарешті Григоренко. — Хай і так! Але ж що саме маємо робити?... На кого саме маємо опиратися?..

— А на кого ми опиралися досі?... — в свою чергу запитався Дик.

— Ну, то були організації!..

— А тут маємо селянство!... Ви тільки згадайте собі, що селяни єдині тоді, у Січеславі, які zostалися при штабі... Чи не пригадуєте собі, як їх ставили коло вікон штабу у той час, коли всі інші божеволіли від бунту?

— Так, це правда! — згодився Григоренко.

— Отже! — продовжував Дик. — Мені здається, що найкращий спосіб досягнення перемоги — це народня сила, яка-то вона є... Однак раніше треба її здобути, а потім уже орудувати...

— Але ж як? — стурбовано промовив Григоренко.

— Так, як і все, що в Революції! — відповів Дик. — Спочатку створити якийсь округовий центр, потім скликати округовий селянський з'їзд, який ствердив би той «центр», а тоді, опираючися на нього, можна стати справжньою силою...

— Тоді я дуже прошу вас! — зворушено схопив його Григоренко за руку, але Дик, не відповідаючи, підняв кинутий на землю наказ «Революційної влади» й заховав до кишені.

— Можливо, що доказом буде... — промовив, відходячи.

...Створивши «Округовий центр», Григоренко став готуватися до скликання «Округового селянського з'їзду», як у той же час на селах заговорили про якийсь дивних людей, які нібито «такі, як смола, а самі із моря повилазили...»

Вислані на південь стежі поверталися з не менш тривожними вістями про рух якихось «чорних військ у зелених мундирах».

— Ну, маєте собі нових «союзників!» — сказав якось Дик до Григоренка, коли той вислуховував, що казала стежа.

— Що ж робити з ними? — повернувся Григоренко.

— Гнати!... негайно гнати!... — відповів Дик.

— А з'їзд?...

— Ніяких вам тепер з'їздів не треба! — рішучо сказав Дик. — Тепер одні казки дадуть усе потрібне... Досить буде рушити вперед і кликати до зброї...

Орися, що в той час мовчки стояла осторонь, тихо поклікала його до себе.

— Що хочете робити? — спитала.

— Йти вперед?! — відповів їй.

— А там?...

— Там видно буде!...

— Т-ак... — протягла, надумуючися. — Там видно буде...

— Але чого ви мене про це питаєте? — зацікавився Дик.

— Бачите, — заговорила вона щиро, — я багато про це думала!... Думала про саму мету цього всього і от ніяк не бачу її у нас!...

— А де ж ви її саме бачите?...

— Бачу її навіть у червоних...

— Що?!... — скрикнув Дик, але Орися міцно стиснула за руку:

— Тихо!... Можливо, що це тільки так собі... Так від Січеслава... Отже, не будемо про це більше!... Добре?...

— Щось нового... — подумав Дик, коли вона відійшла. Пробував про це думати і ще не раз, але думати не було коли, бо рух уже почався.

Перші два-три дні люди, що «як смола, а самі із моря», якими в дійсності був «кольоровий десант» французького представника в Одесі, — вперто змагалися, але далі «все пішло, як по маслу», що Дик ледве міг відпочити та «підлатати» у сільських

ковалів свої «січеславські» гармати. Коли ж нарешті здобув ними скільканадцять нових і більш справних, так тоді вже валом усе покотило й котило доти, доки не опинилися в Одесі й не викинуло в море всіх тих, що із нього «повиходили».

Ця перемога Григоренка зробила його голосним на всю Україну, і звідусіль почулися голоси захоплення, але втім усім ні одного слова не чулося від «Револьюційної влади». Не маючи від неї ніяких вказівок, не знав, що й робити, але посилати до неї своїх посланців не хотів уже тільки через те, що це могло б виглядати на щось таке, як — «прийдіте княжити нами»...

Тим часом величезне місто жило своїм життям і ставило свої вимоги, задовольнити яких не було чим, і все стало так, як то було вже раз у Січеславі, що привело до тієї пекельної ночі. Знову розпанюшилася козацька гульня, і знову заходили якісь чутки про червоних та «батька» Махна, який начебто «у згоді з червоними гнав на Григоренка»...

І хоч у штабі Григоренка було цілком певно відомо, що Махно опинився у своєму Гуляй-Полі, а червоні щойно прийшли до Херсона, але на чутки не було ніякої ради.

Єдине, що могло спричинитися до заведення якогось ладу, це скликання того селянського з'їзду, який мав бути ще в початку цього руху.

Вибиваючися з сили, Дик старався зробити його «якнайширшим», закликаючи прибути «навіть тих, що у наймах вік звікували», але прибули все заможні «середняки», у чорних свитах та білих кожухах, які одноголосно постановили: «Всі, як один, на червоних — і ніяких балачок із ними!»...

Для успішності цього походу дано Григоренкові необмежену владу, і він негайно дав наказ узяти на фронт усіх, що здатні нести зброю, а в Одесі залишив сотника Яструба з його сотнею, припоручивши йому організування охорони міста.

Сили червоних були незначні й легко подавалися назад, а Григоренко, захоплений своєю боевою акцією, сміливо рушив аж на Запоріжжя, стараючися в першу чергу знищити осідок Махна — Гуляй-Поле. «Хлопці-махновці», як і червоні, майже не ставили ніякого опору, і Григоренко цілком певно починав вірити у своє призначення, як «визволителя»,

коли у той саме час прибув із Одеси козак Яструбової сотні, який розповів, що за допомогою підсланих Махном «хлопців» місцеві анархисти зробили виступ і забрали все до своїх рук.

Спочатку Григоренко не йняв тому віри й навіть наказав арештувати нещасного втікача, але коли на другий день прибуло вже декілько таких утікачів, то стало яв'яно, що — «Одеса-мама пропала, як булька на воді...»

Мало того, що «пропала» сама, але й запропастила всю сотню Яструба, а втім, і його самого. Але найбільш налякала Григоренка така «дрібниця», як анархистична відозва до населення, яку підписав сам «батько» Махно. Це свідчило, що Махно, уникаючи одвертої сутички, підкопувався до самої середини й робився ще більш небезпечним. Отже, бажаючи себе забезпечити від можливих несподіванок із власного ж нутра, вирішив ослабити натиск на червоних і так зробити ще один перегляд своїх сил.

Однак час для цього перегляду був непридатний, бо червоні, підсиливши себе новими загонами, перейшли у протинаступ, і тут-то Григоренкові знову прийшлося звернутися до організаційних здібностей Дика. Але Дик протягом короткого часу переконався в цілковитій застарілості такого гасла, як «Земля і Воля», бо тепер ішла боротьба не за землю як землю, а за всі багатства її, і не за волю як волю, а за владу усіх трудящих.

— А чи не краще нам із тими червоними замиритися і разом на білих іти? — раз у раз зверталися до Дика козаки його сотні, яка була одною із найпівнішніх частин цілого Григоренкового війська.

— Ну, минулого назад не вернути! — просто сказав Дик Григоренкові після своїх спроб «поліпшити» настрої. — Однак закликами тепер ніхто не може щось робити!...

— Що ви цим хочете сказати? — незадоволено спитався Григоренко.

— Нічого особливого..., — озвався Дик. — Нічого, крім того, що навіть такий «батько» Махно старається задовольнити життєві потреби маси, а ми фактично лише визискуємо їх.

— Як?! — обурено піднявся Григоренко. — Тож потрібна їм якась держава чи не потрібна!...

— Очевидно, що так! — спокійно, але твердо сказав Дик. — Очевидно, що потрібна, але така, якої вони хочуть, а не така, яку їм кажуть мати... Боротися так, як ми тепер боремося, можуть хіба що одні хуторяни, та ще ті, що мають собі приємність бавитися в «революційних дипломатів», коли ясно, що Револуції ще ніхто не робив «дипломатією»... Навіть такий Гапон, що зраджував, мусив, проте, згодитися на те, чого вимагала трудова маса...

— Однак наше становище таке, що мусимо передовсім боротися! — перебив його Григоренко. — Отже, як отаман, наказую вам сьогодні ще перейти в наступ!... Розмови всякі напевне нам не допоможуть, але за наслідки я сам відповідаю!... Відповідаю перед тими самими, як ви кажете — «хуторянами», бо від них залежить моя влада і...

— Слухаю, пане отамане! — раптом вирівнявся Дик і в тім, як надірвана струна, щось чудне забрило в голосі.

Григоренко відчув це і збентежився.

— Слухайте! — озвався. — Для чого ви так?.. Так офіційно?...

— Ви ж за все відповідаєте..., — сказав Дик спокійно і, повернувшись на закаблуках, вийшов.

...Йдучи на свою ділянку фронту, що лежала проти якогось великого села із старою трибанною церквою посередині, пригадав собі, що це ж великодня субота, яка так тривожила його колись, і вирішив ще до заходу сонця бути у тім селі, щоб відсвяткувати Великдень. Відсвяткувати його так, як колись у дитинстві в рідному селі, з червоними крашанками, дійсним даром радості від прадавнього Дайбога...

Взявши свою сотню, кинувся вперед і зразу ж потиснув Червоних, але ті, відійшовши до самого села, засіли у ровах, що навколо нього, і стали відбиватися. Пробуючи їх вибити звідти, Дик скомандував розстрілю, але червоні, виставивши ряд кулеметів, ні на крок не пустили їх далі. Коли ж зайшло сонце, то Дик, не бажаючи zostавитися на чистому полі, повернувся назад, де стояла якась півзнищена панська садиба.

Виставивши скрізь добру варту і виславши певні стежі, вирішив стрічати тут Великдень.

Скінчивши з усіма бойовими приготуваннями, довго ще блукав навколо саду і слухав, як у селі дзвонили «на діяніє».

Вже смерком прийшов у хату, що знайшлася в садибі, і дуже здивувався, коли один козак приніс йому пару червоних крашанок і сказав йому:

— З червоними б'ємося, а без червоного не обійдемося...

— Де ж то ви дістади це червоне? — спитався Дик.

— У шоїї, на сіні лежали, а ми їх забрали і пофарбували, — відповів козак. — Та, той, ще й кури знайшлися... Завтра печеня буде...

Цей козак зі своїми крашанками видався йому чудовою уявою минулого, яка збудила в його душі давню ніжність і зробила чуйною дитиною. Вперше за весь час борні почув себе тим, чим був завжди, — добрим, — і стало боляче, що стільки злоби навколо...

Опівночі повернулися стежі й повідомили, що — «червоні й за війну забули, так святкують!...»

— Ну й віддячимо ж ми їм за це, що вони не пустили до себе!... — сміючися, сказав старший із стежі.

Іншим разом Дик навіть своє щось докинув би до такої мови, але тепер він мовчав і думав про те, що робити далі.

Відтятий від центру «Всенароднього визволення» й закинтий всередину шумуючої маси повстанців Григоренка, Дик чув себе майже самотнім, і це чуття самотності будило його душу й не давало спокою ні на одну хвилину...

Навіть звичний «вояцький» сон покинув його, а коли й навіть засипав, так не раз схоплювався на ноги й ніби чекав чогось, вирівнявшись...

Потім уже пригадав собі, що так було і на цей раз, лише з тією різницею, що як тільки схопився й вирівнявся, то почув пронизливий крик вартового, який кричав:

— Рятуйтеся!... Напали!... Вже в саду!... Дик прожогом кинувся на двір. Побачивши, як усе втікало, крикнув:

— Стрілять буду!... Стійте!...

Враз гримнула гармата й заглушила його голос.

— За мною!... — ще раз крикнув Дик, кидаючися в сад.

Як за хвилину голосне «Слава!» заглушило торожіння кулеметів і навколо саду лягли на землі якісь

темні плями, Дик відразу догадався, що то лежать побиті.

— От і Великдень! — зітхнув Дик і закаменів наче. В голові стало порожньо, наче хтось незримий вийняв із неї мозок і, зойкаючи від болю, поніс його на вітар весняного ранку.

Хтось роздягнений підбіг до нього й радісно гукнув:

— Самого командира ранили!...

Дик дивився і ледве-що пізнав знайомого старшого із стежі.

— Ідіть до хати, пане сотнику, — говорив той. — Зараз його припровадять до вас!...

Дик мовчки пішов до хати, а через декілька хвилин два міцні козаки принесли на руках когось третього. Переступили через поріг і кинули на підлогу.

— Собаці собака смерть! — сказав один злобно.

— Ідіть собі! — крикнув Дик і зразу ж цікаво нахилився над раненим.

Той лежав і стогнав. Лице його було закривавлене, а руки й ноги якісь обвислі, наче штучні.

— Хто ви такий? — спитався нарешті Дик.

— Командир першої сотні червоного Січеславського полку, що проти вас..., — ледве чутино відповів той.

— Як називається?...

— Ні!... — важко простогнав той. — Цього не скажу...

— Але ж ви мусите сказати, раз вас питають! — сказав з несподіваною суворістю, як і завжди в таких випадках.

— Ви... ви й так добре знаєте... — прошептав ранений. — Дуже добре...

— Звідки можу знати?... — збентежився Дик і тут же зауважив, що в голосі цього дивного раненого дійсно було щось таке, як — не то знайоме, не то незнайоме, а взагалі — чудне...

Прийшов фельдшер. Оглянув і хитнув головою: — Мало того, що поранений у голову, так ще й ноги та руки повикручували...

Дик подивився й собі і тільки подумав:

— Яка жорстокість, справді!...

Фельдшер покликав ще до себе санітара й заходився перев'язувати, але коли тільки хотів розцібнути мундир, як ранений скрикнув:

— Не треба!... Не треба!...

Дик приступив ближче й цікаво спитався:

— Але ж чому саме?...

Окривавлене лице страшно всміхнулося:

— Я... я... я дівчина... старого Аврума, якщо не забули...

— Сара?! — вражено скрикнув Дик. — Сара, донька старого Аврума, червоним командиром?

— За батька свого..., — прошептала й затихла...

По окривавленому лиці брилянтовими горошинами, прокотилися дві краплистих сльози.

— Бідна Сара! — болісно вирвалося з його грудей. — Вір мені, що моєї вини тут немає!...

Вона мовчала і навіть не стогнала. Фельдшер, поспішаючися, став перев'язувати, а коли скінчив перев'язку, була вже цілком непритомною.

Десь аж при сході сонця прийшла до себе і стала просити Дика, аби захистив від небезпеки.

— Не вірю погромщикам, не вірю! — казала вона, показуючи очима на двері, за якими чулись козацькі голоси. — Але вам хочу вірити... тільки вам...

— Мої козаки не є погромщиками..., — лагідно завважив Дик, наче оправдуючися. — Вони боронять своє право на своїй землі...

Вона зітхнула й відвернулася лицем до стіни.

— Скажи ж мені, як це все сталося? — спитався Дик по павзі.

— Сталося після того, як прийшли до Січеслава й вигнали Махна...

— Але ж як саме?...

— Важко казати... нагніться... — прошептала вона. — Спочатку я думала навіть до Махна піти, але боялася тих, що то їх «раклами» називають... Потім уже пішла до Червоних і, от, як бачите...

Дик схилився ще нижче і почув:

— Вони ж справді-таки за визволення...

Хотів було ще запитатися щось про становище тих ватажків із «Всенароднього визволення», які під час хитання «Революційної влади» стали на бік червоних, але вона знову впала в непритомність.

Прийшов фельдшер і махнув рукою:

— Скоро кінець!...

Голова Дика як вогнем палала. Ті думки, які там так спокійно викладав Григоренкові, налетіли на нього буйним ураганом і закрутили ним так, що не

міг собі пригадати свого власного імення. Ясно стояло лиш те, що далі так не може бути і що жертва Сари мусить знайти оправдання в якомусь чинові, а того чину міг доконати лише він сам...

Дрижучою рукою відірвав зі свого записника картку і швидко написав:

«До штабу червоного Січеславського полку, що у тім селі, де ми свій Великдень мали святкувати.

Ваш нічний настуї, котрий я відпер, усе ж таки переміг мене. За якусь годину згасне навіки молоде життя т. Сари, яка є командиркою вашої першої сотні, а моєю доброю приятелькою. Впала вона жертвою того становища, яке витворилося з нашого обоїльного непорозуміння певних речей Революції. Отже, хотів би це непорозуміння зробити розумінням, а тому пропоную свою згоду і спільність боротьби з ворогами соціальних і національних прав цілого трудового народу. Ваша згода — трикратний стріл гармати».

Покидав вартового й доручив йому негайно послати цей лист до штабу червоного Січеславського полку.

Беручи лист, вартовий здивовано глянув йому в очі:

— Чи можна знати, що саме?...

— Скоро будете знати..., — сказав.

Коли вартовий вийшов, Дик сів і замислився. Світанок наповнював кімнату рожевим сяйвом сонця, але він не помічав його. Думав про Григоренка, як про щось давно страчене, від чого боліло серце і родився сум. Раптом здригнувся. Схопив записник, вирвав картку і написав:

«Іду своїм шляхом. Як за годину моя ділянка фронту буде звільнена, і ви мусите подбати про це. Отже, скінчено!»

Знову покликав вартового і, даючи йому записану картку, сказав:

— А це, якмога скорше, до власних рук Григоренка...

Чув, що робить щось нечувано сміливе, але цілком чесне, чого не міг не робити.

В той час Сара заворушилася і схвильовано шепнула:

— Де я?...

Дик повернувся до неї:

— Тихо... Ви у певному місці...

Враз гримнуло три гарматних вистріли.

— Хто це регочеться так?... — здригнулася.

— Гармати стріляють..., — сказав він і тут же подумав: — Значить, згодилися...

Вона з хвилину вдивлялася в стелю, а потім тихо і поважно вимовила:

— Скажіть їм, щоб замирилися... Скажіть їм, що не треба війни... Скажіть, що всяка війна — злочинство...

Сказала і знову задивилася в стелю, наче бачила там щось таке, чого ніколи ще не бачила. Аж ось рвучко шарпнулася, витягнулася й застигла. Дик поспішно нахилився до неї, але вона вже була мертва.

...Як сонце стояло над самою церквою, що у тім селі, де червоні, Дик стояв перед своєю сотнею і твердо говорив їй:

— Товариші! Минулої ночі, кажуть: «Христос Воскрес!» Минулої ночі сталося так, що почув свою вину перед вами! Почув, що зле чинив, провадячи тим шляхом боротьби за визволення, яким ішли досі. Національне визволення не буде визволенням трудової маси, якщо пануватимуть соціальні кривди. Отже, через Революцію до народньої влади, а ди. Отже, через народню владу, до вільної України, в якій дійсно не буде ні холопа, ні пана, лише одна трудова громада. Я сповістив Червоних, і вони згодилися, доказом чого були гарматні стріли. Не змушую і не намовляю, але питаю вас: хто за мною?!...

І, не звертаючи ні на кого уваги, повернувся й пішов просто садом. За садом озирнувся й побачив, що за ним камінною стіною стояла вся його сотня.

— Вивісьте білий прапорець! — сказав.

Заметушилися, але ні в кого не було чистої білої хусточки навіть. Тоді фельдшер вийняв зі своєї торби великий шматок марлі, розгорнув його і причепив до багнета першого в сотні козака.

— Йди попереду! — сказав Дик.

Козак вийшов із ряду і сміливо рушив вперед, а за ним і вся сотня.

Вже недалеко села побачили, як до них бігли назустріч їх учорашні вороги.

— Христос Воскрес! — гукнула козацька сотня і у відповідь на це почула однодушне:

— Воїстину Воскрес!...

Дик, який весь час ішов попереду, тепер якось залишився ззаду і, йдучи так, думав про похорон Сари, що самотньо лежала в спустошеній хаті панської садиби.

Про те ж, що станеться з Григоренком, він уже не згадував, бо чув себе тим самим, як і колись, коли гнав через усе Запоріжжя аж до самого Києва, аби лише врятувати справу, так само йшов тепер назустріч невідомому, аби лише зійти із манівців.

А з коловороту села громом котилися в поля бадьорі звуки червоного гімну:

Вставай, неславою укритий!...

IV

...Внутрішнє змагання Сокола обезвладило його, бо те чуття, що палало у серці, було сильніше розуму. Отже, йшов манівцями, бо не міг інакше. Син сільського попа, що з дитинства привчився ходити лише за чийсь поводом, не міг знайти навіть тепер, коли міг щось робити і коли не раз бачив помилки інших, що хотіли й не вміли робити.

Можливо, що якби так він залишався у своєму рідному селі, так міг би бути навіть провідником громади, але примхуватій долі хотілося отруїти його «духом часу» і так кинути на фронт великої війни, де знайшов його Григоренко і зробив своєю помічною силою в справі організації перших частин української армії.

Можливо також, що якби ще не та Оріся, яка так нагло виринула перед ним, так усе могло залишитися ліричним спогадом минулого, і з нього міг би виробитися безкорисний слуга Револуції, і народня маса навіть зискала б на цьому. Однак сталося так, як уже сталося, а тому, власне, не міг себе застерегти від того, що сталося в лісі Гаркуші і що назавжди зробило його слухняним рабом усіх незалежних.

«Батько» Махно знав, що робив, даруючи йому не тільки що свою кривду, але й Орісю, бо тим самим змушував його до сліпого послуху, який провадив тільки на одне розпуття.

Вперше опинився на нім у Великому Лузі, але тоді все врятував отой очайдушний Дик. Той же Дик був єдиною перешкодою у всій його справі, бо коли козаки були обеззброєні й коли їх легко можна було

перетягти до «батькового» табору, — тоді він видумав якесь «Всенароднє визволення» і тим не тільки що зберіг козацькі сили аж до самої осені, але й дав їм змогу першим прийти назад до Січеслава...

Згоряючи своїм чуттям любови, Сокіл вишукував усіх можливих засобів для скоршого повалення Григоренка і для того, власне, видумав свого часу оту казкову «Запорізьку січ», яка припала до вподоби навіть самому «батькові». Однак це справи не поліпшило, бо той очайдушний Дик і тут зумів зв'язати його руки і тією присягою у гробівці змусив його до виконання своїх доручень.

Отже, відчував, що його ненавиділи, — хоч і терпіли, — використовували, — хоч і не вірили, — а від того сам себе ненавидів. Хвилинами йому хотілося зректись навіть того чуття, що будилося в серці Орісею, аби тільки стати таким, як і всі ті, що в рядах козацтва, але якесь незрозуміла сила рішучо стримувала його від цього.

Мандруючи з наказу Дика по хуторах та селах Запоріжжя як «вивідувач», досить думав про своє чудне поступовання, і хвилинами йому щиро бажалося прислужитися Дикові, але ота зустріч зі Щуцем, що сталася при світлі палаючого палацу того села, де пасастий стовп у коловороті і де придорожній хрест за коловоротом, — остаточно звихнули його.

Вже тоді, як гнав разом зі Щуцем тією божевільною натачанкою, думка про «батька» Махна перемагала думку про Дика, але коли тільки опинився перед самим «батьком», так цілком розгубився і став говорити все, що тільки робив від часу тієї присяги і аж до цього моменту.

«Батько» уважно вислухав його, а потім сплюнув і сказав:

— Зволоч ти і тільки!...

Воленко, що мовчки стояв осторонь, озвався:

— Не зволоч, а лірик... Із ліриками, як зі старими бабами, обережно треба...

Сокола наче мечем пройняло. Не стямився навіть, як заперечив:

— Я сотник козацький, якщо хочете знати!...

— Т-так!... — жорстко простягнув «батько». —

Тоді повісимо і тільки!...

І потім, як це було сказано, Сокіл зрозумів, що це зовсім не жарт, і став гаряче запевняти його у своїй

щирості та відданості, що нарешті викликало на суворім лиці «батька» легеньку усмішку. «Батько» визнав лише дві людських вдачі, а саме — свавільну сміливість та безмежну покірливість. — Сокіл переміг другим, і «батько» ще раз запевнив його в правдивості своєї обіцянки, але за те вимагав продовження розпочатої роботи.

Відпускаючи його від себе, «батько» сказав:

— Себе й своїх знаю, а тому знаю, що робити маю. Але от не знаю, що робить оте «Всенародне визволення», яке може все зіпсувати і може не зіпсувати, що раніш треба знати. Отже, як собі знаєш, а вертайся до того Дика й зоставайся там доти, доки буде потрібно!..

Як не хотілося йому йти, але проте пішов і йшов так, як на заріз, але на його щастя щось уже десь вирувало, і Дик навіть зрадив ним. Однак уже після першого його докладу про «Махнівщину» Дик став якийсь обережний, і коли вибухло всенародне повстання, так доручив йому всього одну сотню.

Затаївши образу, Сокіл мовчав і надіявся бодай на те, що Дик не допустить Григоренка на давнє становище, а тим самим дасть йому змогу позмагатися з ним. Однак Дик зостався тим самим очайдушним фанатиком справи і волів працювати за трьох отаманів, ніж бути самому ним. Тому іменем «Всенароднього визволення» Григоренко став на чолі всього руху, і все пішло так, як було до лісу Гаркуші й до Великого Лугу. Тоді Сокіл зрозумів остаточно, що Дик тільки використовував його, і коли тільки Григоренко заволодів Січеславом, так він зразу вислав до «батька» свого посланця, яким переказав про початок своєї «праці». Почав зі своєї власної сотні, а згодом поширив на всю козацьку масу, влучно сіючи неоправдані сумніви, що й довело до погромної ночі.

Розпочавши погром, негайно перекинувся зі своєю сотнею на другий бік Дніпра, де вже стояли «хлопці-махновці», які чекали, заки той погром не дійде до свого кінця, щоби нагло напасти й заявити себе визволителями.

Так воно й сталося. Однак Сокіл був смертельно збентежений, бо очайдушний Дик не тільки що припинив той погром, але й вивів із міста весь козацький табір, який не повинен був вийти.

«Батько» Махно, опинившись у Січеславі, почав було робити те саме, що робив Григоренко, але коли

почув, що підходять червоні, так забрав із Січеслава добру «контрибуцію» і скорше пішов до Гуляй-Поля.

Разом із ним пішов і Сокіл, бо хоч невдача у Січеславі дуже прибила його, але зате була ще в нім надія на майбутнє. Ця надія не залишила його навіть і тоді, коли «батько» наказав його сотню розмістити по всіх своїх частинах, а йому самому звелів бути при штабі й допомагати Воленкові в уложенні програми «Низового руху», як тоді назвала себе ціла махновщина. Таким чином, «батько» хотів поширити свою діяльність на широкі народні маси й уневажнити тим усі гасла червоних.

Першим його кроком до широкої маси був — поділ між сільською біднотою січеславської «контрибуції», а далі наказав забрати всі панські маєтки, що протягом якогось тижня зробило його лицарем цілого Запо-ріжжя й дало йому змогу не закликувати, а оголошувати і не просити, а наказувати, чого досі ніхто не міг зробити.

Очевидна річ, що на це зразу ж звернули увагу — як червоні, так і григоренківці, які під весну підсунулися майже до самої Гуляйпільщини, що змусило вишукувати нових засобів боротьби. «Батько» знав, що з червоними можна ще якийсь час «крутити політику», бо саме тоді на них напали із півдня білі, а тому всю свою увагу звернув на Григоренка.

Тоді, вперше за весь час свого перебування у Гуляй-Полі, заговорив Сокіл. Він радив якнайскорше погодитися з червоними і разом із ними знищити Григоренка. «Батько» чудово знав причину цієї пропозиції, але проте згодився на неї й негайно вислав своїх посланців, які не далі як за три дні вернулися з тим, що — «Дик давно вже з червоними, а Григоренко саме залучається з ними»...

— Проклятий! — скрикнув Сокіл, почувши таке. «Батько» мовчки кинув на нього понурим поглядом і повернувся до посланців:

— А далі що?...

— Далі казали, щоби ми приєдналися до Григоренка і стали з ним проти білих... — промовили посланці.

— У-у-у!... — не витримав уже й Махно. — Чим же я тоді мав би бути?...

Посланці тільки плечима здвигнули:

— Вони, кажуть, самі призначать вас...

Почувши таке, всі аж зацікавилися з дива, але у той час озвався Сокіл. Голос його був тремтячий, неупевнений, але відомо, що відчай надає відваги навіть страхопудам. Чорний відчай опанував Сокола і змусив його висловити своє найскритіше, що досі було лише в одних думках та мріях.

— Товариство! — сказав, боязко озираючися. — Коли ваша воля, то я ще раз піду до Григоренка і скажу йому, щоби він погодився з нами, а тим часом приготувавшись, самі візьмемо його до рук...

«Батько», який взагалі нічим не дивувався, тепер був просто вражений:

— Ти?!..

— Я!...

— Що ж ти йому скажеш? — спитався «батько».

— Скажу, що підготовлював ґрунт для нього і що ти тепер волієш його, ніж червоних...

— Ну, а тоді?

— Далі вже твоя справа... — сказав Сокіл.

— Так... — нахмурився «батько». — Тільки я зразу ж усе мушу знати, щоби з того ще гірше не стало...

— Я гадаю, що на час мого перебування у його таборі мусимо усталити телеграфічне сполучення... Для того мусимо зайняти якусь залізничну станцію, по лінії, де ще є цілий апарат і тоді все буде добре... Сподіваюся, що він навіть сам зателеграфує...

Очі «батька» метнули блискавицями.

— Ну, добре! — скрикнув. — Ідь собі і тільки!...

І так справа з Григоренком була вирішена. Сокіл, їдучи до Григоренка, чув себе непевним, але сподівався, що коли тільки запевнить його в прихильності махновського табору й намалює йому «самостійну» постать «отамана всього Запоріжжя», так уже напевне той не зможе зостатися байдужим.

Прибувши до григоренківців, серед яких стільки вже пережив, почув себе безсилим, щоби так зразу йти до Григоренка, а для того вирішив трохи затриматися й зібратися з силами. Побачив багато нового, але й знайшов чимало старого, що підбадьорило його. Особливо підбадьорила його несподівана зустріч із «сельватажком» Перепичкою, який якнайкраще познайомив з усіма козацькими настроями, а зтім і з настроєм отамана щодо згоди з червоними.

— Одним словом, — казав Перепичка, — отаман хоче їх за ніс поводити...

Цього Соколові було досить, щоб знати, з чого починати, і вже, з цілком легким серцем, розпитувався про Орісю. Зі слів Перепички виходило так, що «з того часу, як ото в тім селі, що з пасастим стовпом у коловороті, сталась та штука, так між нею та отаманом наче чорна кицька засіла...»

Тепер вона жила собі цілком окремо, хоч сама працювала у штабі, як і завжди. Довідавшись, де саме знаходиться помешкання штабу, сміливо пішов туди, але вже при вході сталася не дуже-то приємна річ. Тільки що став на поріг ногою, як повз нього пройшов Ворон, який, побачивши його, швидко відвернувся і зник кудись.

Аж тут вийшла Оріся. Глянула на нього і спитала:

— Вам чого тут?...

— Я до отамана... — сказав заїкаючися.

— Що, може, січеславську справу хочете заглядати? — спиталася з глумливою усмішкою.

— Все хочу заглядати! — озвався рішучо. — Але вже обов'язково те, що про мене думають... Боронити я хотів, а не громити, і через те сталося, що до Махна пішов... Пішов навіть для того, щоби не соромитися вас, коли-то так сталося...

— Щоби мене не соромитися? — глянула йому в очі.

— Ви ж жидівка!... — сказав.

Вона зблідла й опустила очі:

— Так... то було страшно...

— Отже, я з одного чуття до вас не бажав його вам! — заговорив тремтючо. — Не бажав і не бажую, але ви цураєтесь мене!...

— Такого, яким ви тепер стали, звичайно... — прошептала.

Він важко зітхнув:

— Я з любови своєї, що палить мене...

Вона кинула на нього коротким поглядом і додала:

— Колись вона й мене палила...

— То правда?! — кинувся до Орісі.

Легким рухом руки зупинила його:

— Заждіть!... Отамана покличу...

За хвилину вийшов Григоренко. Лице його було бліде й роздратоване, рухи рвучкі й неспокійні, що свідчило про внутрішню боротьбу із самим собою, чого він не міг навіть заховати. Кинувши на Сокола гострим поглядом, глухо якось сказав щось невизначне і зупинився.

— Я до вас з великим проханням, пане отамане! — промовив Сокіл, чуючи, що починає дріжати.
— Ну? — озвався Григоренко тим же глухим голосом.

— Простіть мені! — прошептав тихо.

Отаман приступив ближче, нагнувся трохи і, дивлячись йому просто в очі, прошипів:

— Зволоч остання!...

— Ви не маєте права так мені казати..., — дріжучо озвався Сокіл, — Що я вчинив, то вчинив з необхідності...

— Що?! — грізно крикнув Григоренко. — На шибе-ницю тебе!...

Сокіл злякано відступився назад, але зразу ж отямився й заговорив далі:

— До вас я не сам, а з наказу «батька»... Червоні хочуть його до себе перетягти, щоби використати і тільки, а він хоче прийти до згоди з вами... Кажучи правду, так це я так нарадив йому, хоч спочатку він не дуже-то слухав... Тепер же послав мене до вас запитатися вашої згоди, а він охоче підлягатиме вам... Одна лише його умова, яка вам може не сподобатися, так це те, що він застерігає право самому розпоряджуватися своїми частинами, і до того ніхто не міг би втручатися...

— Так..., — замислено простягнув Григоренко. — Це дійсно цікаве...

— Крім того, «батько» просив негайно повідомити його про свою думку, бо від цього залежатиме хід розмов з червоними..., — додав Сокіл.

— А де ж він тепер? — спитався Григоренко.

— Таж у Гуляй-Полі! — сказав Сокіл.

— Ну, добре! — хитнув Григоренко головою. — Зараз ми йому зателеграфуємо...

Покликав вартового писаря й проказав:

— Пишіть... «Гуляй-Поле». «Батько» Махно. — Що ти, батьку, дивишся на них? Бий їх, окаянних!»

Писар голосно прочитав написане, а Григоренко підписався і сказав:

— Зараз же переслати телеграфом...

Сокіл, побачивши таку зміну настрою, цілком уже заспокоївся і сміливо став малювати отаманові його перспективу майбутнього, чим остаточно розвіяв усі сумніви, й розмова скінчилася майже дружньо.

Слухаючи, що говорив Сокіл, Григоренко згідно похитував головою й раз за разом приказував:

— Чудово!... Добре!... Нема що й казати... Так, так... Махно чудово замінить мені Дика... Дик нашкодив мені... Страшно нашкодив...

Коли ж Сокіл хотів уже відійти, так Григоренко затримав його і сказав:

— А чи не могли б ви ще сьогодні повернути назад із моїм представником?...

— Чому б і ні?.... — всміхнувся Сокіл. — Для того ж і приїхав...

— Ага!... Тоді відпочиньте, а вечером зайдіть до мене і гайда!... Дам вам сотника Перепичку... Простий він і кострубатий, але до «батька» тільки й таких посилати...

Сокіл попрощався і зразу ж став шукати Перепичку, але ніяк не міг його знайти. Нарешті стомився і зайшов до якогось шинку. Сів собі в куточку й прислухався до п'яного гомону григоренківців, яких гадав незабаром зробити «хлопцями-махновцями», а серце його аж тіпалося від неясної радості.

Хвилинами будилося в нім щось таке, як тривога, що викликало недовір'я до «батькової» обіцянки, але став рахувати себе переконати в протинному, а ті загадкові слова Орісі, що почув лиш сьогодні, окриляли його буйною надією.

З цією надією прийшов вечером до Григоренка і з нею ж поїхав назад до Гуляй-Поля, бо те, що ще з ним їхав Перепичка, цілком його не обходило...

В Гуляй-Полі було весело, як ніколи. Одержавши Григоренкову телеграму, «батько» негайно передав її зміст червоним, і ті самі вже запропонували йому свою згоду, гарантуючи повну «автономність» його військової організації.

Фронт білих зростав і наближався, а «батько» снував собі своє павутиння, знаючи, що тільки тепер можна викотити свою «братву» на широкі шляхи. Революції й розпочати той рух, який охопив би найглибші низини і так повалив би навіть червоних. Однак червоні це передбачали, а тому намагалися зв'язати його з Григоренком, щоби тим самим унеможливити все, але ота телеграма спантеличила їх до того, що вони вже раді були згодитися навіть на те, що пропонував «батько», аби лише скорше відкинути білих.

Сокіл, прибувши до Гуляй-Поля, зразу ж відчув новий настрій і скорше кинувся до «батька».

— Ну, що і як?... — з усмішкою спитався той, коли тільки Сокіл переступив через поріг хати.

— Наша бере! — весело відповів Сокіл. — Мало того, що згоджується з нами, але й пориває з червоними.

— Ну, так! — сказав «батько». — Наразі ми використали його телеграму, а що далі?...

— Як?! — скрикнув Сокіл. — Як ви її використали?!...

— Отак..., — спокійно всміхнувся «батько». — Здобули собі нею червоних...

— А як він довідається...

— Отже, треба так, щоби не довідався...

— То неможливо, бо тут його посланець є...

— Ага!... — замислився «батько» — Хто ж він саме, отой посланець?...

— Звичайний собі ватажок, хоч нібито й сотник...

— Ну, як ватажок, так дурниця! — гукнув «батько». — Дай йому добре повечеряти та напій самогоном, як належить і тільки!...

— Ну, як же з Григоренком? — спитався Сокіл.

— З Григоренком? — подивився на нього «батько». — З Григоренком треба якось так, щоб одверто й переконливо... Найкраще селянський з'їзд на нейтральній смузі, а на тім з'їзді — він і я... там і все, щоб усі знали...

— Так, значиться, ми й справді зробимо згоду? — збентежився Сокіл.

«Батько» загадково всміхнувся й показав на свій револьвер коло пояса:

— Ось, розумієш?...

— Не зовсім..., — дивився на нього Сокіл.

— Кулю в лоб і тільки! — додав «батько», так же всміхаючися.

— Ну, а далі, з Орісею як?... — допитувався Сокіл.

— Все так, як сказано... Тільки щоб негайно...

— Дякую, батьку! — зворушено сказав Сокіл. — Справді з цим треба негайно... Григоренко контрреволюціонер і справа легка... Тільки... тільки, от, сама козацька маса... Вона революційна і може щось почати...

«Батько» нахмурився:

— Масу за карк узяти... Підготувати... Найкраще зараз же вислати туди пару добрих відділів братви, як для об'єднання, а з ними Воленка — ідейника

і Щуця — активника... Ти ж берися за скликання з'їзду...

— Слухаю! — сказав Сокіл, повертаючи до дверей, але в той час у хату вбіг весь сяючий Воленко.

— Новина! — кричав він. — Маємо певні вісті, що Григоренко, замість білих, став бити червоних!...

— Значить, наша бере і тільки! — стукнув «батько» кулаком по столу. — Тільки, чи так воно справді?...

Воленко дрижучою рукою витяг із кишені клаптик якогось паперу і сказав:

— Ось, як бачите!... Телеграма червоних... За підписом Дика; але це не важне... Важне ось що!...

Розгорнув папірець і прочитав:

«Гуляй-Поле. «Батько» Махно, по перебуванню. —

Зрадник Григоренко відкрив білим фронт і повернув на нас. Настав для вас слушний час доказати — йдете

ви з робітниками та селянами чи станете на боці григоренківських хуторян? Негайно сповістіть свої час-

тини й оголовіть на селах «гостру» відозву проти Григоренка. Неодержання відповіді вважатимемо злочином. Вірю в честь революціонерів — Вашу, Воленка,

Сокола й інших товаришів. — Ч. 444. — Штабком Дик».

— І знову Дик..., — прошептав Сокіл. — Пропаде все... Загине...

— Ну, годі! — озвався «батько». — Вишліть Дикові запевняючу відповідь і тільки!...

Потім на хвилину замислився і, звертаючися до Воленка, додав:

— Виславши Дикові відповідь, йдьте до Григоренка й підготуйте все щодо нашої зустрічі...

— Якої зустрічі? — видивився на нього Воленко.

— От, — кинув «батько» головою в бік Сокола, — йди собі з ним, а він тобі все розкаже... Досить уже говорили...

Воленко здивовано подивився на Сокола і здвигнув плечима:

— Ну, ну!...

Коли Сокіл і Воленко вийшли на двір, так враз зупинилися і стали прислухатися. Тепла мла весняного

вечора гула далеким гарматним гуком, і Сокіл зрозумів, що тепер червоні особливо стануть налягати на згоду, а тому зразу ж став розповідати Воленкові про

знищення Григоренка.

Воленко, вислухавши його, сказав:

— Це все добре, але не треба думати, що він такий безсилий... Як хитрощами не зведемо, так нічого й не вдіємо... На хуторах він ще й досі має свою змогу, а тому-то й червоні так непокояться...

— Але ж це не значить, що ми повинні затягати справу, — роздратовано озвався Сокіл. — Не сьогодні, так завтра він може довідатися про те, як ми його вже й так використали, а тоді червоні йому більш повірять, ніж нам...

— Так, так..., — замислено протягнув Воленко. — Це я, здається, ліпше тебе знаю...

Коло помешкання штабу Сокіл згадав про Перепичку й швидко пішов до нього, боячися, щоби той, маючи ще тверезу голову, не вивідав чогось такого, що могло би пошкодити справі.

Ніч, що провів із Перепичкою, була страшна, як паща потвори, що на дні казкового пекла...

V

...Отямившись трохи, Сокіл запопадливо заходився коло сільських громад, і не далі, як за тиждень, селянський з'їзд був уже готовий.

Незважаючи на гарячу пору польової праці, до села Сентова, що коло Олександрії, де був призначений той з'їзд, з'їхалася сила люду не тільки що із Запоріжжя та Херсонщини, але й навіть із Таврійщини, який надіявся знайти тут якусь раду на білих. Туди ж, ще напередодні з'їзду, прибули зі своїми штабами «батько» Махно й отаман Григоренко, але зустріч і порозуміння мало відбутися так, як то задумав Махно, себто під час відкриття з'їзду, з чим охоче згодився й Григоренко.

Все складалося, як гадалося; і Махно, чуючи вдачу, вже зарані був задоволений. — Вибираючися на відкриття з'їзду, прикликав до себе Сокола і сказав:

— Пам'ятай!... Ти б'єш перший!...

Місце для з'їзду було призначене на широкому вигоні, просто під отвертим небом, яке того дня було таке блакитне, аж синє, а таке прозоре, що аж світилося.

На високім деревлянім помості, що стояв серед вигону, один за одним виступали стружені селяни та робітники з району білих, які розповідали про них страшні речі. Але, згідно з наміченим «порядком дня», з'їзд розпочався «програмовою» промовою Григо-

ренка, якою він мав означити своє становище до політичного моменту й відношення до бойової організації «батька» Махна. Починаючи промовляти, Григоренко був певний того, що вплине не тільки на масу, але й на самого Махна, і так повернеться страчена слава. Однак, будучи добрим вояком, зовсім не був «політиком». Знаючи, що селянство любило Махна за його щирість при поділі «контрибуцій», хотів це навіть «усталити й обґрунтувати», але так, щоб то всім було видно безпосередню «корисність». Він говорив: «Червоні — то все московські зайді! Кричучи про всякі свободи працюючих, забирають собі все добро наших панів! Отже, щоби цього не допустити, так треба їх бити! Треба бити, скільки сили і змоги, бо якщо переможуть, так буде зле!... Дуже зле!... Гірше навіть, якби так перемогли білі!... З білими дамо собі раду, а з ними важко!... Білі тепер тільки такі, а згодом можуть бути кращі!... Ми вже навчили їх дечого ще за гетьманщини, а тепер ще більше навчимо — і все буде добре!...»

Німа мовчанка залягла після того, і коли на його місце став Воленко, то всі аж духа затаїли.

— Ось що, товариші! — заговорив Воленко. — Ми, анархисти, інакшої думки! Ми вважаємо, що боротьба з червоними, як носіями державного ярма, можлива щойно тоді, коли будуть повалені білі!... Тепер же це було б не що інше, як зрада революції, і той, хто кличе до цього, — зрадник!...

— Геть отамана!... Геть його!... — почувлися розрізнені голоси юрби.

Григоренко ступив на підвищення, бажаючи щось пояснити, але його випередив Махно, який несподівано сказав:

— Іменем нашої організації вимагаю від отамана Григоренка негайної відповіді перед учасниками цього з'їзду за той страшний погром, якого він допустився минулої зими в Січеславі!

— Відповіді!... Відповіді!... — почувлося з маси учасників з'їзду.

Григоренко зразу зрозумів, що саме сталося і, нахилившись до Ворона, який був коло нього, шепнув:

— Скорше до штабу й охоронну сотню... Однак було пізно, бо в той самий час Сокіл вихопив пістоль і вистрілив. Григоренко захитався і впав, але зараз же схопився й кинувся до Ворона, коло якого

стояло декілька співробітників штабу, як тут підско-
чив сам «батько» і, вистріливши з револьвера просто
в чоло, положив його на місці.

Співробітники Григоренкового штабу кинулися
було на Махна, але той тільки скрикнув — «Гинь, ота-
мане!» — як враз налетіла ціла зграя «хлопців-махнов-
ців» і посікла всіх шаблями.

З'їзд, не сподіваючися такої «розв'язки» справи,
хотів було розходитися, але Махно затримав його,
а Воленко так зручно повів його напрям, що він тут же
виніс постанову, якою всю відповідальність за смерть
Григоренка брав на себе, а всіх григоренківців відда-
вав до розпорядження «батька» Махна.

Коли тільки з'їзд став трохи заспокоюватися, Сокіл
кинувся на село. Довідавшись від Перепички, що
Орися мала бути в якійсь жидівській хаті, побіг просто
туди, де скупчувалися жидівські хати. Стривожені
чуткою про смерть свого отамана, одна частина гри-
горенківців схопилася за зброю й розпочала стріля-
нину, а друга частина, разом із «хлопцями-махнов-
цями», кинулася на жидівські хати. Сокіл біг і не бачив
нічого. Знав лише, що мусить якось знайти оту хату
і тоді... тоді кінець усім його блуканням...

Раптом пронизливий жіночий крик, що вирвався
з відчинених дверей одної хати, наче скам'янив його.
Став і не знав, що саме робити, як із тої хати вискочив
з окровавленим багнетом понурий Кийко і швидко
побіг попід плотом. Сокіл здригнувся й кинувся до
тієї хати. Ще у снігах почув щось непевне й обережно
зазирнув у хату. Зразу ж кинулися в очі розкидані
на ліжку перини, звичайний жидівський семисвічник
на столі, піврване богомілля на стільцях і відчинені
шафи. Тоді, ще обережніше, переступив через поріг
і став на щось ховське і неприємне. Глянувши, поба-
чив на підлозі цілу калюжу крові, серед якої лежала
Орися.

— Боже мій! — скрикнув беззвучно, не рухаючися
з місця. — Боже!...

Стояв так з хвилину, а потім кинувся до неї і схо-
пив її на руки. Тіло її було ще тепле, але три рани, що
чорніли у грудях, усе йому сказали.

— Люба! Прости мені! — зойкнув і став цілувати її
холодніючі руки. — Ах, люба!... люба!... люба!...

Сонце заходило, і в погрозній хаті стелилася
сутінь...

— Ах, люба!... Люба!... — стогнав він над її трупом
і безпам'ятно пригортав до себе. — Люба... Люба...

Скільки так просидів коло неї, — не міг ніяк знати.
Знав лише, що дуже довго, коли крізь вікно, замість
червоного проміння сонця, стало зазирати блідо-
зелене лице повного місяця. Однак ще й тоді не
порушився з місця; тоді він схопився й почув, що на
його руках її труп...

Злякано випустив його з рук і кинувся до дверей...

На порозі спіткнувся...

Вискочив на двір...

На дворі ясно почув, як страшно ревіли десь гар-
мати, а на півдні, під Чумацьким шляхом, червоні-
лося небо...

— Білі йдуть..., — виринула несвідома думка. —
Очевидно, пронюхали, що тут щось...

За хвилину вернувся до хати. Виніс її на двір,
заніс до якогось саду, поклав на зрошену траву і став
копати яму.

Коли викопав, то став і промовив:

— От тобі й уся революція!...

Скинув із себе свій козацький жупан, загорнув ним
закостеніле тіло Ориси і тихо спустив у яму.

— Прощай, моя люба! Прощай!... — сказав і швидко
став засипати землю.

Сонце тільки що зачервонило обрій, як він вирів-
няв могилу й повільно пішов туди, де в поранковій
млі чувся гомін людських голосів і важко скрипіли
навантажені вози.

Идучи вулицею, хитався від знемоги й усе, що бачив,
здавалося чимсь дивним, як дивним було все, що тво-
рилося навколо нього.

В коловороті стояв «батько» Махно і, обпершися
спиною на тин, спокійно палив цигарку. Побачивши
Сокола, скритно всміхнувся:

— Ну, як там, закоханий?

Сокіл, блідий весь, повільно підійшов до нього
і важко сказав:

— Убий мене!...

— Дурень ти! — відповів «батько». — Тож вона
звичайна зрадниця!... Розумієш ти тепер?...

Сокіл захитався, як п'яний. Пережите протягом
одної ночі було страшніше за те, що переживалося
протягом цілого життя. Як сновія, відійшов набік
і поплентався просто дорогою, яка була заповнена

людьми та возами: вчорашніх григоренківців, які вже сьогодні стали «хлопцями-махновцями»...

Як крізь сон чув, що весь табір іде до Гуляй-Поля, а звідти вже мав вирушити проти білих.

Аж ось до нього під'їхав натачанкою сам «батько» і, як після пилипівчанського свята, покійно віддався свавільній хвилі могутнього руху.

— Дурне це все! — говорив «батько». — Кожна баба є тільки баба, а кожний зрадник — тільки зрадник!... Справа, якщо вона справді справа, ніколи не повинна терпіти від цього!...

Сокіл слухав і йому здавалося, що це все тільки один чорний сон.

VI

Повернувши до Гуляй-Поля, «батько» зразу ж узявся за впорядкування своїх сил і протягом короткого часу створив справжнє військо, яке прийняло назву «армії «батька» Махна».

Основою цієї «армії» були окремі загони, 300 чоловік штабової охорони, на чолі якої стояв Кийко; 1000 чоловік кінноти під командою Ляща; 800 натачанок, з двома кулеметами на кожній, під командою Козла; 4000 піхотинців, навколо яких під час бойового руху скупчувалося до 20 000 селянських повстанців — під командою Петрика, та ще низка «летючих відділів» Щуця, що разом творило досить грізну силу. — Григоренківці негайно були розміщені по всіх частинах і тратили своє значіння. Сокіл, як і раніше, зістався помічною силою Воленка в його праці серед народних «низів».

Упорядкувавшись, Махно сміливо вирушив проти Білих, які у той час стояли по лінії Маріупіль — Кутейниково — Таганріг, і зразу ж завдав їм ряд болючих поразок, що задовільнило червоних. Однак жартівливий долі хотілося зробити так, щобі все стало цілком інакше. «Батько», душа якого мала щось ще від свого прадіда й тісно сполучала його з духом запорізького чернозему, випадково впав до ніг такої сили, якій мало було одного його завзяття. Сталося це навіть більш ніж випадково і то саме тоді, як у його голові снувалися плани знищення не тільки одних білих, але й червоних, які, по мимо дружньої умови, все ж таки не переставали його непокоїти...

Одного разу, коли щойно зайняте місто димилося ще свіжими згарищами, а на його вузьких вулицях ще не стерлися кінські сліди недавніх господарів, як біля колишньої міської «думи» вже стояла довга низка різноманих людей, які очікували одержання перепустки для виїзду з міста.

Сокіл, який випадково заміщував коменданта штабу, повільно переглядав різного роду «прохання» й накладав на них відповідні резолюції...

Сонце вже зайшло і в кімнаті, де сидів Сокіл, починало темніти. Від минулого було так, як від міцної горілки, а сучасне розстелялося безмежним простором невідомості, де можна було хиба лише безумствувати або навіть й конати. Як автомат, ходив він між гомінким морем «хлопців-махновців», як автомат безвиразно дивився на тих, що проходили повз нього, жадаючи якогось там нікчемного папірця.

— Товаришу! — зненацька забринів жіночий голос. — Прошу мені перепустку!

— Куди їдете? — спитався Сокіл, не дивлячися.

— До Києва...

— Чого? — механічно якимось кинув Сокіл.

— Вчуса там... На курсах вищої освіти...

— А-а-а... — невиразно простягнув Сокіл і підвів голову. — Студентка?...

— Так...

Сокіл мимоволі замислився. Перед ним стояла молода, чудової вроди, чорнява дівчина. Дивився і чув, як щось наче обривалося всередині. Страшна подібність до Ориси вразила його до того, що він, замість продовжувати працю, встав і щось таке став говорити.

В той час у кімнату ввійшов «батько» Махно.

— Ну, як справи? — звернувся до Сокола.

— Нічого... — байдуже відповів той. — Ось ще одну перепустку треба дати...

«Батько» гостро глянув на панночку:

— Вам перепустку?

— Так! — відповіла вона. — До Києва на курси їду...

Він пронизав її гострим поглядом і сказав:

— Ви сьогодні не поїдете...

— Чому?... — здригнулася вона.

— Не поїдете і тільки!... — сказав ще раз.

Двері відчинилися, і в кімнату ввійшов Щуць.

— От, ти, проведеш її до мене! — промовив до нього «батько» і вийшов.

Щуць хитро підморгнув до Сокола і приступив до дівчини.

— Ну, ходім!...

— Куди?! — дивувалася та.

— До батечка... — всміхаючися, сказав Щуць.

— Не підуй! — відрубала дівчина.

— Як так?! — видивився на неї Щуць.

— А так!... — сказала та рішучо.

— Н-ну, побачимо!... — промовив той, витягаючи револьвер. — Побачимо!...

Дівчина подивилася на револьвер, зблідла й прошептала:

— Добре...

— Так би й давно! — сказав той задоволено.

Сокіл весь час сидів за столом з похиленою головою й удавав, що читає якісь папери. Лице його палало від сорому, серце товклося від образи, але, чуючи своє безсилля, намагався бути спокійним і нетерпляче чекав кінця цієї незвичайної розмови.

Нарешті, вони вийшли, й Сокіл схопився на ноги.

— Ну, й як же це я так і досі?!... Ну й як же це?... — приказував раз за разом, бігаючи по кімнаті. Далі схопив шапку, прив'язав до пояса шаблю й вибіг на двір. Опинившись під ясно-зоряним небом, якийсь час жадібно вдихав у себе свіже повітря, а потім озирнувся навколо себе і, скрадаючися тихо, підійшов до ясно освітленого вікна кімнати «батька» і припав лицем до шиби.

Те, що він тоді почув і що побачив, надовго врізалось в його пам'ять, і того він не міг забути навіть тоді, коли вже не мав найменшого права згадувати.

Бачив:

Вона сиділа коло стола, а він ходив по кімнаті. Чув:

— Я вірю в майбутню визволену людину, а для того нищу все, що її тепер поневолює... — говорив «батько». — В минулому було моєю мрією — повстати, і та мрія завела мене на каторгу...

— На каторгу?... — злякано якось озвалася вона.

— Так! — вирівнявся він. — Ось її сліди, прокляті!...

Бачив:

«Батько» закачав рукава піджака й показав їй спершу одну руку, а потім другу, на яких синіли грубі шрами від кайданів. Дівчина довго-довго дивилася — то на одну руку, то на другу, а потім схопилася і стала цілувати ті давні шрами неволі...

Щось десь зашелестіло збоку, й Сокіл на хвилину відвернувся від вікна, а коли зазирнув знову, то побачив щось цілком інше. — На столі стояло дві пляшки й дві склянки, а коло стола, поруч майже, сиділи — він і вона.

— За розцвіт анархізму! — вигукнув він, підносячи вгору склянку.

— Хай живе! — відповіла вона, але, пригубивши, поставила склянку назад на стіл.

— Що то має значити? — суворо якось спитався він.

— Не можу... Не п'ю... — відповіла збентежено і тут же ніби засміялась.

Але що це?... — Сокіл ясно побачив, як «батько» нахилився чогось до неї і зразу ж схопився за лице.

— Ах, так ти б'єш?! — закричав розлючено. — А чи ти знаєш те, що я тебе повісити навіть можу, не то щоби не міг чогось такого...

Раптом замовк і пильно став дивитися на неї. Вона, відсунувшись від стола, сиділа сумна й зажурена, а по її чудовому лицю котилися рясні сльози. «Батько» з хвилину дивився так, а потім повільно підійшов до неї і став на коліна:

— Прости мені!... Я зовсім не хотів тебе скривдити!... Зрозумій, що мені також буває важко!... Зрозумій, що я тільки сам на такій дорозі... Зрозумій і прости мені!

Вона повільно поклала на його голову свою маленьку ручку і стала ніжно гладити його довге «чернече» волосся.

— Ти міг би бути славним, якби захотів... — заговорила вона. — Ти справжній син Запоріжжя й розумієш його, але ти багато чого ще не розумієш. Отже, зрозумій, що й я не могла інакше...

При тих словах нахилилася й поцілувала його в ту щоку, яку вдарила.

Він припав до її рук, потім устав і схвилювано заходив по кімнаті. Ходив і говорив про своє дитинство, про своє стремління до волі, про свій перший анархистичний чин, що скарав його каторгою, і ще говорив про те, як повстав тепер і як ніхто не змусить його скласти свою зброю.

Сокіл слухав і скреготав зубами від злості, бо бачив добре, що тепер зоставалося тільки покійно плентатися за ним і слухняно виконувати його волю. Тепер уже

він не сумнівався, що Оріся згинула лише з його наказу, але...

— Як помститися?... — шептав. — Як?..

Мозок у голові горів і перевертався.

Хвилинами здавалося йому, що божеволіє, а тоді виймав револьвер й хотів стріляти просто через вікно, але чув себе не здатним на такий вчинок.

Аж нарешті побачив, що «батько» щось показав їй на свою постіль, узяв шаблю, револьвер і шапку, всміхнувся, вклонився й пішов до дверей.

— Ага! Положив спати, а сам іде собі..., — догадався Сокіл і скорше побіг до своєї кімнати у штабі.

За хвилину ввійшов «батько» і захоплено промовив:

— Знаєш, Соколі! Та ж то надзвичайно цікава дівчина!.. Зоставив її у себе, а сам тут буду!...

Сокіл мовчки відвернувся до стіни і так почав мститися на ніч...

...Раннім ранком, як тільки засіріло, зі штабу червоних приїхав Дик, який мав доручення остаточно з'ясувати «темні місця» згоди й переглянути бойову здатність «хлопців-махновців».

Майже цілий день пішов на те «з'ясування», яке головним чином торкалося справи скликання Махном селянських з'їздів. Дик домагався, аби таких з'їздів більше не скликалося, бо це, на його думку, було не що інше, як — «гальмо» у колесі Революції», яке перешкоджало заведенню справжнього ладу, до чого стреміли червоні.

«Батько» пояснював усе «необхідністю моменту», а Воленко гаряче протестував проти втручання у «внутрішні справи низового руху» і вказував на те, що населення Запоріжжя само скликає свої з'їзди, а їх просить тільки одної оборони проти всякого роду наїзників.

Дик слухав і все записував до свого записника, кажучи, що зробить про це відповідний доклад своїй Головній Команді, в якому зазначить і своє становище. В закінченні сказав, що в цій справі найкраще було б, якби «батько» сам приїхав до штабу червоних і там з'ясував свою політичну позицію. Це вже було забгато, але, одначе, на превелике здивування Воленка і й інших товаришів, «батько» охоче згодився, і тим скінчилися всякі розмови.

Задовольнений Дик сердечно з усіма розпрощався, а втім не минув і Сокола, якому шепнув:

— От бачиш... Знову всі разом, тільки Орісі немає...

Сокіл зблід і хотів щось відповісти, але Дик був уже на дворі, де на нього чекала його охорона. Сівши разом із «батьком» на тачанку, поїхав ще на оглядини «хлопців-махновців», а Сокіл зістався ще більш пригнічений, як був до того.

Десять уже над вечір до штабу вернувся «батько» й негайно покликав до себе Воленка.

— Слухай! — сказав до Воленка. — Нема що надіятися... Згода — згодою, а ти розішли своїх співробітників... Хай вони своє роблять... З'їзд також склич... Ми їм покажемо!..

Воленко схопив його за руку й мовчки стиснув.

— Ну, от і тільки! — скінчив «батько».

В той час до помешкання штабу привели гурточок полонених із фронту білих. Побачивши їх, «батько» нетерпеливо махнув рукою:

— Порубать їх і тільки!..

Але тут, невідомо звідки і як, з'явилася коло нього затримана ним дівчина й гаряче зашептала:

— Я прошу... Не треба крові... Вони ж без зброї...

— Пустіть їх і тільки! — сказав «батько» до вартівих і, повернувшись до дівчини, взяв її під руку й пішов із нею до своєї кімнати.

Сокіл, який стояв осторонь, несвідомо якимось чином було за ними, але Воленко його зупинив.

— Слухайте, товаришу! — сказав Воленко. — Ви сьогодні ще їдьте на села, щоб розповсюдити з тисячку відозв... Батько казав, щоби не гаялися з цим, а я ж не можу все сам робити...

Сокіл мовчав і щось думав.

— Ну, що? — ще раз звернувся до нього Воленко.

— Я страшно стомлений..., — озвався нарешті Сокіл.

— Нічого... Розвієтеся трохи... Я знаю, що ви мусяте бути стомлені... Однак, товаришу, мусимо забути про себе...

— Однак «батько» не забуває! — несподівано для себе самого сказав Сокіл.

— Про що ви? — допитливо глянув на нього Воленко.

— Про Дика, може?...

— Ні... Ні... — змішався Сокіл. — Я нічого... Я їду...

Воленко якийсь час дивився на нього, потім чогось здригнувся і сказав:

— Ну, так, як тільки смеркне, так зайдіть за вказівками до мене!

— Добре..., — хитнув Сокіл головою.

Воленко ще раз пильно подивився на нього й пішов далі, а Сокіл безцільно став проходжуватися по вулицях, стараючися нічого вже не думати. Однак перед ним весь час стояла жилувата постать Дика, як то він з'явився до штабу «батька» і як-то він шепнув йому пару отих вражаючих слів.

— Так, так... — думав. — Знову всі разом, тільки Орисі немає...

І тут чув, як у глибині душі наростало якесь дивне чуття, яке затемняло розум і сліпило очі. Не знав, але догадувався, що таке мусить бути чуття помсти, і губився з ним.

— Як здійснити?... — думав. — Адже ж тепер ні Дик, ні Зелений, ні Револуційна влада, що хоч би навіть в одному Кам'янці сиділа, не схоче прийняти...

Бачив ясно, як страшно оплутаний отим «батьком» і як найменша спроба вирватися з тих тенет позбавляла його всякої сили. Зосталося одне лише скрите почуття ненависті та глибоке чуття помсти, з яким дочекався заходу сонця.

Вечером із фронту прийшли вісти, що білі, збільшивши свої сили, зробили наступ і змусили податися назад. Це занепокоїло не тільки Воленка, але й самого «батька», і протягом одної години весь табір був готовий до відступу. «Батько» й цілий його штаб, а також і затримана ним дівчина переїхали на залізницю й розмістилися у спеціально приготовленому для цього потязі, який негайно мав відійти до Синельникова, де й мала стати нова лінія фронту.

Сокіл, який до самого присмерку блукав по вулицях, довідався про це щойно тоді, коли все вже було на залізниці. Спотикаючися, прибіг на станцію і став шукати Воленка, як раптом зіткнувся з Перепичкою.

— Ну, як вам тут? — спитався його.

— Нічого... З охороною штабу їду... — відповів той.

— Але ж усі бувші григоренківці тепер на фронті! — сказав Сокіл.

— Був і я, але недовго...

— Чому ж то так?...

— Батько звелів мені при штабі бути...

Сокола наче молотом ударило в тім'я.

— Знаєте, — заговорив тихо, — я їду з агітацією на села... Можливо, що буду тиждень, два, а може, й цілий місяць... Значить, буду одірваний від табору і не знатиму, що в нім робитиметься...

— А хіба ж вас не будуть сповіщати? — цікаво озвався Перепичка.

— Так, так... — зніяковів Сокіл. — Очевидно... тільки бачте, мені треба все знати... Головно те, що про «батька»... Отже, попрошу вас записувати все у книжечку, а при нагоді передати мені, бо це потрібне для справи, яка торкається всіх бувших григоренківців... Бачите, серце болить, як подивитися...

— Ну, ну... — роздумував Перепичка. — А це не буде щось таке, щоби потім...

Перепичка зробив виразний рух рукою коло свого горла і дзвінко цокнув зубами.

— Нічого подібного! — поспішився Сокіл заспокоїти його. — Просто інформація... Однак, щоби лихо тихо...

Перепичка мовчав і, як видно було, не згоджувався.

Сокіл дістав із кишені гаманець, вийняв із нього п'ять золотих десятирублівків і поклав на його зашкарбу рублу долоню.

— Це вам для початку! — сказав. — Згодом, звичайно, більше...

— Ну, хай і так! — згідливо промовив Перепичка. — Я можу, тільки щоби, значить, без чогось такого...

— Я вже сказав вам, що тільки для інформації... — ще раз заспокоїв його Сокіл.

— Ах, це ви тут?! — раптово вчувся голос Воленка.

— От, гаразд! Ми негайно стаємо на нову лінію фронту, а ви їдьте просто на Гуляйпільщину й по-старайтесь там настроїти все проти червоних...

— Але ж ми тепер у згоді з ними! — озвався Сокіл.

— Дурниця! — махнув Воленко рукою. — Згода — згодою, а війна — війною!... Якби так не ці Білі, так хто знає, чи потрібна була б нам оця згода?...

— Звичайно... Звичайно... — поспішно згодився з ним Сокіл, думаючи про те, чи не підслухав він чого часом із його розмови з Перепичкою.

Але коли тільки вийшли до світла ліхтарні, то Сокіл побачив, що Воленко, як і завжди, весь у своєму власному захопленню справами, і спокійно став збиратися в дорогу.

Як за п'ять хвилин, коли тільки Сокіл устиг зібрати свою «агіткомпанію» та пов'язати в пакунки ще свіжі листочки «відозв», почулися свищики, й потяг «батька» Махна полетів у чорну млу душіної літної ночі.

І це все, що діялося навколо нього із дня у день, зробило так чулим, що навіть тепер, коли зник з очей цей ненависний йому потяг і коли він міг вільніше зітхнути, — почув тільки один біль.

— Ну, а тепер що? — звернувся хтось до нього із «агіткомпанії».

— Почекаємо, заки прийде потяг до Гуляй-Поля, — відповів, не озираючися.

Чекали так майже цілу ніч. На світанку під'їхав якийсь потяг і вони наче ті «фронтвики» першого року Революції, ледве що впакувалися до нього. Поїзд не йшов, а сунувся ніби з якогось важкого примусу, але крізь побиті вікна віяло легенькою степовою прохолодою і то якось освіжувало голову. Сокіл, дивлячися у вікно, бачив, як повільно зникали станційні вогники і ставала сизо-молочна мла степових просторів, яка хвилинами здавалася хвилюючим морем, і тоді здавалося дивним, щоб у тій млі могли бути якісь такі люди, що потребували б собі якихсь «відозв».

— Гаврило, крути!... — кричав хтось десь на буферах вагона, і Сокіл згадав собі перший рік Революції, коли їхав із Григоренком на своє Запоріжжя й коли саме вперше почув цей безглуздий вигук від якогось розхристаного «фронтвика».

Серед сірої маси старих шинелей чулися окремі вигуки гарячих розмов та палких суперечок, і Сокіл, непомітно якось, став прислухатися.

— Брехав усе отой Григоренко, а тому й загинув! — кричав хтось пискливим голосом. — Думав, що другим гетьманом стане, та й самого не стало!...

— Це так «батько» Махно каже! — відповів якийсь старий, хрипкий голос. — А може стати таке, що ще й сам «батько» піде за ним, бо яке ж може бути життя із його «братвою?».

— Що правда, то правда! — озвався старий селянин у свиті, що стояв коло Сокола. — Нас усі вчать, але прийде час, що ми всіх навчимо! Каже Махно: свобода, ліворучія, а тим часом наш брат як воював за царя, так воює й за Махна, а все для того, щоби його «братві» добре жилося!...

— Самі винні! — висунувся із верхньої полиці вагона якийсь молодий чоловік у шкіряній куртці і з червоною зіркою на грудях. — Хіба ви не чули, що червона команда каже не слухатися того ворохобника?...

— От так новина! — подумав про себе Сокіл і голосно спитався:

— А звідки це вам відомо?

— Ось, маєте! — сказав молодий чоловік у шкіряній куртці і простягнув до нього цілий жмуток якихсь листочків.

Сокіл узяв один і зразу ж побачив дату вчорашнього дня, коли у штабі «батька» був сам Дик.

— Значиться, Воленко не дарма заходився..., — подумав Сокіл і став читати.

Читав і своїм очам не йняв віри, але не було найменших сумнівів, що написане було дійсно написане, бо ясно стояло:

«Наказ ч. 820 Штабу командуючого червоним фронтом. Ставка.

«Всім військовим і виконкомам Олександрівщини, Маріупільщини, Бердянщини, Бахмутщини, Павлоградщини й цілої Херсонщини.

В ближчому часі виконком Гуляй-Поля, спільно зі штабом «армії «батька» Махна», гадає скликати повстанчий з'їзд від — Олександрівщини, Маріупільщини і навіть Бердянщини, Бахмутщини, Павлоградщини і Херсонщини. Цей з'їзд у цілому скеровується проти червоної влади на Україні і проти червоного південного фронту, в склад якого входить також «армія «батька» Махна». Наслідком цього з'їзду можуть виникнути лише одні замішання по зразку Григоренкової зради, доказом чого є те, що «армія» Махна вже й тепер повна непевних елементів, які при серйозному наступі білих напевне не зможуть утриматися на своїх місцях.

Отже: 1. Згаданий з'їзд забороняється і ні в якому разі не може бути дозволений.

2. Все робітничо-селянське населення мусить бути попереджене словом і друком про те, що участь у цьому з'їзді буде розглядатися як державна зрада по відношенню до Червоної влади й Червоного фронту.

3. Всі учасники цього з'їзду мусять бути негайно заарештовані й перепроваджені до воєнно-революційного трибуналу, що при штабі Червоної армії.

4. *Ті, що розповсюджують які-будь накази Махна або відозви Гуляйпільського виконкому, також заарештовуються.*

5. *Даний наказ має свою силу з часу його оповіщення телеграфом і мусить бути широко розповсюджений на місцях в той спосіб, щоби був вивішений на всіх публичних місцях і доручений усім виконкомом, усім представникам Червоної влади й усім політкомом та військомом армії.*

Голова Реввоенради Червоної армії Уральський. Комендант штабу Червоної армії Дик.

— Гм... — замислився Сокіл. — Значиться, не тільки що Воленко, але й Махно знав.

Кинувся до своєї пачки, де були відозви Воленка, вийняв одну й уважно став читати:

«Товариші селяне!

Чи може гурт людей писати «закони» для цілої революційної маси? — Ні, не може, бо правосильною є тільки сама маса!

Чи може бути десь такий «закон», який одному революціонерові давав би право карати другого за те тільки, що він виконує волю революційної маси? — Ні, не може, бо інакше він був би обманщиком!

Чи може який би то не був революціонер арештувати когось за те, що він є представник маси? — Ні, не може, бо тоді не було б Революції!

Товариші селяне!

Затямте це й гоніть від себе кожного зайду, який тільки хоче обмежити ваше право!

Батько Махно завжди готовий до боротьби за ваше право, а тому — хай ні один чоловік не забуває про свій обов'язок революціонера й спішиться до Гуляй-Поля на черговий Селянський з'їзд, який, для всіх нас, є єдиною міродайною владою маси.

Командуючий повстанчою армією Запоріжжя Батько Махно».

— Так, так... — прошептав. — Безумовно знав... Тільки чому ж це крили від мене?...

— Ну, як наказ? — почулося з поліції, й двоє сірих очей гостро вп'ялися в його лице.

— Я не згоджуюся! — сказав Сокіл. — Революція не є справою одиниці, а широкого загалу, передовсім — низової маси...

— Ви так думаєте?... — іронічно запитався той, що на поліції.

Сокіл спалахнув:

— А ви думаєте, що якась там сотня, або й навіть тисяча червоних революціонерів має право накидати масам свою волю?!

— Ні! — підвівся той на полиці. — Я думаю, що та сотня, чи тисяча червоних революціонерів не дасть тій масі згинутися на шляхах анархії і приведе її до соціалістичної держави, в якій кожний дістане свою пайку...

— А чи ви думали про те, що для трудової маси однаковий пан, хто б тільки не хотів керувати нею? — сперечався Сокіл. — Маса мусить сама собою управляти!...

— Правильно!... Правильно!... — залунало у вагоні.

— Ми, махновці, не дозволимо!...

Сокіл озирнувся й побачив, що то кричала вся його «агіткомпанія», але всі інші якось загадково мовчали.

Молодий чоловік у шкіряній куртці затисся на своїй полиці й замовк, але кинутий ним жмуток листочків з наказом Червоного штабу розійшовся по всьому вагону.

— Очевидно, агітатор, — подумав Сокіл. — І то добрий агітатор!...

Підійшов один із «агіткомпанії».

— Що ж це ми так сидимо зі своїми відозвами? — сказав.

— Почекайте! — озвався Сокіл, а про себе своє думав: — На якого тільки чорта вони мені здалися?...

Поїзд пішов тихше і став коло якоїсь великої станції. Ритмічний стукіт коліс замінився крикливим галасом сірої маси, що хвилюючо товпилася навколо потягу. Сокіл відчинив вікно й побачив, що це червоні.

— На фронт їдуть! — догадався.

Миттю взяв пакунок своїх відозв і, не розв'язуючи, викинув його за вікно, просто у гомінку юрбу. Хтось голосно закричав, хтось ще голосніше вилаявся, а решта схопила пакунок і стала його шарпати. Він дивився на це із вікна й тихо усміхався, коли тут у вагон зайшло декілька озброєних червоних і один із них, очевидно старший, голосно запитався:

— Хто тут розповсюджує бунтарні листочки?

Вагон мовчав, як зачарований.

— Хто тут розповсюджує відозви Махна? — спитався червоний знову.

Тоді з верхньої полиці висунулася голова молодого чоловіка у шкіряній куртці й кинула в бік Сокола:

— От, оцей!...

Старший підійшов ближче і сказав:

— Ходім!...

— Куди? — з робленим здивуванням озвався Сокіл.

— Куди?! — з робленим обуренням закричала вся «агіткомпанія».

Але червоні, замість того, щоби сперечатися, схопили Сокола під руки й потягли із вагона. Він пробував було пручатися, але один червоний так садонув його, що він мало що не стратив притомности.

Коли тільки опинився на дворі, то потяг зараз же рушив далі, а з ним і вся «агіткомпанія». Озирнувся на один бік, — тільки червоні. Озирнувся на другий — той, що у шкіряній куртці.

— Ну, що?... — промовив той, єхидно всміхнувшись.

— То ви мене так?... — невідомо для чого, спитався його Сокіл.

— Як бачите!... — єхидно підморгнув той.

— А ви знаєте, що я зі штабу «батька» Махна?...

— Власне! — відповів той спокійно. — Власне, для того й зробив так!...

— А ви знаєте, що вас чекає? — сміливо вже сказав до нього Сокіл.

— О, безумовно! — з робленою серйозністю відповів той. — Безумовно, товариш Дик трохи відає!...

Потім повернувся до гуртка червоних і крикнув:

— Беріть його скорше набік і гайда!...

Але враз затих і став чогось прислухатися. Здалека долетів пронизливий свист, потім почувся глухий гомін, і як за хвилину в поранковій млі псявизся якийсь дивний потяг, який з божевільним гуркотом пролетів повз станцію і зник у далечині.

Зауважив, як в одному вікні промайнув хтось такий, наче Воленко. Шарпнувся і щось таке крикнув до нього, але червоні тільки засміялися.

— І справді! — подумав Сокіл. — Тож то потяг «батька» Махна давно пішов у цілком протилежну сторону...

Думаючи так, уже не опирався, коли його повели зі станції до якогось воза, а сам сів між двома червоними жовнірами й поїхав сонними вулицями незнайомого містечка. Навіть не цікавився, куди його везуть, а байдуже дивився на те, як якісь сірі постаті розліплювали на парканах відомий уже йому наказ

червоних, а поруч нього — оповіщення місцевої комендатури про «надзвичайний стан облоги».

Це все свідчило про те, що червоні хотіли зробити з «батька» Махна рівно ж те саме, що не так давно зробив він з Григоренком, а тому думка про той чудний потяг не кидала його аж до самої в'язниці, до якої його привезли.

Опинившись у в'язниці, догадався, що міг бути арештований з наказу самого Дика і що Дик напевне хоче помститися за його «січеславську справу».

Однак минув день, другий і третій, а ним ще ніхто не цікавився. Сидячи так, почав непокоїтися лише тим, що не зможе помститися за Орісю, але й навіть це чуття стало якось притуплятися і вже не було так болюче, як тоді, коли вмовляв Перепичку стежити за «батьком».

Дивився крізь загразоване вікно в закурений степовий простір і чув, як нечутною ходою підходить золота осінь, а в душі була лише одна туга, як єдина пам'ятка його простору.

І в такий саме час хтось такий передав до в'язниці великий буханець житнього хліба, в якому знайшли записку.

«Терпіть! Скоро воля!»

В'язниця була повнісінька всяких в'язнів, але ніхто із них не був таким веселим, як троє зеленівців. Іноді, коли всі в'язні впадали в якесь дивне отупіння, що не що межувало з роздукою, — вони були єдиними, що не сумували.

— Дурне все! — казали зеленівці. — Усе, що не є, — одні вигадки!... Нашому селянству не вигадки, а діло потрібне, що значить — незалежна селянська держава, он що!... Так і Зелений каже!...

І Сокіл, слухаючи їх, мимоволі починав думати про того казкового зеленого, про якого стільки наслухався ще у таборі Григоренка і до якого тепер так нестримне тягло його. Обіцяна запискою невідомого воля щось не приходила, а час минав сумно й ледачо, наче не було куди йому спішитися. Наслідком того все робилося якимсь сумним і невиразно-одноманітним, як і та пісня, що співали у другій кімнаті замкнені білі.

Солнце всходит і заходить,
А в тюрме моєї темно, —
Дні і ночі часовіє
Стерегут моє око...

Одного разу прийшов до Сокола в'язничний нагляд і сказав, що на другий день має приїхати Дик і сам буде проводити його допит. Сокола дрижаки взяли. Не спав цілісіньку ніч, а на світанку прокинувся й почув близький рев важких гармат.

— Почалося... — подумав про себе і став чекати, заки не покличуть на той допит.

Однак час минав, а ніхто не з'являвся. Отже, став слухати, що гомоніла в'язниця. Чув одне лише слово:

— Білі...

Настрій в'язниці робився болісно-чулим:

— Значиться, б'ється...

Так, так... Невідомо, хто кого подужає...

Десь навіть сперечалися: одні були за Білими, а другі за Червоними. Сокіл слухав і думав, як-то зле робить собі та влада, що у критичний момент не звертається до своїх в'язниць.

Гуркіт гармат — то зростає, то знову стихав, а в залежності від того мінялися настрої в'язниці. Хвилинами все завмирало в напруженій мовчанці, і тоді вся в'язниця нагадувала собою величезний гробівець.

Вночі ця мовчанка стала моторошною тишею, в якій боляче відбивався кожний крок вартового, але що найдавніше — не чулося звиклого містечкового гомону, наче навколо все повимирало. Тільки крізь заграбовані вікна, ніжно якимось, дивилися на в'язнів в далечі зорі й ніби щось віщували.

Десь уже після півночі прийшов до всіх чорний сон і став утишувати тривогу, як у той же час над містом спалахнули вогненні дуги гарматної стрілянини, й сонні вулиці міста наповнилися кулеметним рего-том. Той регіт продерся крізь мури в'язниці в одну мить, як рев звірів у звіринцеві, почувся крик ув'язнених, і посипалися в залізні двері часті удари кулаків. Здавалося, що захиталися навіть самі мури, і Сокіл, не тямлячи себе, також гатив об щось кулаками і щось таке кричав, аж тут двері розчинилися, й таке дивне питання:

— Що з вами?..

З окровавленими кулаками стояв перед розчиненими дверми й дивився на якусь чудову жінку, у козацьким убранню і з револьвером у руці.

— Ви?! — скрикнув здивовано, пізнавши у ній ту саму дівчину, яку притримав Махно.

— Я... — всміхнулася. — «Батько» десь затримує Білих, а я тут з червоними клопочуся!... Скорше виходьте, бо йдем до Гуляй-Поля!

Сокіл дивився й не розумів нічого. Аж тут звідкись узявся Перепичка, який сказав:

— Ну, чого ж стоїте?! Ходім!.. Це тепер «законна» жінка «батька»... Можна сказати, що справжня «мати»...

Сокіл, хоч як був цим вражений, але, проте, не забув за тих трьох зеленівців, що сиділи з ним, і, повернувшись, сказав:

— Ходім, а там уже будемо бачити!...

Коли тільки вийшли на вулицю, як в'язниця з усіх чотирьох боків спалахнула полум'ям, і стовп чорного диму піднявся аж до самих зір...

VII

До Гуляй-Поля приїхали досвітком. Тут усе було стривожене чутками про те, що начебто червоні, незважаючи на важке становище на фронті білих, мають намір напасти на Гуляй-Поле і знищити його.

Оксана, як називалася «законна» жінка «батька», зразу ж наказала всім озброїтися й стати наготові, а тим часом Сокіл знайшов Перепичку і став обережно випитувати про все.

— Бачите, — шепечучи, став оповідати Перепичка, як тільки вони сіли на якомусь перелазі, коло штабу «матері». — Не знаю, чи може це вас цікавити, але була така чудасія що просто страх!... Бачите, я не записував, як то ви мені казали, але так усе запам'ятав... Бачите, як ото ми з вами розпрощалися, так потяг «батька» поїхав було до Синельникова, але вже не доїзжаючи до нього, зупинився на якійсь станції, що би води набрати... Ну, бачите, дехто вийшов й та дівчина... Вийшла й також стала прохажуватися, аж тут до неї Ляш підійшов і став щось говорити, що вона засміялась до нього... «Батько», що дивився через вікно, миттю вискочив на двір і просто до Ляща... Не кажучи нічого, як видно, хотів його застрілити... Бачите, виймаючи з кишені револьвер, так поспішився, що ще в кишені й вистрілив і мало-що сам себе не підстрілив... Я, побачивши коло нього дим, кинувся, щоби допомогти йому, але він так мене заїхав по по-

тилиці, що я аж сторчаком пішов... Ну, бачите, дівчина побачила, що то не жарти, так спершу наче задерев'яніла, а потім кинулася до нього на груди і, зі сльозми в очах, стала гаряче цілувати його... Він тоді повернувся до всіх і сказав: «От, щоб ви знали, так Оксана моєю жінкою буде і тільки!» Ну й стали тоді збігатися всі, що той вистріл чули. Прибіг зляканий Воленко й Кийко і, не знаючи нічого, навколо «батька» стовпилися. Аж ось «батько» взяв дівчину за руку і, виїшовши з нею на східці вагона, гукнув: «Слухай, братва! Завертай до Гуляй-Поля! Я женюся, а це моя законна жінка!» Ну, бачите, почалося... Перевели тоді паровик на другий бік вагонів, та як зашкварили до Гуляй-Поля, так і світа не міг бачити... Один тільки Воленко доглядів якось, як вас оті червоні тримали, але ніхто не йняв йому віри... А в Гуляй-Полі й весілля бучне справили... Бачите, від школи, де став штаб, аж до самої церкви всю дорогу тими килимами вистелили, що то колись із Січеслава... Натачанка, якою він їхав із Оксаною до шлюбу, вся у цвітах пишалася... Як звінчався, то так з усіх гармат врзали, що куди там тому небіжчикові Григоренкові... Бачите, десять днів одна лише стрілянина та музика, а це, як не як, занепокоїло червоних, і стали вони своїх посланців слати, щоби, значиться, «батько» на фронт рушав. Але «батько», справляючи весілля, не хотів навіть говорити, а тоді Дик такий наказ прислав, що коли, значиться, не піде на фронт, так вважатиме всяку згоду скінченою, а крім того пошле на Гуляй-Поле червоне військо, щоби навіть із ним самим кінчити... «Батько» не дуже-то злякався цього й оголосив, що «Гуляйпільці — анархи, а Гуляй-Поле — столиця анархів, що значить — перша анархистична республіка, а він сам — перший її президент»... Хто зна, що воно вийшло б із того всього, бо майже все військо все ж таки було разом із Червоними на фронті, як враз вісти, що білі прорвали знову фронт і нестримно йдуть вперед. Тоді вже «батько» сам поїхав рятувати справу, а мене й свою жінку тут залишив, щоби на червоних вважали... Позавчора якась частина червоних пробувала було на нас напасти, але ми так їй показали, що й своїх не пізнають... Ну, а оце вже самі вирішили напасти і от, як бачите...

Сокіл, слухаючи, чув себе наче окраденим. Усе, що лише тут чув і бачив, було таке далеке від того, що

колись починав робити із Григоренком і що тепер робив десь той казковий Зелений.

Постарався якнайскорше розлучитися з отим Перепичкою й метнувся до «своїх» зеленівців, щоби негайно вибратися з ними. Однак вони ще задумали взяти із собою Перепичку й стали його намовляти, щоби покинув свого «батька». Спочатку той начебто згоджувався, але коли довідався, що прибув якийсь посланець від «батька», так зразу ж десь зник.

Посланець переказав, що «всі червоні залишили фронт і втікають на Слобожанщину, а слідом за ними їдуть білі і страшно мстяться»... Далі казав, що «батько» був дуже білими оточений, але якось вирвався й створив свою лінію фронту Потічна — Єлисаветград — Вознесенськ і кличе туди решту свого війська, а гуляйпільцям наказує боротися на місці або забрати жінок та дітей і виїхати на якийсь час на Полтавщину...

Почувши таке, Оксана враз зібрала всіх вояків і сказала:

— «Батько» чекає вас!... Ідіть і потіште його!..

І це було їм командою. Всі кинулися до коней, возів та натачанок і за годину тихо вирушили в далеку дорогу.

Сокіл із трьома зеленівцями непомітно затерся в юрбі схвильованих гуляйпільців, які так же тихо, мовчки провозжали їх. Кожний із них був наче громом прибитий і кожний із них чув у собі щось непевне, яке вже було десь отут, десь коло самого села.

Чув його й Сокіл, хоч тепер ніщо вже не в'язало його — ні з «батьком» Махно, ні з гуляйпільцями, але те, що пережив тут, якось само собою відкликала його десь у глибині душі. Дивлячися на покинуте «батьком» Гуляй-Поле, йому робилося страшно за тих, що zostалися тут безпорадними.

Однак не було часу думати. Знав, що коли тільки Перепичка зауважить його відсутність, так уже напевне догадається і, — хтозна, чи ще не розповість Оксані, а тоді, звичайно, всяко може бути.

— Ну, й для чого було вам намовляти отого Перепичку? — звернувся він до своїх нових товаришів, як тільки вийшли за село й опинилися у якимсь яру.

— Чорт його бери! — відповіли зеленівці, запалюючи цигарки. — Думали, що свій, а він — свиня свинею.

Зоряне небо здригнулося від наглої блискавки. Всі четверо здивовано переглянулися між собою і враз швидко пригнулися додолу. Над самими їх головами шумно пролетів великий гарматний набій. Не встигли ще й отямитися, як уже полетів другий, а за другим — третій і майже одночасно вибухнули десь на селі.

— Білі!... — прошептав хтось із зеленівців. — Тікаймо, заки можемо втікати...

За хвилину почувся тужний голос гвалтового дзвона й розпачливі крики гуляйпільців, що готувалися до боротьби. Сокіл зі своїми товаришами схопилися й побігли просто у поля, а слідом за ними, наче наздоганяв їх, котився тужний голос дзвона.

Коли через якийсь час зупинилися й озирнулися назад себе, то побачили широкий простір у сяйві світанку, а там десь далеко здіймалося полум'я пожежі, при світлі якого злякано біліла маленька церковця.

Сокіл відразу пізнав, що то церковця Гуляй-Поля, але не сказав нічого.

Хтось із товаришів смикнув його за руку:

— Ходім!...

Усі інші зітхнули і мовчки швидко подалися вперед...

VIII

Важко було гуляйпільцям змагатися із білими, але ніхто не рушився зі свого місця, хоч були такі чутки, що «наче вже й самого батька на світі немає»...

Білі свавільними хвилями гнали вперед, і казали, що нібито вони «не тільки що пройшли через усе Запоріжжя, але й до самого Києва доперли...»

Одночасно з тим по всіх хуторах та селах широкого Запоріжжя стали говорити про якогось Зеленого, який «білих у пень січе-рубас, а де тільки пройде, там народний лад установає...»

Через це саме не скоро довідалися гуляйпільці, що саме з їх «батьком» сталося. А сталося з ним не дуже-то добре, бо коли тільки білі оточили його й на новій лінії фронту, що став було від Помічної, через Єлисаветград і до Вознесенська, як він вирішив прорватися назад на Запоріжжя. Прориваючися, наскочив на «залізних черепах», що «танками» називалися, а тоді стратив майже всі свої вози й ледве-що з одними натачанками дістався якось до Великого Лугу, де

й став «лататися». «Братва» бідувала, але нічого було робити, бо у той саме час усіма шляхами Запоріжжя переходили на фронт білих усякі осетини та черкеси, з якими годі було зариватися «на тще серце», — як то говорила між собою «братва».

Гуляйпільці, знетерпеливившись «під білими», вирішили розворушити його й послали до нього своїх посланців, яким наказали — «не те, щоб просити, а просто казати...»

І коли тільки ці посланці прибули до Великого Лугу, як «батько» зразу ж велів зібратися всім на «велику раду».

Місяць світив, як ніколи, а при його зеленому світлі все здавалося якимсь незвичайним, і навіть ті гуляйпільські посланці були якісь незвичайні. Здавалося, що не люди, а привиди говорили:

«Чи довго ще сидітимете тут, як які розбишаки? Чи довго ще чекатимете так, як білі вже до самого Києва примандрували? Адже ж ми, гуляйпільці, нічого для вас не жалкували!

Ніхто із нас не нарікав, як було сказано, щоб ми самі боронилися, бо раз треба — так треба! Однак, коли тепер білі не тільки все наше добро зграбували, але й нас самих «унищують», не можемо ж ми отак далі сидіти.

Любили ми вас, бо ви наші! Вірили ми вам, як самі собі! Однак як не покинете свого сидіння, так самі підемо! Пристанемо собі до червоних або й до Зеленого, бо треба ж комусь за ту всю руїну помститися!...

От, навіть тепер, коли сюди вибиралися, прийшли осетини і всіх дівчат згвалтували. Тиждень тому великий погром був. Люди, як звірі, по гаях та лісах блукують. Скоро випаде зима, а за зиму ми і ви загинемо. За зиму наші воли будуть вирізані, наше насіння буде забране, а наші господарі будуть гинути від голоду, бо білі нічого не жаліють!...

Червоні бачать це все і ворушаться. Зелений також бачить і також ворушиться, а тільки ми все ще на вас надіємся, бо ви ж були наче друзі наші!...

Гуляйпільські посланці стискували. «ці» слухали і тільки кулаки стискували.

Аж ось, як чорний демон, підвівся сам «батько» і, метнувши іскрами своїх очей, кинув:

— Братва! Завтра рано в дорогу і тільки!...

Вранці, як тільки довга низка натачанок висунулася з Великого Лугу й посунулася у степи, прибув посланець від червоних і став умовляти, щоби не йшли до Гуляй-Поля, де «все одно нічого робити», а щоби повернули до червоних, де «спільна міць стане».

«Батько», вислухавши його, звелів Воленкові написати відповідний лист і негайно відіслати того посланця туди, звідки він з'явився. Але раніше, ніж дати той лист червоному посланцеві, «батько» взяв його до рук і голосно, щоб усі чули, відповів:

«Червоні! Чи правду казали ви нам, закликаючи вже раз до згоди, що будете боронити низи народні? Чи правду ви нам обіцяли незайманість низового руху? Чи правду казали ви нам, що йдучи спільно, прийдемо до справжнього визволення?»

Червоні! Ви брехали нам, закликаючи до згоди, бо самі виступили проти селянських з'їздів, які могли б перевірити вашу акцію! Ви брехали нам, обіцяючи незайманість, бо самі перші пробували знищити нас, як виразників народної волі! Ви брехали нам, говорячи про спільність боротьби, бо відходячи із білого фронту, навмисне залишали нас у пастці!

Отже! Йдіть собі від нас, бо ми не знаємо вас, як не знає вас ціле Запоріжжя!»

Цілий день гнали степами завзятуші «хлопці-махновці», а вечером степовими орлами налетіли на Гуляй-Поле й напали на білих, що нічого такого не сподівалися.

Тоді все, що тільки жило у Гуляй-Полі, встало до помочі, і як тільки білі не боронилися, але сонця ніхто вже із них не побачив...

Слідом за Гуляй-Подем заворушилися всі запорізькі хутори та села, бо білі, зарвавшись аж до Києва, опинилися проти двох фронтів — червоного та блакитного, як називав себе національний фронт революційної влади, а своє запілля обсадили тільки одними черкесами та осетинами, які при одній лише появі «батьківських» натачанок старалися скорше зникнути.

Звільняючи Гуляйпільщину, «батько» навіть не думав про те, щоб іти кудись далі, а натомість — старався якомога більше стягти «контрибуції» та зібрати зброї, гадаючи тим зміцнити свою «анархо-столицю» і щойно тоді розширювати межі «низового руху».

Але ці межі самі собою поширювалися, і по мірі того, як вони поширювалися, росла і ширшала сваволя самих «хлопців-махновців», які вже не задовольнялися тим, що діставалося їм від «контрибуції», а зайнявши яке-будь містечко, вимагали собі від мешканців «панських жінок», причому, не раз було, — жорстко змагалися між собою...

Заклопотаний справами своєї «анархо-столиці», «батько» наче не бачив цього всього, а тим часом майже по всій Гуляйпільщині стали ходити якісь чудні люди, що «дуже добре про селянського Зеленого розмовляли»...

Почувши це від Воленка, «батько» звелів тих чудних людей ловити й немилосердно карати, але то нічого не помагало і розмови про Зеленого не припинялися..

Аж одного разу прийшов до Гуляй-Поля гурток невідомих, які назвали себе посланцями від Зеленого і стали говорити:

— Білих б'ємо й рубаємо і просто до Чорного моря зганяємо... Однак неабиякий клопіт із червоними маємо, з якими у нас не те, що нема тепер згоди, але й справжня війна почалася... Справа в тому, що де лише проженемо Білих, там зразу стають червоні й намагаються все до своїх рук захопити... Отаман Зелений, посилаючи нас до «батька» Махна, наказав нам, аби ми переказали вам тут, що коли ви є чесні борці за народню волю, так мусите йти разом із нами, за що матимете собі все, що візьмете від ворога!

— А є там що брати? — спитався посланці. — Скільки собі схочете! — відповіли потяги, а при зброї у них цілі гори, одежі повнісенькі потяги, а при їх обозах завжди безліч жінок усяких, що часами навіть не знаємо, куди-то все дівати, якщо до наших рук попадуться!..

— А часто воно так попадається? — допитувалися «хлопці-махновці».

— О, дуже часто! — відповіли посланці Зеленого. — Тільки бачте, жінок тих ми все розганяємо!..

— Ну, це чортзна-що! — загукали «хлопці-махновці».

На той самий час прийшов сам «батько» і, побачивши невідомих, гостро запитався їх:

— Хто ви такі і чого вам тут треба? А ті, замість відповіді, низько вклонилися, а потім вийняли зі своїх схованок новісеньку шаблю у щиро-злотій оправі і, даючи йому, сказали:

— Прийми це, як сердечний дарунок від нашого славного селянського ватажка Зеленого, який любить тебе і низько кланяється, як непоборно-гордому запорожцеві!..

«Батько» взяв шаблю, всміхнувся й промовив:

— Знаю, чого хочете, але свою відповідь дам самому вашому отаманові!... Тепер же йдіть собі і тільки!.. Коли посланці Зеленого відійшли, то «батько» негайно скликав «Велику Раду», головування якої взяв на себе Воленко.

На «раді» виявилось, що значна більшість була за те, щоби «сім раз відміряти, а раз відрізати», себто, щоби раніш усе вивідати й тоді вже щось вирішувати.

Натомість меншість радила «кувати залізо, заки воно гаряче», кажучи:

— Щоби так усе вивідати, так треба на те якихось два-три тижні, а за той час може статися так, що Зелений сам потрощить білих, або вони його зломають і тоді все зійде на ковальський пшик...

Воленко з цим не згоджувався, а сам «батько» чогось мовчав, і так суперечки затяглися аж до самого вечора, коли коло дверей будинку, де відбувалася «рада», з'явився якийсь старий та сивий селянин, очі якого здавалися очима божевільного.

Забули за все й кинулися до нього:

— Хто ти і звідки?

— Хіба ж ви самі не бачите? — сказав він, блиснувши очима. — Іду на Кубань, щоб розповісти там, як ми їх «союзників» побили.

— Так хто ж це саме ті «ми», що когось так побили?

— Та ж ми, зеленівці, що над річкою Рось, коло Володарки, більше двадцяти тисяч отих білих положили! Я сам не менше десяти поклав!...

— Ти?! — здивувався. — Такий старий?!

— Еге ж! — поважно відповів той.

— Та що ти нам брешеш, коли ми самі знаємо, що то не так легко, щоб аж двацять тисяч! Та ж у них, напевне, ще й ті залізні черепахи були, що то танками називаються!...

— Аякже! — всміхнувся старий. — Були й черепахи, а тільки ми їх у болото загнали...

— Як так!?

— А так! — хитнув старий головою. — Ми на всіх шляхах добрі ями покопали... Як пішли дощі, так там

калабані стали... Ну й сидять тепер у тих калабанах усі ті танки, а в них наші повстанці кашу варять!

— От, так штука! — гукнув хтось захоплено.

— Ніякої штуки! — спокійно тяг своє старий далі. — Інакше, якби не ми, так були б червоні... Отже, чого ждати, як самі могли взяти!

— А так, так! — загаласували «хлопці-махновці». — Червоні, якщо тільки візьмуть, так уже мужикам не дадуть!..

«Батько», який стояв осторонь і тільки прислухався, раптом підійшов до старого й сказав:

— Отже, нічого тобі йти на ту дурну Кубань, а вертайся назад і скажи, що ми йдемо!..

— Воля твоя казати, що тобі захочеться, але хто повірить, як я так скажу? — озвався старий.

— Чого ж так? — видивився на нього «батько».

— Та того самого... — сказав старий... — Того самого, що наш Зелений, — для всіх, а ти для себе...

— Ах, ось воно що?! — скрикнув «батько» і тут же звелів вибити старого нагаями і дуже здивувався, коли ніхто навіть рукою не порушив.

— Що то є?! — гукнув, озираючись.

— Досить цього! — озвався у той час якийсь дзвінкий голос.

Махно, стиснувши в руках револьвер, кинувся у той бік, звідки чувся голос, але враз перед ним стала Оксана.

— Досить! — скадала ще раз. — Тут справа поважна й поважно треба робити!

Махно поблід і, повернувши на закаблуках, швидко побіг до свого штабу.

Десь опівночі стало відомо, що не тільки «хлопці-махновці», але й усі гуляйпільці йдуть у похід, бо тепер уже не хотіли самі лишатися. До самого ранку перегукувалися, лаштуючи вози та натачанки, а вранці з'явився у чорній кавказькій бурці сам «батько» і, виїнявши подаровану Зеленим шаблю, простяг її на північ і сказав:

— Туди, братва, де ще не знають нас і тільки!.. Це «тільки» все сказало. Відразу зрозуміли, що справа йде не на жарт, бо це слово чули вони лише тоді, коли треба було напружити всі свої сили виявити всю свою зручність у борні з ворогами... А так, як тих ворогів у «батька» було стільки, як піску на березі Чорного моря, то кожний знав, що коли не перемога, так — куля в лоб і... тільки...

...Коли після довгих митарств Соколові і його трьом товаришам пощастило дістатися до Козятина, де у той час знаходився штаб отамана Зеленого, то була вже пізня осінь, коли все навколо крилося смутком важкої негоди...

Зеленовці товклися між двома вогнями, змагаючи-ся — то з червоними, що сунули із північного сходу, то з білими, що натискали із півдня. Як червоні, так і білі цілком не рахувалися із тим фронтом, що називався блакитним і що знаходився під керуванням «головного отаманства» при «Революційній владі», а всю свою увагу звернули на зеленовців, як на головну силу селянства.

Тим часом зеленовці «Революційною владою» були занедбані і забуті так, що кожний із них починав шукати собі якогось «власного виходу».

Київ, що досі був найяснішою метою, стратив свою первісну привабливість, і ніхто вже так не марив золотими маківками Святої Софії, як то марили затишними стріхами своїх хат, де могли бодай хоч спокійно умерти.

Тому, власне, Сокіл відразу почув, чим-то все дише й відразу пригадав собі «вільно-козацький» табір Григоренка, як то він був у великому Лузі і тут же йому прийшло на думку зробити щось таке, що було б подібне до божевільного вчинку очайдушного Дика і що могло б вивести його на ясний шлях отвертого змагання...

Однак як собі не думав, а нічого іншого не міг придумати, як те, що пішов до штабу отамана і розповів йому все, що тільки міг розповісти йому про себе. Зелений уважно вислухав його і сказав:

— Добре! Я вам дам працю при своєму штабі!

І тут же покликав до себе високого, чорного й кривого козака й показав йому на Сокола:

— Візьми, Гонтаренку, цього чоловіка!... Думаю, що знадобиться нам...

Гонтаренко швидко оглянув його гострим взором від ніг до голови і стомлено всміхнувся:

— Хочете працювати?..

— Звичайно! — відповів Сокіл, чуючи якусь незрозумілу незручність.

— Ну, так ходім! — незвичайно просто сказав знову Гонтаренко, і Сокіл почув у тім щось таке, чого ще не чув — ні у Григоренка, ні у Дика, ні у «батька» Махна.

У штабі, що містився у маленькій селянській хатині, познайомився з іншими співробітниками, серед яких особливу увагу звернув на себе галичанин Проць, праця якого все зводилася до того, щоби скрізь було так, як то колись «на великій війні було»...

Спершу все йому сказали, що саме має він робити, а потім, помало, щиро розговорився, і коли говорили, то Сокіл чув у тім таку безодню терпіння і таку силу віри, що тільки дивувався про себе.

На другий день пішли у похід, і Сокіл мав змогу особисто побачити той важкий шлях, яким вони йшли до самої мети. Проходили свіжими слідами борні, між сумно-осмаленими руїнами будинків, а в придорожних ровах лежало безліч знівечених трупів невідомих людей. Байдуже проходили поруч них і йшли далі, а за ними й над ними кричали зграї чорного гайвороння та котилися хвилі осінніх туманів.

— Коли ж, нарешті, ми отак ляжемо? — говорили між собою повстанці, обминаючи стосотого трупа. І думав собі Сокіл: «Як же то вони мусяли боротися?..»

З дальших розмов довідався, що вони майже з усіма билися і майже всіх розбивали, але це вже, як видно, не було сили...

Вечером стали проти білих, і ті відразу пробували було наступати.

— На багнети отих панських виродків! — крикнув отаман Зелений, і млиста сутінь осіннього вечора здригнулася від голосного: «Слава!».

Хвилина ціла минула в тій розпучливій «Славі», а потім настала тиша: прийшла чорна ніч...

Штаб розташувався коло якогось села у старім вітряку. Отаман як тільо блукав вздовж фронту, Гонтаренко бігав кудись за харчами, а Проць робив підрахунок людей та зброї, причому Сокіл помагав йому. І те, що вони сиділи не у хаті, і те, що десь недалеко злорадно реготався кулемет, здавалося незвичайним і нагадувало Соколові «справжню війну», коли-то прийшла перша весна Революції й коли то почалася перша революційна робота з Григоренком.

Згадка про Григоренка мучила його, бо не міг не згадати того, як зрадив його і як сам зістався зрадцем, а тоді вся душа бурилася почуттям зненависти до «батька», через якого зійшов на такі непевні дороги.

Пізно ввечері прийшов отаман і, присівши на розкладний похідний стільчик, важко зітхнув:

— І так, як булька на воді, все минає!

— Чого ж то так? — несподівано спитався Сокіл.

— Та так, що фронт, то не повстанча справа... — повернувся до нього Зелений.

— А от «батько» Махно стояв... — почав було говорити Сокіл, але Зелений перебив його.

— Ех, що там твій «батько»! — подразнено якось озвався Зелений. — Знаємо ми його стояння... Насто-
явся він із отими червоними... А нам треба певного...
От, ти — повернувся до Проця, — склади там відозву
та перекинь її «на той бік!»...

Сокіл мовчав і настирливо думав про те, як би так поставити справу, щоби перетягнути сюди «батька» й погодити з ним Зеленого, а тоді вже щось своє доконати...

В той час Зелений сам заговорив:

— А ну, скажіть мені, чи правда, що його хлопці погроми та насильства чинять?..

Сокіл завагався:

— Ну, як би так сказати... Правда, що його хлопці трохи гуляють, але щодо погромів, так за них покарано самого Григоренка...

— Ну, ну... — здвигнув отаман плечима, запалюючи люльку. — Як видно, то щось воно не те, коли Дик відколовся.

— Дик ще раніше перейшов до червоних, — промовив Сокіл, чогось червоніючи. — Він, власне, дав початок руїні...

— Та-ак?... — цікаво глянув на нього отаман. — Але ж наскільки я знаю, то він був одним із найкращих організаторів селянського повстання на Запоріжжі...

— Але ж він же й зруйнував усе!..

— Н-не знаю... — протягнув отаман, підводячися. — Однак знаю, що на боці червоних він виявив себе просто кремезним... Але от що, скажіть мені краще, де тепер знаходиться отой самий Махно?...

— Десь у запілля білих... Десь у Гуляй-Полі певне... — так собі сказав Сокіл.

— І це ви добре знаєте? — пильно подивився на нього Зелений.

— Я думаю, що коли не у Гуляй-Полі, так у Великому Лузі, бо там найпевніша схованка...

Зелений задивився на світло свічки коло якої лежав уже готовий список його людей, а потім узяв його у руку, переглянув і сказав:

— Мало... Цілком мало... Хоч би отакого Махна дістати, то все ж таки було б легше...

Сокіл насторожився. Його думка про те, щоби затягли сюди «батька» й досягти своєї скритної мети, знаходила несподівану підтримку. Не бажаючи довго ганяти цієї справи, він устав і сказав:

— Якщо бажаєте, так я можу це зробити!..

— Яким чином? — повернувся до нього Зелений.

— Вишліть декількох агітаторів, щоби підготували настрій серед його маси, а тоді вже можна буде когось такого просто до нього самого послати...

— А-а-а! — здивовано простягнув Зелений. — Та-ак?.. Ну, добре!..

Повернувся до Проця:

— Як тобі здається, чи можна щось таке зробити?.. Чи можна щось таке, щоби занепокоїло його і, разом із тим, зацікавило?...

Проць відсунув набік папери, глянув на отамана і сумно всміхнувся:

— Ну, що ж робити?... Коли анархія, так уже анархія!.. Скажу лише те, що наші Січові Стрільці можуть обуритися, й тоді ще гірше стане!..

Отаман нахмурився:

— Ти, Процю, завжди зі своїми стрільцями носишся, але чи дуже вони нам допомагають? Потім, чи ж не вони шепчуться із білими, що коли не сьогодні, так завтра перейдуть до них? Ні, Процю! — грізно скінчив отаман. — Я не бажаю собі анархії, але ж не допущу до зради!

Сокіл, слухаючи це, аж занімів. Тепер уже він бачив ясно, що той зовнішній лад та порядок, що так вразив його своїм поважним покоем, був лише укривалом руїн. Однак, це його не тільки не охолодило, а ще й запалило.

— Така організація, — думав про себе, — навіть падаючи може зломити Махна...

Прийшов стомлений Гонтаренко.

— Ну й діла! — сказав про себе й голосно додав: — На фронті клякоче, аж перевертається... Певне, знову наступають...

Зелений наче не чув нічого.

— Знаєш, тут треба нам розпочати одну справу! — заговорив раптом до Гонтаренка. — Треба нам затягти

до себе «батька» Махна! Отже, необхідно було б вислати своїх людей до його табору...

— Гм... це цікаво! — озвався Гонтаренко, роздумуючи. — Тут саме прибули якісь люди з Херсонщини, що просять нас до себе, так чи не доручити їм цю справу? Вони ж, напевне, гаяться не будуть, коли білі на карку сидять!

— Так! — хитнув отаман головою. — Тільки до них треба ще прилучити когось із наших, щоб знали, що казати... Гадаю, що тут нам товариш Сокіл трохи допоможе?

— З великою охотою! — вирівнявся Сокіл.

— Ну, коли так, — сказав отаман, — тоді беріться за роботу, а я піду до свого діла!

Гонтаренко відкликав Сокола набік і зразу ж став обговорювати з ним справу «батька» Махна, а Зелений поправив коло пояса шаблю і подався на лінію фронту.

Обговорюючи справу перетягнення Махна до Зеленого, погодилися на тому, що слідом за херсонцями підуть ще посланці до самого «батька», яким буде доручено передати якийсь «отаманський» дарунок.

Після того Гонтаренко десь ізник, а коли прийшов вечеряти, то тільки всміхнувся:

— Вже!

— Що таке? — спитався отаман.

— Вже наші посланці у дорозі, — відповів Гонтаренко. Така поспішність здивувала не тільки отамана, але й Сокола, який ніяк не сподівався цього.

Але Гонтаренко тільки глянув:

— То ж наказ! Завжди було так...

— А так, так! — збентежено заговорив отаман. — Тільки тут варто було б подумати трохи... Порадитися з усіма... Не жарт...

— Хіба ж маємо на те вільний час? — просто спитався Гонтаренко; Зелений мовчки глянув йому в очі і глибоко замислився.

Сокіл відчував, що щось недобре сталося в душі селянського ватажка Зеленого, але це ще більше зміцнило його надію на досягнення своєї мети...

X

...Після того, як із Запоріжжя дійшли перші вісті про те, що «батько» Махно дійсно у Гуляй-Полі, дні боротьби зеленівців стали днями неясних

надій. Сокіл як тільки міг, так прискорював час «об'єднання», а блідий образ Орісі, що стояв перед ним, тепер став цілим світом, поза яким нічого не знав і не хотів знати...

Те чуття, що крилося у глибині душі, охопило ціле його єство, і він безперестанку налягав на Гонтаренка, щоби той вислав нарешті свій «отаманський» дарунок.

— Ну, як хочете! — сказав якимось Гонтаренко і вислав до «батька» Махна ще одних посланців, яким доручив передати «золоту шаблю».

Того ж дня, коли від'їхали ті посланці, при штабі Зеленого відбулися «Селянські збори», члени яких, переважно подільські та київські господарі, занепокоївшись чутками про прихід «батька» Махна, вимагали від зеленівців, щоби вони не «спілкувалися» з ними.

— Нам такі бунтівники не потрібні, — казали селяни. — Ми не потребуємо людське добро нищити, як то вони нищать.

Але ось виступив сам Зелений, і все зааніміло.

— «Товариші селяне!» — наче пісню заспівав Зелений. — Хто із вас не знає того, що було із Лисянкою та Таращю, коли вони повстали проти гетьмана й скорилися перед його сердюками? Хто із вас не знає, для чого саме ми залишили були свою «Революційну владу» і прилучилися до червоних? Нарешті, хто із вас не знає, як ми чесно й завзято змагалися протягом цілого року? Але, одначе, далі вже не сила наша! Руїна йде сама собою, і ми самі не можемо противитись їй! Ось ще дві-три неділі якоїсь погоди, а там випадуть сніги, з'являться морози і тоді кінець усьому, що тільки босе та голе, хоч би воно тисячу гармат мало!... Коли ж так стане, тоді стануть білі і тоді все буде, як то вже було за гетьмана і як то є тепер на всьому Лівобережжі! Отже, не бажаючи теї великої руїни, мусимо згодитися на меншу руїну, бо то я сам запросив «батька» Махна до нашого краю! Далі, — ми не глухі і не сліпі, щоби не чути й не бачити того, що саме він тут буде робити? Ми змусимо його помагати нам, а коли ж ні, так напевне ще зможемо з ним упоратися!

Учасники «Селянських зборів» затихли й тихо роз'їхалися по своїх селах, але вражіння після того було таке важке, як після похорону, й не могло воно

змінитися навіть тоді, коли через декілька днів стало відомо, що «Махно вже десь на Херсонщині...»

Натомість, зросла глуха тривога й занепокоєння. Білі, прочувши про рух Махна, ні на одну годину не давали спокою і все насідали на стомлені повстанчі сили, чим намагалися зломити їх раніше, ніж надійде допомога.

Минуло так більше тижня, і чутки про рух Махна стали вже гинути, як враз, одного ранку над Чорним Шляхом, коло якого стояли зеленівці, знялась ціла хмара важкої порохнечі. Вислані стежі принесли вістку, що «то Махно претяся» і Гонтаренко зразу ж став було готуватися до зустрічі, коли тут уся довга валка возів та натачанок завернула на бокову дорогу і зникла у поблизькій селі.

Зелений, побачивши це, обурився й сказав Гонтаренкові вислати до того села стежі й пильно все простежити.

Але, як видно, то там не треба було ніякої «пильності», бо за годину стежі вернулися назад.

— Ну, що? — спитався сам отаман.

— Грабують! — відповіли в один голос.

— Як так?! — скрикнув уже Гонтаренко.

— Звичайно, — сказали спокійно. — Беруть, що тільки до рук попаде...

— Ну, а ви їм нічого хіба не сказали? — допитував ся вже хтось із гурту.

— Та що й казати! — озвався старший стежі. — Звичайно, казали, але вони відповіли, що нема ще такої згоди, щоб ми їм наказували...

— Ну, добре! — сказав отаман до Гонтаренка. — Пошли тепер посланця просто до самого Махна, щоб він негайно приїхав сюди зробити таку згоду...

— Слухаю! — озвався Гонтаренко й пішов виконувати наказ, а Зелений тим часом прикликав до себе вартового сотника і звелів йому виставити коло штабу збільшену варту.

Настрій зеленівців зразу ж став понурим і звідусіль почулися голоси обурення:

— Подумаєш, яка цяця!...

— Еге ж, ще й «батьком» себе називає!

— Та, звичайно, як каторжник!

Але у той саме час із села закрутився стовп порохнечі, після чого показалася натачанка, яка божевільно летіла просто до штабу Зеленого, а слідом за нею,

так же божевільно, гнало декілька озброєних вершників.

Зелений, побачивши їх, вийшов на дорогу й привітно махнув шапкою.. Махно швидко відклонився, зіскочив із натачанки і, не вітаючися, заговорив:

— Отже, дякую за шаблю, якої не заслужив, а разом із тим прошу вибачити, що так просто собі отаборився і тільки! Тепер же, щодо нашої згоди, так ніяких умов, крім тих, щоби спільно бити білих! Далі, ми дуже стомлені дорогою, а тому мусимо трохи відпочити і підготуватися. На Херсонщині били білих, так маємо ранених і для того трохи подушок зарекузвали. Словом сказати, усе мусить бути так, як велить необхідність! Політичних умов у нас не може бути, бо у той час, коли вам хочеться якоїсь самостійної мужицької держави, я змагаюся за вільні анархічні комуні, якими би керували загальні збори їх членів, а не одиниці! Щодо білих, так тут ми можемо погодитися, і цього досить! Тому, власне, прошу повідомити свою владу, що я готовий стати поруч вас, але стоятиму лише доти, доки мені ніхто не буде перешкаджати! Оце й усе що я мав сказати і що сказав, а тим часом, будьте здорові!

— Ну, як так, то й так! — спокійно озвався Зелений. — Усе це дуже добре, що ви мені сказали, але фронт тут селянсько-повстанчий, яким керую лише я, а то значить, що ви мусіли би мені підлягати...

— На це згоджуюся, але на щось більше ні в якому разі! — відрубав Махно.

— Ви ще також мусите згодитися з тим, щоб не робити самочинних ревізицій! — твердо сказав Зелений. — Що вам буде потрібно, постараємося самі дати.

Махно гостро глянув на Зеленого, але стрінувся з пронизуючим поглядом Зеленого, сказав:

— Добре!

Потім, не прощаючися, повернув до своєї натачанки.

— Куди ж так скоро? — схопився Зелений. — Обід чекає!

— Свій маю! — кинув Махно з натачанки. — Пришліть наказ, де й коли маю стати до діла?

Ніхто не встиг ще й оком моргнути, як по дорозі знову покотився стовп порохнечі, а в ній чорною плямою затанцювала натачанка, яка за декілька хвилин зникла з очей здивованих зеленівців.

— Ну й чорт! — вигукнув нарешті Гонтаренко.
— Спільник, що хоч куди! — невиразно озвався Проць. — Чули, як він від обіду відмовився?

Зелений мовчав, тільки у його очах блимали якісь чудні вогники. Нарешті він здригнувся, потер долоною чоло і, наче спросоння, сказав:

— Ну, товариші, нічого! Бажану допомогу маємо, тільки треба вміти скористатись їй! Заки ж там що, так ходім обідати самі, а з ним колись уже іншим разом порозуміємся... Запорожець із нього нічого собі... Добре буде...

Настрій отамана відбився на всьому товаристві, і всі почули себе настільки певно, начебто не було вже ніякого фронту. На превелике здивування всіх зелених, ніч пройшла спокійно, а вдосвіта сірою масою висунули на фронт «хлопці-махновці».

Сокіл швидко пройшовся між «хлопцями-махновцями», шукаючи між ними Перепички, а коли тільки знайшов, так зразу ж зтягнув до себе і став розпитувати, де був після теї гуляйпільської ночі і що робив цей час?

Спочатку говорив той не дуже-то охоче, все чогось недовіряючи, але коли Сокіл поставив перед ним чималу пляшку самогону, він розм'як і розговорився.

— Знаєте, — говорив Перепичка, — після тієї ночі, як то ми вас визволили і як то ви зникли з отими зеленими, так я із Оксаною опинився аж коло Одеси, де колись були із Григоренком... Бачите, тоді «батько» з теї лінії, що, значиться, Помічна — Єлисаветград — Вознесенськ, мусів уступити... Тоді, бачите, ми трохи зібралися із силами й прорвалися через білих до Великого Лугу, а коли білі пішли далі, так ми тоді знову на Гуляйпільщину повернули... Знаєте, що було тих білих, так усіх там винищили і сиділи собі, як у Бога за дверима... Знаєте, може ще й досі так сиділи б, якби не посланці Зеленого, що намовили... А тепер, знаєте, заки сюди дісталися, так обірвалися і знищилися, що вже й самі на себе не схожі... Знаєте, не тільки що одержі, але й хліба годі нам дістати, бо тутешні люди зовсім не такі, як то на нашій Запоріжжю... Знаєте, там усі про боротьбу гадають, а тут лише про свої господарства дбають... і так, як то кажуть наші хлопці, маємо тепер аж два батьки, але користи від того ніякої...

Сокіл, уважно вислухавши його, заговорив:

— Ну, це все добре, але чи згадуєте собі, я вас просив про «батька»?...

Перепичка почервонів:

— Я, бачите, одначе все робив би, але сталося так, що вже не можемо...

— Чому? — спитався Сокіл зацікавлено.

— Гм... — усміхнувся Перепичка. — Знаєте, вже тоді, як сюди йшли, знайшов я якось золотий годинник... Побачив те Кийко, прийшов до мене і сказав — «Дайош?» Ну, знаєте, звичайно, я тільки вилаявся, а він тоді до Махна, і той мало-мало не застрілив мене... Вихопив, знаєте, револьвер і просто люфою до чола, але, на щастя, надійшов Воленко і не дав... Махно, знаєте, лютівся й сварився, але Воленко не здавався, і все скінчилося тим, що мене вигнали з охорони штабу, і тепер я так собі... Знаєте, кепсько й дуже кепсько!

— Давно це було?

— Як тільки сюди рушили.

— А Воленко також тут чи у Гуляй-Полі?

— Воленко ще у дорозі відбився... Кажуть, що начебто до Києва поїхав... Хорий, чи щось так собі... Зв'язок якийсь із київськими анархами, здається...

— Ну, а хто ж тепер складатиме «батьківські відозви»? — всміхнувся Сокіл.

— Там Щуць щось виписує... Вже й про Зеленого встиг написати...

— А що саме?

— Добре не знаю, але чув, що називає його панським наймитом, який вартий того, щоб трудящі повисли на першій сухій гілляці...

— А можете це сказати самому отаманові, якби він так спитав?...

— Ой, цього б уже не хотів! — скрикнув Перепичка. — То ж, кажуть, учора як глянув він на «батька», так той аж обіду відцурався... А це, знаєте, не що-будь, а сам-таки Махно!

— Ну, добре! Це я так собі... Між іншим... Тут справа... Особиста...

Раптом нахилився аж до самого лиця Перепички:

— Я мушу помститися за власну кривду!

— Що ви? — злякано метнувся Перепичка.

— Те, що чуєте... — так же продовжував Сокіл. — Я мушу помститися, а ви мусите мені допомогти! Перепичка пробував було відсунутися від Сокола, але той схопив його за руку й говорив далі:

— Він дух руїни... Чорт... Руйнує тільки... Руйнує все, що тільки стрінеться... Мене, вас і всіх... Те, що він уже зробив, заслуговує кари, а те, що він ще може зробити, годі собі навіть уявити... Згадайте лише, як то було з Григоренком... Згадайте також, що й ви колись щось означали... Але все те він знищив... Отже, як давньому вільному козакові, кажу і наказую, що ви мусите мені допомогти!

Перепичка зблід, як глина, але хитнув головою:
— Добре..

— Давно б уже так! — задовольнено сказав Сокіл, стискаючи йому руку. — Отже, давайте мені вісти про все, що він робить!

— Та вже сказав, що добре... — кволо якимось озвався Перепичка.

— От і спасибі! — промовив Сокіл, наливаючи йому повну склянку самогону. — Значиться, живе ще козацька слава?!

— А живе! — захитався Перепичка, беручи склянку.

Випив і цілком захмелів:

— Дайте, хай я вам хоч руку за ті золоті поцілую! Руку навіть поцілую, аби тільки ви мене звільнили від цієї нечистої справи!

Сокіл повільно підвівся, вийняв револьвер і, приста- вивши до його лоба, сказав:

— Бачите? Нема жарту! Що вже раз сказано, то мусить бути зроблено!

Потім узяв його за плечі й випровадив за двері. Коли ж тільки той відійшов, так схопився й побіг до Гон- таренка. У штабі сказали, що пішов на фронт, і він, не гаючи ні хвилини, подався й собі туди, де знайшов Гонтаренка між «хлопцями-махновцями», як наділяв їх хлібом та салом.

Побачивши збентеженого Сокола, Гонтаренко по- кинув свою роботу й підійшов до нього.

— Що сталося? — спитався.

— Нічого особливого! — голосно озвався Сокіл і, вже тихо, додав: — Є річи, котрі мусите знати... Махно вже випустив відозву, в якій називає отамана Зеле- ного панським наймитом і закликає трудящих до помсти...

— Ну, це дурниця! — сказав Гонтаренко. — Про- тягом часу своєї боротьби ще не таке приходилось чути!

— Так, то так... — згідливо промовив Сокіл. — Зви- чайно, це тільки дурниця, але за нею щось інше криє- ться, щось таке, що сталося з Григоренком і що дало змогу Білим побити Червоних...

— Я не розумію!... — стривожився Гонтаренко.

— Так слухайте! — сміливо вже сказав Сокіл. — Слухайте і знайте, що коли тільки він не зможе стати проти нас отверто, так напевне готує якусь зраду... Тому ви мусите мати його на оці і стежити за кожним його рухом...

— Ну, гаразд! — замислено озвався Гонтаренко. — Сьогодні ще скажу все отаманові й спитаюся, як бути... Потім повернувся назад і знову взявся за свою роботу.

Сокіл, постоявши ще трохи на одному місці, по- вільно поплентався до штабу.

Йдучи говорив сам із собою:

— Чекай, голубчику!... Тепер уже не ти мене, а я тебе візьму в лещата!... Візьму і все тобі згадаю!... О, згадаю!...

...А перед ним, у млі осінньої негоди, наче веле- тенська тінь марилася постать Орісі...

XI

...Дні коротшали, ночі темнішали, а то значило, що й осінь глибожала... Сонце майже й не визирало ніколи, тільки іноді вночі показувався з-за хмари кружок срібного місяця, але за якусь хвилину насувала нова хмара і чорна мла крила собою широкі українські ниви, по яких казковими привидами блу- кали якісь загадкові постаті...

Люди на селах говорили про мертв'яків, що вихо- дили вночі із могил, а повстанці Зеленого, слухаючи тих розмов, самі себе обминали у п'ятні, від чого росла незрозуміла тривога й від чого ширшала болюча туга...

Не від чого іншого, як від тієї туги та тривоги роз- гулялися буйні «хлопці-махновці» і з диким галасом гайсали по всіх прифронтових селах, шукаючи собі якоїсь радості та втіхи. І ніхто з них не був винен, що старі пасічники мусили закопувати у землю свої вулики з медами, а старі матері мусили захищувати на печях своїх молодих донечок, бо як мед, так і дів- чата, — справжні «ласощі» для буйного махновця.

А в отамана Зеленого що не день, так і всякі люди. Один одне знає, другий друге має, а коли їх щось сам отаман питає, так усі одне кажуть:

— Не можна, щоб із отими «хлопцями-махновцями!»... Тож ні дівки, ні курки, ні гуски, ні іншої домашньої птиці не можна втримати!...

І хмурився на це все селянський ватажок і одне лише слово казав:

— Держіться!...

Але зате ж Сокіл якийсь інший став: мовчки блукав і щось своє замишляв. А те «щось» росло — виростало й перетворювалося в діло, в якому брав участь не тільки Перепичка, але й усі господарі того села, де стояв штаб Махна. Ярема, пастух громадський, зв'язок тримав. Він же, разом із Перепичкою, місце дії обрав: глибокий яр коло села, через який «батько» кожного вечора на фронт їздив...

Напередодні тої дії Сокіл нікому навіть на очі не показувався. А вранці того дня, як мала стати дія, прийшов до зеленівців якийсь старий кобзар і цікаву пісню співав. Потім уже згадували, що та пісня була ніби гаслом для Сокола. Згадували навіть самі слова:

Гей, чи буде добре нашій Україні,
Як розцвіте терен на сумній руїні,
Як ніхто не схоче справи шанувати,
Тільки кожний буде нищити, вбивати!...

Гей, чи буде лад той у нашій господі,
Як вихриється ворог у самім народі,
Як свої ж вояки, наче супостати,
Виганяють в безвість із своєї хати!?...

Гей, ми теє знаймо і запам'ятаймо
Та сваволі дикій більш не потураймо,
А берім у руки, хто що тільки має,
Биймо сміло гада, хай він загине!...

Стережіться тільки лиш своєї зради,
Бо коли є зрада, так немає ради.
Тільки кров червона все ясне залляє,—
Хай же теї зради з нас ніхто не знає!...

Поспівав той кобзар і пішов, а Сокола наче вода змила. Тільки вже аж опівночі вернувся, та ще й із

червоною раною в грудях... Був такий, що й не міг нічого сказати, а тому, не питаючися, перев'язали й поклали.

— Скоро встане! — сказав лікар, і заспокоївся, бо що інше цікавило всіх.

Цікавило те, що переказувалося з уст до уст, як новина надзвичайна:

«Вчора увечері їхав на фронт «батько» Махно, й мало що не згинув. Тільки що доїхав до самого яру, що коло села, як на нього звідусіль напали якісь невідомі і стали стріляти. Але «батько» зі своєю охороною кинувся на них і на капусту всіх порубав. А потім вернувся в село і став розшукувати злочинців. Шукав цілу ніч і до ранку все село сплюндрував...»

Раннім-ранком прибігли до Зеленого господарі з того села.

— Рятуйте! — кинулися до нього. — Тож гинемо!... Не можемо так далі!...

А він, як і завжди:

— Держіться!...

Почухали господарі потилицю й назад пішли. Та не встигли ще дійти до села, як до Сокола прибіг Перепичка.

— Біда! — сказав йому зразу ж, не звертаючи ніякої уваги на те, що він стогне від своєї рани. — Викрив, проклятий!...

— А що саме? — спитався Гонтаренко, який на ту пору випадково зайшов до Сокола.

Перепичка зблід і затрусився, але Сокіл сам заговорив:

— Кажи вже... Що там... Все одно...

І Перепичка став казати:

— Так ото, знаєте, як тільки він вернувся із того яру, так звелів зігнати до свого штабу всю сільську громаду, а тоді взяв пістоль і став по черзі всіх допитувати: «Признавайтесь, бо розстріляю!...» Злякані господарі стали присягатися, що нічого такого не знають, і так би нічого й не довідався, якби не та дівчина, що зрадила.

— Яка дівчина?! — схопився Сокіл, забуваючи про рану.

— Гей, та ж і штучка, кажу вам! — захитав Перепичка головою. — Він, знаєте, як побачив, що нічого так не доб'ється, так узяв в одну руку оту «золоту шаблю», а в другу кавалок дорогого шовку і, пока-

зуючи громаді, промовив: «Дивіться! Коли того злочинця видасть чоловік, то матиме цю шаблю, а коли — жінка чи дівчина, так дістане собі оцей шматок шовку!» Сказавши так, поклав те все просто на тину коло свого штабу і пішов собі. Я ж, бачучи це все, хотів собі тільки сміятися, бо знав, що ніхто на це не піддасться, але вже за годину прийшла якась дівчина і сміливо до того шовку. Ну, звичайно, її затримали, а вона й каже: «То пастух Ярема там був, так його і питайте!» — «А ти це звідки знаєш?» — спиталися її. «Знаю, бо ми з ним любимося!» — сказала і пішла собі із тим шовком. Ну, знаєте, Ярема й не сподівався цього, а через те його зразу ж і зловили, і тепер із нього шомполами всю правду добувають і вже багато чого добули, ба навіть і про вас розповів, що ви тут... — Ну, от і робота!.. — занепокоївся Сокіл. — Що ж тепер робити?...

— І треба було вам такого!... — озвався Гонтаренко.

— Але ж я мусив!... — зойкнув майже Сокіл. — Мусив, бо ті всі терпіння, які зазнав через нього, могли б навіть камінь запалити!... Він, зв'язавши мене моїм найдорожчим чуттям, змушував робити найбільші підлоти й довів до юдиної роботи... Потім отверто реготався... Сотні доріг сходив я разом із ним, викохуючи в собі вогнисту мрію помсти, але на жаль... на жаль, не так сталося, як гадалося, а то значить, що тепер уже все мені однаково...

— Але не однаково воно нам... — заговорив Гонтаренко. — Як би ми не співчували вам, але тримати вас у себе не можемо... Не можемо, бо з того можуть бути непорозуміння... Ліпше тікайте!... Тікайте в розташування військ нашої «Револьюційної влади», а там він уже вас напевне не дістане...

Сокіл мовчки пробував підвестися і важко застонав:

— Я ж ранений!...

— Ну, й що ж тепер?!... — затурбувався Перепичка.

— Нічого не поробите! — сказав Гонтаренко. — Справи нападу на «батька» ми не можемо на себе брати!... Дам вам підводу, й вибирайтеся, щоб навіть отаман не бачив... Я сам не знаю, що саме роблю, але їдьте...

...Вечером, коли тільки смеркло, Сокіл і Перепичка щасливо переїхали на місце розташування військ «Револьюційної влади» й опинилися поза межею всякої небезпеки...

Іхали мовчки й чули себе викинутими з виру життя на мертвий берег якоїсь дивної країни...

XII

Після такого випадку з Махном, зеленівці всього сподівалися, лише не німої мовчанки. Тим часом, Махно спокійно собі розстріляв пастуха Ярему, а сам наче води набрав у рот. Затихли також і його «хлопці», сумно згадуючи, як то колись приходили до них оті посланці із «золотою шаблею»...

Тепер бачили добре, що подільські лани та київські поля, так не Запорізькі степи, а зеленівці, так не григоренківці, щоби могли «заворонитися»...

Згадуючи собі, з якими-то надіями сюди вибиралися, соромилися один одному в очі подивитися й дивувалися, — чому їх тут ніхто не вітає, так, як-то вітали на Гуляйпільщині?

А ще не так давно, здавалося, слава Гуляй-Поля на всю Україну лунала, і з усіх сіл Запоріжжя тягнулися туди різні люди, щоби стати часткою того руху, який називався «низовим».

Сумно якось говорили між собою:

— Зле щось із нашим «батьком» діється!...

— Зле, бо у нас тепер ще й Зелений став «батьком»!...

— До сто чортів Зеленого!...

— Еге ж, нам аби наш «батько» Махно був, як то був!...

Але як із пекельної безодні висувалися важкі дні безмежного терпіння й виснажували собою рештки тих сил, що збереглися із вільного запорізького степу. Затаєним привидом прийшов непереможний тиф і став класти в могили навіть найміцніших. Як дика трава на палючій пустині, згоріли враз — кремезний Петрик, смішний Козел, незграбний Чалий і чванькуватий Ляш, а тоді при «батькові» стільки всього й сталося, що — Щуць, Гурко, Оксана та ще рідний брат, який досі «отак собі був». — Про Кийка ніхто вже не згадував, бо він усе лише «до готовенького придавався»...

Чорним бадиллям валялися скрізь буйні «хлопці-махновці», а в гарячковій уяві все говорили:

Ніде так не зможемо пожити, як у того Зеленого, в якого, кажуть, можна день і ніч справжню горілку пити...

Ті ж, що були при пам'яті, з усіх сил горнулися до свого «батька» й ненавиділи Зеленого так, як і могли ненавидіти найгіршого ворога.

Зеленовці це знали і мовчали, бо самі з останнього терпіли, але не мовчали ті, що у затишних хатах сиділи.

Какали:

— Чи знаєте, що той Махно нашого Зеленого ні за що собі має?...

— А так, так!... Щось опустився Зелений!...

Зеленовці, чуючи це, тільки обурювалися:

— Чорт нам дав того Махна, щоб через нього стільки крикання!...

Обурювалися й непокоїлися, але кожний із них бився доти, доки рука не застигла із рушницею...

Майже цілий повстанчий фронт одні зеленівці тримали, бо «хлопці-махновці» все тінями блукали та все своє щось робили...

Іноді навіть зеленівці чули:

— Треба нам нашого «батька» за потилицю взяти!... Може, навмисно сюди завів, щоби вигинули?...

Цілковито можливо!... Вважайте!...

А «батько» наче й не чув нічого. Іноді тільки, проходячи між «хлопцями», скритою посмішкою кине:

— Дивись, братка!... Он Зелений цілком за панами, а все ж таки б'ється!... Треба і нам!...

Скаже так і піде собі, а вони тоді, вже з докором, один до одного:

— Говорити кожний із нас може, але що ж із того, як у голові нічого...

— Ач, який розумний!... А чи не ти казав, щоби «батька» за потилицю взяти?!

Якось зеленівці силкувалися зробити наступ на білих, а «батько» Махно спокійно собі стояв на своїй частині фронту і наче вичікував чогось.

— Чого ж ти, «батьку», дивишся так довго? — не витримали нарешті його «хлопці». — Тож і нам треба щось робити!...

— Ага! — блиснув Махно очима. — Таки заговорили...

Цілий день точився впертий бій, а вечером білі несподівано потиснули зеленівців і звідусіль оточили

«хлопців-махновців». Стали тоді «хлопці», як у зачарованім колі: ззаду село, де штаб «батька», ліворуч якийсь ліс, праворуч також якийсь ліс, а просто — ріка Синюха. Білі були скрізь і всюди. Вислані за ріку найпевніші стежі наче у воду впади, а ті, що ходили до села та обох лісів, тільки руками розводили.

— Ну, та й налізло ж їх сюди!... — какали. — Особливо багато їх у тім лісі, що стоїть ліворуч!...

Надходила темна осіння ніч, але ніхто й гадки не мав, щоби спати. Страшна тривога чорної ночі суворо дивилася в очі, і вони, як отара сполоханих овець, злякано горнулися до свого «батька», чуючи, що щойно тепер настав час, коли кожний зможе бодай чесно вмерти...

Аж ось, тихо якомось, озвався сам «батько»:

— Отже, братва, хто лиш тільки може, йдемо на Запоріжжя!

— На Гуляйпільщину!... На Гуляйпільщину!... — гукнули всі враз, що аж луна покотилася.

Обійшовши весь табор, сів коло якогось маленького вогнища й до самісенького досвітку просидів над розгорнутою мапою Правобережжя, вивчаючи до найменшої дрібниці дану місцевість. Під ранок устав цілком певний себе і зразу ж наказав усім приготуватися до бою.

Перед тим, як мав розпочати бій, відчепив від пояса «золоту шаблю» і, прикликавши одного «хлопця» зі своєї охорони, сказав:

— Доручаю тобі зберегти це, як пам'ятку цього змагання, яка мусить бути привезена непорушно аж до нашого славного Гуляй-Поля!...

«Хлопець» узяв шаблю й тремтяче промовив:

— Берегтиму, як ока у лобі!

Потім загорнув її у якусь ганчірку, заховав у своїй нагачанці і став на своє місце.

«Батько» хвилину дивився на нього, наче прощався із ним, а потім швидко сів на коня і скомандував:

— Ну, а тепер усі за мною!... Впе-е-ред!...

Здивувалися, побачивши, що він повів наступ просто на той ліс, що ліворуч, де, після донесення стежі, були найбільші ворожі сили. Однак не було коли щось таке думати, й божевільним ураганом налетіли на спокійно розташований табір білих. Тут не було часу на те, щоби цілитися, а просто сипнули з усіх кулеметів і зійшлися груди на груди так тісно, що стало

що «батько» навіть не потребував собі тим турбуватися. Засівши у своєму Гуляй-Полі, він невтомно стягав до себе нові повстанчі сили і старався створити із них ту «армію», як то була перед приходом білих. Скликаний ним селянський з'їзд, не дивлячися на всі його старання, все ж таки не дуже-то охоче згоджувався з ним, як згоджувався із Воленком. Оксана, що була тепер помічною силою, скорше псувала, ніж допомагала, але «батько» не тратив свого завзяття і чого бажав, те діставав. Селяни дали йому все потрібне для дальшого розвитку «низового руху», і з тим він вирушив на самий центр білих — Січеслав, який узяв і тримав аж до приходу червоних. Прийшли ж червоні тому, що не могли не прийти, бо запалене Махном запілля білих стало широко сприяючим для червоних.

Отже, безладними отарами збіглися білі до берегів Озовського та Чорного моря, і Махно, будучи певний того, що тепер уже ніхто не стане йому на перешкоді впорядковувати внутрішнє життя на Запоріжжі, дав на допомогу червоним майже все своє «наточанське військо», а сам із охороною «братви» переїхав із Січеслава до Гуляй-Поля, де й став думати про те, щоби якомога скорше зміцнити у масах поняття, раз уже проголошеної, першої «анархистичної республіки».

І в той час, як червоні ще брели річками своєї і чужої крові, а важке зимове небо палало пожежами, — за допомогою Оксани, по всьому широкому Запоріжжю були розкинуті відозви «батька» Махна, в яких говорилося про те, щоби — «заки що з червоними не зариватися, але влади їх не визнавати і, по можливості, проганяти...»

Щуць, разом із червоними, добивав білих десь аж на Перекопі й надсилав звіткам самі втішаючі вісті, а «батько», читаючи їх, мріяв зі своєю Оксаною про майбутній розцвіт «анархистичних комун Запоріжжя», основу яких мала створити своя ж таки «братва».

— Бачу, що ти лицар майбутнього, і за те широко люблю тебе! — казала Оксана і почувала себе не менш враженою, як тоді, коли їхала з ним до шлюбу тією «килимковою дорогою»...

— Правду кажеш? — понуро озвався він.

— Вір мені! — відповідала палко. — Твоя і завжди з тобою!...

Тоді він міцно притискав до себе і починав жагуче цілувати, чуючи себе чистим від тієї крові, яку пролив власними руками, часто навіть не знаючи — для чого саме.

Так він починав розуміти те, що мусить бути щось більше від тих наточанок, які так старанно майстрував досі, і що те «щось» мусить стати змістом визволеного Запоріжжя.

І коли в годину таких думок наворачалася хоч найменша думка сумніву, тоді його очі сипали іскрами, а із грудей глухим хрипом виривалося спрагле:

— Не ріка, а ціле море не спинить мене!

І коли засипав, то прокидався в оточенню кривавих примар, які намагалися зтягти його в якийсь дивний танець божевілья і так приспати його чуйність. Тоді він схоплювався з постелі, сідав на свою наточанку і шаленим вихором літав зі своєю охороною навколо свого Гуляй-Поля, стараючися впевнити у непорушності свого права...

Однак, бачучи скрізь спокійно розташовану «братву», починав сам відчувати спокій і так вертався до покинутої постелі, щоби на другий день знову так само покинути її...

XIII

...І стало так, що стало тільки два світи... Два світи: містично-очайдушний, червоний Дик, який, увірувавши у всесвітню революцію, забув навіть про самого себе, і — аскетично-суворий, чорний «батько» Махно, який, змагаючися в імення «вселюдського визволення», не міг забути кайданів каторжника. Вони разом валили білих і, разом із тим, ненавиділи себе так, як тільки могли ненавидіти себе світло й пільма...

Вони, будучи на віддалі сотень верст, відчували ворожу близькість, проймала їх та ворожа близькість зимною тривогою, що виявлялася в наказах та відозвах «батька» Махна і що заговорила в наказі Дика, який він прислав до Гуляй-Поля, зразу ж по скінченню «Перекопської справи», як-то називали остаточний погром білих.

Писав, як і колись, коли були змушені уступити білим не тільки що Запоріжжя, а майже цілу Україну:

«Наказ повстанчому ватажкові т. Махнові. Відпис командуючим Червоного фронту. Ч. 1225. Ставка.

В зв'язку з остаточною розбиттям бойової здатності білих, Реввоенрада Червоного фронту вважає існування окремих повстанчих частин цілком зайвим, а для того пропонується:

1. Всі повстанчі частини, які знаходилися під час бою з білими на Перекопі, негайно перевести у склад Червоної армії, для переформування.

2. Повстанчі частини, що знаходяться у Гуляй-Полі, влити у запасові частини Червоної армії, що зробити після вказівок командуючого запасовою армією.

3. Команда повстанчих військ мусить ужити всіх засобів, щоби належно це все пояснити широким масам повстанців.

Внизу, нижче нечитного підпису командуючого Червоним фронтом, чітко виднілося одне слово: «Дик».

Це було щось більше, ніж звичайний виклик, а тому «батько» й не стямив, як порвав його на дрібні кусники й обурено кинув у лице того, що привіз його. Той швидко сів на коня і поїхав, а Махно оглянув свою варту і сказав:

— Будемо, братва моя, битися і тільки!...

Потім сів на свою натачанку і, як то було не раз серед темної ночі, полетів оглядати свій табір. Але тепер він уже не дивився на його зовнішній вигляд, а старався зазирнути у саму середину, для чого повільно переходив від одної сотні до другої й довго розмовляв із вояками, стараючися бодай хоч трохи зробити те, що робив колись Воленко.

І по мірі того, як він ходив і як він говорив, лице його набирало твердої впевненості, а в очах запалювалася незломна рішучість. Так він ще раз переконався в стійкості своїй «братви» і вже цілком заспокоєний, сідав на свою натачанку, щоби вернутися до помешкання, як враз підбіг до нього якийсь молодий повстанець і схвилювано сказав:

— «Батьку!» Я всього тиждень тут, але вже маю щось таке сказати, чого ніхто не зможе!...

«Батько» швидко повернувся й неуважно кинув:

— Говори!...

— Нас тут два... — заїкаючися, заговорив молодий повстанець. — Нас два, бо я і товариш мій... Ми обидва стояли все коло вас, щоб убити вас... Стріляти мав я... Він має на це гроші.

— Де ж він? — спитався Махно.

— Он!... — показав той на якогось згорбатілого повстанця.

«Братва» в одну мить схопила обох за руки й швидко їх обшукала. Знайшовши в одного два револьвери, а в другого цілу пачку «каторинок», кинула це все «батькові» до ніг і загукала:

— Ну й падлюки!... От, падлюки!...

Хтось такий хотів уже стріляти, але «батько» зупинив:

— Стій!... Раніше треба було знати, що це й звідки це?

Обидва хлопці впали на коліна і, плазуючи колінами по снігу, говорили:

— Ми винні!... Це правда... Ми згодні... Дали за це грошей навіть, але ми... Ми не могли... Тому, помилуйте!...

— Згиньте ж ви такі і тільки! — вирік Махно і повернув скорше до штабу.

Ця пригода вразила його більше наказу. Тепер уже було ясно, що Дик узявся за справу знищення не на жарт, але для того, щоби боротися з ним, не вистачало сили. Те, що було при ньому, здавалося смішним у порівнянні із тим, що в кожную годину могли виставити червоні, а Щуць зі своїми натачанками ще й досі був десь на Перекопі. Тому «батько» вислав до Щуця повідомлення, щоби той скорше вертався до Гуляй-Поля, а до Дика послав посланця зі скаргою на замах, чим надіявся хоч трохи приспати його чуйність і вигадати трохи часу на бойові приготування.

Цілу ту ніч проблукав між своєю «братвою», чекаючи нападу, і тільки аж під ранок прийшов до Оксани. Побачивши, що вона не спить, здивувався:

— Не спиш?!...

— Ні... — відповіла глухим голосом.

— Чому? — спитався.

— Тому, що є чого не спати... — сказала тихо.

— Так, так!... — хитнув головою. — Сьогодні один замах, а завтра — два...

— Мало того! — озвалась вона. — Тут ще й відозва!...

Підбігла до стола й показала йому невеличкий сірий листок, на якому великими чорними буквами стояло:

— «Смерть Махніди!»

Байдуже махнув рукою:

— Дурниця!... Тут аби тільки Щуць скорше вернувся!...

— Ти все ж таки тривожишся? — зазирнула йому в очі.

— Чого?... — глянув на неї допитливо. — Чого я маю тривожитися?...

Вона обняла його і сказала:

— Однак, ти спочинь трохи...

— Так, так... — всміхнувся. — Я мушу спочити... Добре спочити...

В той самий час до хати ввійшов Кийко і понуро, як завжди, бовкнув:

— Червоні!... З трьох сторін наступають!...

Раптом, як по команді, бухнули десь три важких гармати і слідом за тим, десь зовсім близько, тріснули три розриви. Через вікно було видно, як спалахнула на якійсь хаті солом'яна стріха і як забігали по вулиці гуляйпільські мешканці.

— Ну, будь на все готова! — сказав Махно до Оксани. — Я ж їду на зустріч!...

Тільки що вибіг, як перед ним став той, кого він посилав до Дика.

— Я не поїхав, бо вони самі вже тут!... — сказав гремтячим голосом.

— Ну, хоч бачив, скільки їх? — нетерпеливо озвався «батько», прислухаючися до всезростаючого шуму.

— Найменш три дивізії і сила гармат!... — відповів той.

— До зброї!... — скрикнув «батько» до своєї охорони, і та, як один чоловік, облягла його збитою брилою сили.

За чверть години все було на ногах. Глянув «батько» навколо і аж серце заболіло.

— Всього лише шістсот вояків, — прошептав про себе і голосно додав:

— За мною і тільки!...

Червоні шойно почали розгортатися бойовою лінією, як він налетів на них і розпочав січу. Кинувся спочатку праворуч, потім — ліворуч, далі хотів урізатися в саму середину, але коли глянув, так занімів. — Навколо нього, як широке море, хвилювалася сіра маса червоних, і він швидко подався назад! Подався для того, щоби через якийсь час напасти знову, га-

даючи таким чином затягти бій до ночі, коли можна буде прорватися на простір широкий і аж там розгорнути крила...

Протягом того дня-сім разів кидався вперед і сім разів відкидався назад, а за восьмим разом, узявши із собою Оксану і все, що було здатне тримати зброю, став одчайовно продиратися у вечірню пітьму далекого степу. Червоні, не маючи навіть на думці його справжнього заміру, не згадалися, як він вирвався з їх міцних обіймів і зник десь у степовій млі...

Опинившись у вільних просторах, «батько» скерував свою ходу у напрямі невеличкого грецького містечка Керманчика, де й став на відпочинок. Але гіркий був цей відпочинок, бо коли тільки озирнувся, як побачив, що стратив більше третини своєї сили.

— А де ж мій рідний брат? — спитався когось із тих, що стояли коло нього.

— Твій брат, «батьку», головою ліг... — тихо відповів хтось.

— Де і як саме? — спитався спокійно, а в його серце гадюче жало вп'ялося.

— Тоді, як то пробивалися... Якийсь червоний із револьвера вистрілив...

Він скинув шапку і звів до неба очі. ! !

— Помсти і тільки!... — почули всі металевий шепіт і голосно відповіли:

— Амінь!...

Він здивовано озирнувся:

— Ви сказали?!...

— Ми!... — прозвучало одноголосно.

— Ну, добре! — сказав уже спокійно. — Зачекаємо тут Щуця із Перекопу... Потім боротися і тільки!...

Всі мовчки схилили голови й розійшлися на важкий відпочинок.

Довга зимова ніч повільно сунулася повз стомлений табір «хлопців-махновців», навіваючи на них рожеві сні минулого, але не спав сам «батько», бо ні на одну хвилину не переставав думати, як рятувати свою знеславлену славу.

— Чи думав я, що так нам із тим Перекопом буде? — стосотий раз говорив до Оксани, а та тільки зітхала і, мовчки, ховала від нього свої сльози.

Співали вже треті півні, як почувся дивний стукіт у двері. Схопивши револьвер, «батько» став напоготові і спитався:

— Хто там у такий час?...

— Це я, «батьку!»... — почувся стомлений, але якийсь знайомий голос.

«Батько», все ще тримаючи наготові револьвер, відчинив двері й побачив перед собою того, що посилає до Щуць.

— Ну, що? — спитався нетерпеливо.

— Я стрінув уже в дорозі... — тихо якось сказав той. — Стрінув і погнав назад, щоби передати вам, що товариш Щуць вранці сам тут буде...

— Але що з тобою?! — скрикнув «батько», оглядаючи його пригноблену постать.

— Ой «батьку!»... — простогнав той. — Та ж Щуця ще на Перекопі оточили!... Весь польовий штаб загинув!...

— Ну, а військо?!... — схопив його «батько» за плече. — Натачанки?!...

— Трохи залишилося... Рано тут будуть... — ледве вимовив той.

Рука «батька» безсило зсунулася з плеча посланця й поклялася на одвірок.

— Ну, нічого... — сказав через хвилину... — Йди, розбуди і скажи, щоб приготувалися до зустрічі...

Потім повільно зачинив двері, повільно повернувся і ще повільніше підійшов до Оксани і, побачивши її сплячою, схилився на стіну і зайшовся довгим, беззвучним плачем...

...Вранці, як тільки розвиднілося, «батько» зі своєю «братвою» вийшов аж за містечко і став чекати Щуць. Не довго прийшлося чекати, бо скоро у поранковій зимовій млі замаячила невеличка валка вершників. У кожного, що тільки побачив, забилося серце і сперся віддих, але ще за хвилину очі всіх зробилися наче нічого не розуміючими. Дивилися й самі собі не вірили, бачучи замість безкінечної низки натачанок та міцної кінноти, яка ще не так давно була справжнім пострахом білих, усього лише чотири сотні кінноти та коло півсотні розбитих натачанок...

— Маю шану зголоситися... — з гірким жартом промовив Щуць, підізнаючи до «батька». — Отак, вертаємося із гостювання на балювання... Почастували нас, як самі бачите!...

«Батько» хвилину мовчав і щось наче думав, а потім підбіг до нього і дико крикнув:

— Що ж сталося?!

— Сталося, що сталося! — сказав Щуць. — Передо всім сталося те, що коли тільки справилися з білими, то червоні хотіли нас обеззброїти... Ми, звичайно, оперлися й не давалися, але Григоренковці за приводом Перепички перейшли до червоних, і тоді, власне, сталося... Кажучи просто, з наказу Дика на нас напали і хотіли знищити!...

— А де ж Гурко? — спитався «батько».

— Гурко під час нападу був у польовому штабі і згинув разом із усіма іншими, що там були... «Батько» ще з хвилину дивився по сірих постатях стомлених людей, потім сів на свою натачанку і сказав:

— Усі до штабу!...

Важка година зустрічі минула, і всі якось облегчено зітхнули і стали між собою говорити щось про швидкі збори нового війська, з яким «батько» незабаром зможе повернутися до свого Гуляй-Поля.

Розмовляючи так, розгулялися і стали «на привіт прибувших» вистрілювати у повітря останні набой, цілком не думаючи про те, як-то скоро могли вони їм придатися для іншої справи. Уже на другий день, коли ще навіть п'яний хміль з буйних голів не встиг вивіятися, з'явилися із Гуляй-Поля червоні.

Кинувся «батько» назустріч, але вже після першої сутички відчув, що єдиним рятунком може бути лише втеча.

Кинувся між свою «братву» і скомандував:

— До Великого Лугу!...

І тоді тільки одні кінські копита залопотіли та натачанки заторохкотіли. Бігли й не думали нічого, бо знали, що за всіх думав один «батько», а те, що він думав, мусило бути щось добре...

— Раз «батько» не приймає бою, так, значить, не даремно... — мудрували між собою, поспішаючи до знайомого Великого Лугу.

Мудрували і не помилялися, бо коли тільки отаборилися у Великому Лузі, як «батько» негайно порозсилав по всіх селах своїх посланців із гострим наказом дати все потрібне, а через якийсь час було вже до тисячі кіннотчиків і більше трьох тисяч піхотинців. Однак «батько» сподівався більшого і цілком не хотів вірити своїм посланцям, коли ті, вертаючися із сел, казали:

— Що ж буде, як ми все будемо видавати, а він усе буде руйнувати?...

Зрозумів, що єдина рада проти цього — це рух.

Від поспіху того руху залежав би дальший поспіх цілої «низової» справи, а для того вирішив піти у протинаступ.

Зручним маневром перекинувся аж до самого Гуляй-Поля, де у той час стояло більше двох червоних дивізій. Напавши несподівано на штаби та склади зброї, відразу унеможливив усякий спротив і так обеззброїв усіх і розігнав на всі сторони. Після того, не даючи нікому з червоної команди отямитися, вирушив на Бердянськ, але тут уже справа не пішла так легко, як у Гуляй-Полі. Цілий день точився запеклий бій і тільки аж пізнім вечером пощастило Махнові відкинути червоних і зайняти місто...

Ця перемога була корисна не стільки військовими придбаннями, як тим настроєм, який вона викликала на всіх Запоріжських селах, що знову повірили в непереможну силу «батька».

«Батько» це знав, і йому здавалося, що досить буде ще дві-три таких перемоги, як червоні залишать Запоріжжя, й тоді він сміло зможе розпочати впорядкування своїх вільно-анархистичних громад, місця яких уже давно були ним означені на своїй військовій мапі.

Але тут, як сніг на голову, посипалися звідуслі якісь неясні чутки про якусь Червону кінноту, яка нібито вирушила на Запоріжжя і яка, нібито, має своїм завданням — знищення «низового руху»...

Спочатку «батько» вважав ці чутки «видумками страхопудів», але скоро йому й самому прийшлося пізнати гірку правду. Несподівано коло Гуляй-Поля та Бердянська з'явилися сильні відділи червоних, серед яких досить було й кінноти, і він знову побачив, що мусить відійти до свого Великого Лугу. Однак заки він надумувався, його оточило більше чотирьох дивізій, і тут він перший раз почув, що командує ними не хто інший, як — «сам Дик»...

Почувши таке, «батько» зрозумів, що замість даремного змагання мусить дбати лише про збереження своїх сил, а для того вирішив ще раз зробити так, як то було у Гуляй-Полі.

Оточений звідуслі непроглядною силою червоних, він, як пекельний дух, метнувся на всі боки й кидав

доти, доки таки не вирвався саме там, де намірився вирватися.

Однак скоро побачив, що шляхи до Великого Лугу загороджені не менш потужними силами, а тому повернувся до ліса Гаркуші. Яке ж було його здивування, коли, не доходячи яких трьох верстов, помітив на узліссі якусь рухливу сіру масу. Вислані стежі не вернулися. Мусив стати і чекати. В той час гримнули гармати, і ясно стало, що червоні і тут його випередили. Не було іншої ради, як знову втікати, але куди втікати, як усе Запоріжжя стало тісним для нього...

Допоміг вогкий вечір, що мляво став стелитися, а під заслоною тієї мли «батько» швидко повернувся назад і подався в напрямі Херсонщини.

— Там, напевне, можна буде щось таки видумати... — думав про себе, їдучи на своїй натачанці, а в його лице віяли та й віяли перші вітри близької весни-провесни...

XIV

...Чотири доби летів він так назустріч тим весняним вітрам, рятуючи свою славу непереможного, а коли вже все залишилося далеко поза плечима, став на короткий відпочинок, щоби набратися сил. Була ніч, а тому перегляд своїх «хлопців» залишив до ранку і спав, як убитий, ні разу навіть не прокидаючися...

Та ранок не потішав його, бо коли тільки глянув, так холодний одчай обняв цілу його істоту. Не було вже нічого, що від Запорізького ґрунту, не залишилося нічого, що від Голенка, а залишилося лише те, що придбав ціною сибірського «золотого пісочку», а це все — «ракли», чи просто «братва» безвиразна... Правда, ця «братва» єдина, що не розсіялася по всьому Запоріжжю під час утечі, але що ж із того, як тепер не було коло нього навіть такого Сокола, що все міг йому до-ручити...

— Так, так... — думав про себе. — Все міг, а тепер не можу... Все пішло в небуття, як важка уява, а лишилося те, що жорстока правда...

І ясно бачив перед собою недавнє минуле, що починалося від далекої сибірської золотокопальні й свавільною силою полум'я пожежі сибірської тайги мчало

за ним через його рідне славне Запоріжжя... Бачив, наче у сні важким, як горнулися до нього оті всі харківські «ракли», юзівські «шахтюрщики», січеславські «босяки», рідні «гуляйпільці», та ще отой «мавпячий» Кийко, як жива пам'ятка каторги...

— Що ж це воно?... — вперше з'явилася у його голові думка сумніву. — Невже ж це все не було боротьбою?!... Революцією?!...

І сидючи вже навіть за обідом, разом із Оксаною, не міг визволитися від того, що гризло його серце й первертало мозок.

— Невже я й справді тільки бандит?! — раптом запитався Оксани.

Та обняла його й лагідно сказала:

— Любий мій!... Ти... ти лицар, коли я з тобою...

— Ах, ось як?! — грірко викликнув. — Коли ти зі мною, так я лицар?!...

Похилився на стіл і журно похитав головою:

— А я тебе спалити хотів, як то ти мене вдарила...

Вона мовчки похилила голову й прошептала:

— Так... то було щось незрозуміле...

Він схопився й заходив по хаті:

— Все зрозуміле!... Фантазія все!... Уява!... Казка і тільки!...

— Слухай! — схопила його за руку. — Хай і так, але про це потім... Іншим уже разом...

— Ні, ні!... — кричав він. — Фантазія!... Цілий низовий рух — фантазія!... От, Зелений, також від фантазії, але він, проте, й від ґрунту!... Його ніхто не лишив, як ось мене лишили!...

— Але ж заспокійся!... — вмовляла його. — Тож і ти ще не сам!... Тож і з тобою ще йдуть люди!...

Зневажливо махнув рукою:

— Ті, що за золотий пісочок!...

— Неправда! — сказала гостро. — Тепер золото деінде здобувають, а вони тебе люблять!...

Махно довго й уважно дивився на неї, а потім зітхнув:

— Ех, братва моя!...

— Батьку!... Батьку!... — наче у відповідь, залунало на дворі.

Схопився, як і не думав нічого, а за вікном тільки одне чиесь слово:

— Червоні!...

Зібравши рештки «братви» на поламаних натачанки, тільки й міг сказати:

— На Київщину!...

А в середині грудей було щось таке, як надія:

— До Зеленого!...

Дик, а з ним і сама весна йшли їх слідами й догнали на полях Уманщини. Розбила всі дороги, розмісила родючий чорнозем киянський і затримала враз натачанки.

Ледве дісталися до Трипілья.

— Де ж ваш отаман? — питалися спрагло.

Нахмурились трипільці:

— Наш отаман згинув, як ви нас зрадили!... Йдіть собі звідки прийшли, а ні, так...

Суворі очі трипільців блиснули вогниками, й не було чого чекати, заки вони вогнем запалають, і знову полетіли кудись натачанки, коні і люди, знову виринув на свіжих слідах очайдушний Дик і знову, як у давні часи, вернулося до «батька» його завзяття...

Хвилинами хотів повернутися лицем до небезпеки і вдарити її просто у груди, але щось незрозуміле йому самому затримало й несло далі...

Раз він наважився повернутися і, прорвавшись крізь вогненну заслону Дика, опинився аж на межі Галичини. Тут він, будучи оточеним, повернувся назад і став аж коло Києва. Відпочивши якийсь час, кинувся аж на Слобожанщину, а звідти — на Запоріжжя...

Летів, як божевілья, просто через ворожі багнети, що насадив тут Дик, аби ще раз досягти до свого Гуляй-Поля й аби ще раз поспробувати сил свого ґрунту...

Не далі як за тиждень навколо Гуляй-Поля знову стали червоні, але «батько» ні на що не дивився.

— Боріться або гиньте і тільки!... — почули тоді гуляйпільці ще раз голос свого «батька» і гинули, як гинула вся «братва» і як згинув найвірніший Щуць. — Оточений звідусіль, не хотів піддатися і сам собі пустив кулю у чоло...

І коли, здавалося, надійшла остання година, «батько» з одною лише сотнею охорони вирвався натачанками у широкий степ і подався до Перекопа, звідти — на Молошне озеро і так опинився коло Верхнього Токмаку...

Та незабаром очайдушний Дик і там знайшов його й почав загортати у свої обійми...

— Кінець...— зашепталася «братва».— Тепер кінець...

— Вперед!...— голос «батька».— На Слобожанщину і тільки!...

Чули багато раз оте «тільки», але ще ні разу воно так не вразило, як тепер.

— Тож там самий «центр!»...— говорила «братва», злякано переглядаючися між собою.

Але не було коли ні думати, ні говорити, бо знову почулося — «тільки» — і знову затарохкотіли навколо кулемети й загурчали у степах натачанки...

Не легко було на Слобожанщині й кинулися ще на Полтавщину, аж несподівано стало так, що — звідусіль вогонь...

То, здається, було десь коло Кременчуга. Коли так сталося, то чулося лиш одне:

— Братва! Вперед і тільки!...

Але у відповідь на те — тільки стогони смертного вогню і тільки кривавий пил у соняшному сяйві.

Тоді почулося ослаблене, розбите наче:

— Братва!... Братва!...

І тоді, власне, пролунав крик:

— Батько ранений!...

Схопили його на руки і під градом куль понесли самі не знаючи куди...

...Бігли довго й над самим Дніпром зупинилися...

Став маленький гурток, і Оксана сама, серед нього... Розглянули «батькові» груди... Роздивилися...

Заговорили:

— Куля, то нічого... Живий буде...

А над ним, як лілея, — Оксана.

— За морями землі великої!...— казала йому.

Зрозумій, що коли вони перемагають, значить мають силу, а всяку силу дає народ...

— Так, так...— хитав він головою. — Всяку силу дає народ...

— Кажу, — говорила Оксана далі, — за морями землі великої, і там усе можна зробити...

Він непорушним поглядом довго вдивлявся у блакитне українське небо й нарешті відізався:

— Так... це правда...

Потім повільно підвівся на натачанці й довго вдивлявся у свою «братву».

— Хто зі мною? — спитався.

— Всі!...— в один голос відповіла «братва».

Але «батько» глянув якомсь на Кийка і нахмурився:
— А ти йди туди, звідкіль прийшов... Візьми собі грошей і йди... Сибірська тайга велика...

Кийко хвилину стояв як закам'янілий, але, побачивши у своїх широких долонях золото, що постаралася насипати Оксана, затрясся всім своїм тілом і, швидко висипавши все за пазуху, побіг просто у киші.

— Ну, а тепер треба десь спочити трохи...— тихо сказав «батько».

І вслід за цим у гарячому серпневому повітрі щось таке, наче гниле яйце, луснуло — раз і другий... За хвилину стали ясні струмочки білого диму на другім боці річки...

— Дик! — скрикнув «батько». — Скорше до тих земель невідомих!... Скорше до кордону!...

Скрикнув і стратив притомність, а білі димки на другім боці Дніпра все зростали і зростали...

— Ви чули, що сказав «батько»? — звернулася до «братви» Оксана. — Глядіть!...

І за хвилину, не чуючи втоми, гналися якоюсь вузьенькою польовою дорогою на захід сонця і навіть не озиралися. Нічого іншого не могли зробити, бо крім шабель та пістолів, не мали іншої зброї. Гналися і ждали ночі, яка єдина могла захистити від караючої руки Дика.

І ніч, що настанала, була прихильною до них. Серед якогось гаю знайшли затишну пасіку, а в ній старого пасічника, якого стали просити:

— Захуйте нас!...

— А ви хто такі?...— шамкочучи беззубим ротом, допитувався старий.

— Ми здалека...— почав говорити хтось із «братви», але Оксана перебила його:

— Ми, дідусю, заграничні люди... Як була війна, то нас у полон забрали... Тепер ідемо додому й остерегаємося, щоби яка біда не спіткала...

— А-а-а!...— почухався дідок у потилиці. — То така справа, що якомсь вона не тее...

— Ми вам заплатимо...— сказала Оксана. — Золотом...

— Золотом?...— перепитав дідок. — Гм... То нібито й можна було б, але як же з вашими кіннями та оцими бідами? — кивнув головою на натачанки.

Оксана безпорадно розвела руками:

— Хіба ви не можете сховати?...
— Гм...— замислився дідусь.— То нібито й так, а тільки, бачите...

— Ми вам за те також заплатимо!...— сказала Оксана.

— Ну, як так, то й так! — згідливо кивнув дідусь головою.— Йдіть собі заки-що до куріня, а я тим часом якось справляюся...

І, не скінчивши, швидко побіг кудись у кущі. Вся «братва», враз із раненим «батьком», опинилася у куріні й нетерпляче стали чекати діда. Як за півгодини він прийшов із величезною деревляною мискою зі свіжими чільниками й парою чималих бохінців хліба. Ставлючи то на стіл, сказав:

— Ну, вечеряйте, чим хата багата!...
«Батько» і вся «братва» захоплено стали їсти і перший раз за весь час почули в собі щось подібне до тихого спокою. Однак досить було дідкові тільки заговорити, як те «щось» стало глухою тривоگوю.

— Певне довго їхали, що так зголодніли,— заговорив дідок, дивлячися, як ті смачно їли.

— О, довго, дідусю! — тихо й по-новому якось озвався «батько». — Аж із самого Запоріжжя!...

— І... і... що ви кажете?! — здивувався дідусь.

— Те, що чуєте! — сказав хтось.

— Тож кажуть, що на тім Запоріжжю таке стало, що скоро люди від голоду будуть мерти...

— Так, біда неабияка...— черство вже озвався «батько», глянувши зизом на старого.

— Не знаю я, люди добрі, хто ви такі,— задумано говорив дідусь далі,— але скажу вам щиро, що все то отой проклятий Махно натворив!

Всі, як сиділи, так і зацікавилися. «Батько», забувши за свою рану у грудях, пробував було звестися на ноги, але Оксана схопила його за плечі й притримала.

— Тобі лягти треба...— сказала, дивлячися йому просто у гнівно жевріючі очі, і він усе зрозумів.

— Ах, ота рана!...— зітхнув.

Дідусь, почувши про рану, злякано занепокоївся:

— Звідки ж та рана?... Як же так, щоб із раною?... Тож дорога!...

Оксана, як могла, стала його заспокоювати, кажучи, що — «то так щось», — «скоро минеться», а вся «брат-

ва» сиділа собі мовчки і, як на останній сповіді, неспокійно дивилася у глибину свого тривожного ества...

Коли ж тільки старий заспокоївся, тоді кожний став думати лише про скоршу втечу, але кожний знав, що це може бути лише тоді, коли видужає «батько», а тим часом тривожно намагалися відгадати далші шляхи своєї мандрівки і ніхто не знав, — коли й де саме прийде до них дійсний спокій...

— Кінець! — промовив уже засинаючи «батько».

— Кінець? — тривожно прошептала над ним Оксана.

— Кінець... — зітхнула «братва» й тихо стала згадувати минуле, бо майбутнє ніби втекло від них...

...Тремтів росами тихий літній ранок. Злотне саяво сонця едналося з небесною блакиттю і здавалося, що крім величного спокою, не було нічого у цілому світі.

Подільські лани вздовж скелястих берегів Дністра вже звучали поранковими голосами косарів, як вузьенькою польовою доріжкою вихром летіло декілька дивних вершників і раз у раз чогось озиралися.

Косарі, кинувши «мантачити» коси, стали цікаво приглядатися, але саме у той час, коли дивні вершники доїхали до берегів Дністра й повільно стали спускатися вниз, — на обрії, саме там, де наче зникала польова дорога, з'явилася маленька хмарка, яка швидко стала зростати й сунутися слідами вершників.

Один вершник озирнувся і скрикнув:

— Викрили!...

— А човни готові? — спокійно спитався його другий вершник, що, не дивлячися на спеку, був одягнений у широку кавказьку бурку.

— Готові, «батьку»! — відповів той. — Тільки вони малі, щоби всі разом могли переїхати...

— Кидайте своїх коней, а самі спускайтеся до води і сідайте! — сказав той, кого називали «батьком».

— Ні, сідайте ви раніше! — одним голосом озвалася вся громада.

«Батько» нетерпеливо крикнув:

— Сідайте і тільки!...

Більша половина мандрівників подряпалася вниз, а ті, що zostалися, стали швидко розганяти по полю свої коні. За декілька хвилин на срібнім тлі Дністра загойдалося два невеличких човна, які швидко посунулися до другого берега.

«Батько» напружено дивився на другий берег Дністра й швидко укладав план дальшого руху.

— Головне, скорше від кордону... — думав собі; у той же час очі його зупинилися на потужних руїнах якогось старого замку.

— Тікайте до тих руїн скорше! — крикнув до тих, що пливли.

Ті на хвилинку зупинилися й ще дужче налягли на весла. Допливши до берега, побігли просто у напрямі руїн, а двоє з них залишилися на човнах і повернули назад. Стараючися швидше дістатися назад, пустилися за течією, яка віднесла їх значно нижче від того місця, де на них чекали.

Дряпаючися стрімким берегом, «батько» швидко повів за собою решту своєї «братви», як на самім верху стрімких скель з'явилися якісь озброєні люди й розгублено стали дивитися на втікачів. Раптом серед них з'явився якийсь худий і високий вершник, який крикнув:

— Стріляй!...

— Дик!... — озвався внизу, але в той час тиша рвучко згорнулася від голосних вистрілів, і над стрімкими береговими скелями загойдалися легкі струмочки біленьких димочків.

Однак, утікачі були вже на човнах і швидко линули до другого берега.

— Стріляй!... — залунало знову на високому березі, але було вже далеко, бо човни втікачів з цього розгону врзалися у низький румунський берег.

— Ну, братва! — повернувся Махно до своєї громадки. — Йдіть тепер простісінько до тих руїн, а я з Оксаною ще тут побуду!

«Братва» здивовано переглянулася між собою і безрадно топталася на одному місці, наче чогось боялася.

Він глянув і глумливо всміхнувся:

— Нічого... Я не покину вас...

Тоді ті забрали з собою перевезені мішки із рештками давних «контрибуцій» і залишили його. Він, пригорнувши до себе Оксану, довго-довго дивився на

високий український берег, на якому стояв зі своїми вояками очайдушний Дик, а потім зняв шапку і, тримаючи її високо над головою, голосно крикнув:

— О, я ще вернуся до тебе!...

Голосний регіт відізвався до нього й довго ще відкликався дзвінкою луною по скелястому кордоні Червоної держави...

— Ходім... — прошептала Оксана.

Він здригнувся і зразу ж наче зробився меншим.

Хотів щось сказати, але не було голосу. Безмежно сумним поглядом глянув у незнайому далечінь чужої країни і тоді з його уст, наче з розбитої кобзи, злетіло:

— І тільки...

ЕПІЛОГ

Хто знає, чи не здійснив би він тієї погрози, якою кинув на скелястих берегах Дністра, як би так справді відчував щось від тієї свавільної сили, що ще не так давно буряним вихром носила його по цілім Запоріжжю?...

Але, як видно, зникла та сила, і дарма намагався збудити її тими казками, що чув від Оксани, як вона говорила щось про близькі Карпати і про далекого у своїй минувшині гуцульського опришка Олексу Довбуша...

Нудячися за кільчастими дротами табору інтернованих недобитків українського змагання, що кволими «вигидьками» Революції опинилися у «циганській» Румунії, — згадував собі густий ліс Гаркуші, то знову — пригоди славного Кармелюка і думав:

— А чому б і мені не так?...

Думи будили тривогу майбутнього, яка повела його з усією «братвою» на ті місця, де колись «гуляв та розгулював славний король Гуцул», але, не знаючи місцевості і не маючи необхідної зброї, легко піддалися звичайній собі польській поліції, яка скерувала за свої дроти, де й стала складатися ще одна, може вже й остання, сторінка «батькового» лету.

Тут, власне, сталося так, що попав до одного табору з недобитками блакитних, які прийшли із-за Збруча, і зразу ж став із ними «запанібрата». Гадав, що зробить «своїми», але бачив ясно, що це не така легка справа. Правда, його скрізь і всюди слухали з цікавістю, але ніхто не йняв йому віри.

Дивувався, що б це могло значити, й дошукувався певної причини, як одного разу несподівано стрінувся

із Соколом. Це його дуже вразило, але, разом із тим, наче втішило.

— Ти?... — спитався тихо.

— Як сам бачиш... — відповів Сокіл.

— Ну, ну!... — похитав головою «батько».

— Так, так!... — викликаючо промовив Сокіл.

Хвилину ще, мовчки, дивилися один на одного, а потім розійшлися. Однак, згодом уже, зійшлися знову й після того стали сходитися ще частіше, тим більше, що Сокіл ні одним словом не згадував про Орісю, а «батько» — про своє перебування на фронті Зеленого.

Отже, мало-помалу, між ними стало щось таке, як мовчазна згода, що «батько» вирішив використати для того, щоби зробити із Сокола свого прихильника й через нього вплинути на недобитків Блакитного.

Сокіл, наче відгадавши його думки, запропонував творення якоїсь «організації» для викликання низового руху у Галичині.

«Батько» слухав і вухам своїм не вірив, але свого захоплення не виявляв і вдавав байдужого. Однак, коли Сокіл став називати місцевості того руху, «батько» згодився виїхати спочатку сам, а потім витягти за собою гурток своєї «братви».

Гроші і папери були добуті, і одної ночі зник із табору. Другої ночі зникла Оксана, а ще через день прийшли такі чутки, що нібито їх арештовано...

Сокіл загадково всміхався і мовчав...

«Братва» непокоїлася й ждала від «батька» вістей, але він справді був арештований.

Сидячи самотньо у в'язничній комірці Варшавської цитаделі, «батько» наче у глибокий сон запав і в тім сні не відрізняв дня від ночі, а ночі від дня, бо все, що пережив, було безкінечною низкою чогось незрозумілого, що непокоїло його бунтівничу душу.

Іноді, сидячи коло прикутого до стіни столика, бачив ясно, як розгорталися полотна прожитого, і тоді боявся навіть порушитися, щоби не сполохати чудової уяви.

Наче із густого туману виринали обриси зруйнованих колись міст, повільно сунулися довгі ряди гуляй-пільських натачанок і вставали знайомі постаті людей, придивляючися до яких, бачив того попа, що вінчав

його з Оксаною, бачив Григоренка, що впав від його руки, і ще бачив скривавлений труп Ориси, як він широко одвертими очима дивився йому просто в душу...

— Згинь!... — схоплювався не раз, а тоді бачив звичайне заграване вікно й кусник визореного вільного неба, яке будило в його душі якусь нову надію, і тоді він починав марити далекою сибірською тайгою, де так добре було йому колись, коли почув волю...

Та сувора дійсність не жартувала. Мусив зазнати найбільшої кривди, а то значить, що — судячи колись інших, став сам перед судом, та ще й чужим судом, якого не міг собі навіть уявити...

Знав, що обвинувачують не тільки у намірах викликати місцеві заворушення, але й навіть за те, що було на Запоріжжю.

— Що ж це так?... — у стосотий раз задавав собі неспокійне питання і не міг знайти відповіді навіть до дня суда.

З тривогою в душі, як кожний переможений, увійшов він у залу суда, а коли тільки сів на своє місце й озирнувся по лицах цікавої публічності, як почув себе таким, як був не раз серед своєї «братви», коли здавалося, що вже всьому кінець.

— Боронитися і тільки! — сказав собі, і цього було досить, щоби відчутти себе певним у своїй правді і щоби заперечити те, що закидали йому.

Досить було одного запитання прокуратора, що саме він називає анархизмом, як він запально став говорити про завдання свого «низового руху» й почав уявно малювати блискучу будучність «вільних громад», що хвилинами захоплювало навіть присутню на процесі публіку.

Його старалися заплутати не тільки прокуратор, але й майже всі свідки, якими стали бувші пани на Запоріжжю, що тепер знайшли собі тут притулок і жадали помсти.

— Я боровся з червоними й захищав покривджених! — казав він гостро, і всі ніяково переглядалися, не насміляючися заперечити.

Найбільше, що збентежило його, так це свідчення Сокола, який доказував дійсне існування «Організацій для викликання низового руху у Галичині» і дійсну участь у тім «батька» Махна...

Свідчив, як свідчили також поліційні шпики, а це відкрило «батькові» очі й нагадало про той замах, що був зроблений на нього Соколом. Отже, знав, що мусить боронитися.

— Знайте, — казав до суду, — що якби така організація справді була, так напевне вам не прийшлося б мене судити!...

Однак усі знали, що суд не згоджувався з ним, але ж і не міг його засудити.

«Останнє слово», що сказав він, звучало:

«Судите не Нестора Махна із Гуляй-Поля, а судите Українську Революцію, яка щойно починає творити свою історію! Не знаю випадку, щоби хтось із людей сучасних міг осуджувати те, що належить до майбутнього. Я — майбутнє! Отже, судіть мене, коли можете судити!...»

І суд, проте, судив, але так, що звільнив від кари, пояснюючи тим, що — «вина його є виною, але неможливо її встановити»...

Щойно на другий день випустили його «на волю», і щойно на другий день міг він притиснути до своїх грудей Оксану, яка так само сиділа у в'язниці, і щойно на другий день появилася у газетах криклива замітка про «незрозуміле самогубство головного свідка процесу «батька» Махна, Сокола, який, маючи від'їхати до табору інтернованих, упав під поспішний потяг «Гданськ—Варшава» і згинув на місці»...

Куди ж подався «батько» Махно зі своєю Оксаною та гуртком «братви», — ніхто певне не знає. Правда, ще не так давно говорили, що начебто він осів десь на польським Помор'ї й хоче навіть загосподарювати, але не так давно цю чутку заперечила одна велика німецька газета, кореспондент якої подавав, що, їдучи на кораблі «Атлантік», який ішов із Амстердама до Мексики, власними очима бачив на помості того корабля гуляйпільського «батька», як він стояв із якоюсь жінкою серед громадки досить чудних людей і замислено дивився на море.

Це декому дало можливість думати, що він, стративши надію коли-будь вернутися на свої Запорізькі степи, подався у невідомі Мексиканські прерії, які напевне приймуть його й дадуть йому ту силу, яку взяли у нього рідні простори...

Та де б не був, а на тих рідних просторах усе ще будуть складатися дивні казки про те, як то — «Спочатку був Гуляйпільський «батько», що безліч коней натачанками заїздив, а потім став Запорізький «дід-голод», що своїм безхліб'ям безліч людей заморив»...

Зосталося одне лише Гуляй-Поле, яке все ще згадує його і яке все ще повторює його войовниче:

— «Вперед і тільки!»...

ЗМІСТ

ПРО АВТОРА	3
БЕНТЕЖНИЙ ДУХ. <i>Частина перша</i>	5
СВАВІЛЬНА СИЛА. <i>Частина друга</i>	111
ЕПІЛОГ	216

Литературно-художественное издание

ПОЛИЩУК Клим

ГУЛЯЙПОЛЬСКИЙ «БАТЬКО»

Роман в двух частях

Львов,

издательский центр

«Феникс»,

1991

(На украинском языке)

Редактори Н. Бічур, О. Коваль

Обкладинка художника Ю. Коха

Технічний редактор С. Потапов

Коректор Р. Фукс

Н/К

Здано до фотонабору 17.12.90. Підписано до друку 11.02.91. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 2. Гарнітура банниківська. Друк високий з ФПФ. Умовн. друк. арк. 11,76. Умовн. фарб.-відб. 12,18. Облік.-видавн. арк. 12,16. Тираж 45 000 прим. Зам. 472. Ціна 4 крб.

Видавничий центр «Фенікс» експериментального підприємства громадських організацій м. Львова (ЕСПООЛ),

290058, Львів, вул. Ульянівська, 11.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Поліщук Клим.
П50 Гуляйпільський «батько». Роман у 2-х ч.—
Львів: Видавн. центр «Фенікс», 1991.— 221 с.
ISBN 5-7707-0624-4

В романі розповідається про те, як живуть, борються, кохають і гинуть герої в складний період історії українського народу, під час громадянської війни. Центральною фігурою роману змальовано Нестора Махно.

П 4702640201—004 Без оголошення
91

ББК 84Ук 1—44

Скоро
видавничий центр «ФЕНІКС»
пропонує увазі читачів книгу

«Україна і Польща між минулим і майбутнім»

Уперше в українській історіографії широко представлені матеріали, документи, аналітичні статті, в яких правдиво відображено трагічні колізії польсько-українських стосунків у XX столітті, зокрема:

- переслідування українських Церков і нищення культових споруд українців у Польщі;
- акція «Вісла»: масове переселення українського автохтонного населення з метою пришвидченої асиміляції;
- концтабір у Явожно: тільки для українців;
- українська меншина у Польщі — гетто;
- проби порозуміння: Солідарність — Рух.

Документальні матеріали з добірки польського історика українського походження Євгена Місила, статті історика та політолога Івана Лисяка-Рудницького (США), посла до Сейму українця Володимира Мокрого (Республіка Польща), співголови Партії демократичного відродження України Сергія Лилика (Україна).